

ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ
ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

THREPTERIA
STUDIES ON ANCIENT MACEDONIA

Επιμελητές / Editors

Μιχάλης Τιβέριος / Michalis Tiverios

Παντελής Νιγδελής / Pantelis Nigdelis

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη / Polyxeni Adam-Veleni

ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ
ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

THREPTERIA
STUDIES ON ANCIENT MACEDONIA

ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ / ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
THREPTERIA / STUDIES ON ANCIENT MACEDONIA

Επιμελητές έκδοσης / Editors:
Μιχάλης Τιβέριος / Michalis Tiverios
Παντελής Νίγδελης / Pantelis Nigdelis
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη / Polyxeni Adam-Veleni

Διορθώσεις δοκιμίων / Typographical assistance:
Δημήτρης Σκουρέλλος / Dimitris Skourellos

Μεταφράσεις στα αγγλικά / Translations in english:
Deborah Kazazis
Janet Koniordos

Σελιδοποίηση – Εκτύπωση / Paged and printed by:
ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ Ι. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ – Θ. ΨΑΡΡΑΣ

© Εκδόσεις Α.Π.Θ. – AUTH PRESS

ISBN: 978-960-9717-03-8

e-mail: authpress@ad.auth.gr
Πωλήσεις / sales: www.logotypos.auth.gr

Εικόνα εξωφύλλου: Εικονογραφημένη πρόσκληση σε μονομαχικούς αγώνες από τη Θεσσαλονίκη.
Cover image: An illustrated *invitatio ad munera gladiatoria* from Thessaloniki.

ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ
ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

THREPTERIA
STUDIES ON ANCIENT MACEDONIA

Επιμελητές / Editors
Μιχάλης Τιβέριος / Michalis Tiverios
Παντελής Νίγδελης / Pantelis Nigdelis
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη / Polyxeni Adam-Veleni

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

ΠΡΟΛΟΓΟΣ / FOREWORD	VIII-IX
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ / TRIBUTE OF HONOUR	X-XI
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ / ACKNOWLEDGEMENTS	X-XI
I ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ / TOPOGRAPHY – ARCHITECTURE	7
ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ – ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ Η ΠΕΛΛΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΕΩΣ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ	8
MARIA LILIMBAKI-AKAMATI – IOANNIS M. AKAMATIS PELLA FROM THE BRONZE TO THE HELLENISTIC AGE	9
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ «...ὄρος Βέρμιον ἄβατον ὑπὸ χειμῶνος»: ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗΝ ΗΜΙΟΡΕΙΝΗ ΗΜΑΘΙΑ	26
EVANGELIA STEFANI “...ὄρος Βέρμιον ἄβατον ὑπὸ χειμῶνος”: LANDSCAPE AND HABITATION IN SEMI-MOUNTAINOUS IMATHIA	27
ΦΛΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ Η ΑΣΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ (4 ^{ΟΣ} – 6 ^{ΟΣ} ΑΙ.)	64
FLORA KARAGIANNI THE URBAN HOUSE IN MACEDONIA IN LATE ANTIQUITY (4 TH – 6 TH CENT.)	65
II ΠΛΑΣΤΙΚΗ / SCULPTURE	101
ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΒΕΡΟΙΑΙΟΥ ΓΑΛΠΤΗ ΕΥΑΝΔΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΡΙΣΣΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	102
VICTORIA ALLAMANI-SOURI A FEMALE BUST BY THE BEROIEAN SCULPTOR EVANDROS FROM LARISSA, THESSALY	103
ΜΠΑΡΜΠΑΡΑ ΣΜΙΤ-ΔΟΥΝΑ ΚΕΦΑΛΗ ΜΕ ΠΥΡΓΩΤΟ ΣΤΕΜΜΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	128
BARBARA SCHMIDT-DOUNA HEAD WITH TURRETED CROWN FROM THESSALONIKI	129
ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΤΟΥ ΙΠΠΕΑ ΚΥΝΗΓΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	142
THEODOSIA STEFANIDOU-TIVERIOU THE GREAT “MOUNTED HORSEMAN” RELIEF FROM THESSALONIKI	143
III ΚΕΡΑΜΙΚΗ / POTTERY	171
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΝΤΟΠΙΑΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΧΩΡΟ (ΚΥΡΙΩΣ ΤΟΝ ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΟ) ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΥΣΤΕΡΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	172
MICHALIS TIVERIOS CLASSIFICATION OF LOCAL POTTERY (PRIMARILY FROM COASTAL SITES) IN MACEDONIA IN THE LATE GEOMETRIC AND ARCHAIC PERIODS	173
ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ ΤΑΦΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΤΗΣ «ΜΗΛΙΑΚΗΣ» ΟΜΑΔΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΑΛΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΟΙΣΥΜΗΣ	200
ELENI MANAKIDOU “MELIAN” FUNERARY VASES FROM THE COASTAL CEMETERY OF ANCIENT OISYME	201

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ ΜΙΑ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΛΗΚΥΘΟΣ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΦΥΤΗ VASILIKI MISAILIDOU-DESPOTIDOU A RED-FIGURE LEKYTHOS BY THE "PAN PAINTER" FROM ANCIENT APHYTIS	214 215
ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΔΡΟΥΓΟΥ – ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΕΙΚΟΣΙ ΕΤΗ ΜΕΤΑ STYLIANI DROUGOU – IOANNIS TOURATSOGLOU HELLENISTIC POTTERY IN MACEDONIA TWENTY YEARS AFTER	240 241
IV ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ – ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ – ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ / PAINTING – MINOR ARTS – NUMISMATICS	277
ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΣΕ ΜΟΝΟΜΑΧΙΚΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΑ ΘΕΑΜΑΤΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ POLYXENI ADAM-VELENI AN ILLUSTRATED <i>INVITATIO AD MUNERA GLADIATORIA</i> FROM THE AGORA OF THESSALONIKI AND ROMAN SPECTACLES IN MACEDONIA	278 279
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΣΠΟΙΝΗ ΧΡΥΣΕΣ ΣΥΡΙΓΓΕΣ AIKATERINI DESPINI GOLD HEAD SPIRALS	316 317
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΠΕΤΤΙΝΑ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ ΧΡΥΣΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΨΙΜΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ELISAVET BETTINA TSIGARIDA LATE CLASSICAL AND EARLY HELLENISTIC GOLD JEWELRY FROM CENTRAL MACEDONIA	330 331
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΩΝ ΤΑΝΑΓΡΑΙΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ KATERINA TZANAVARI THE PRODUCTION AND DISSEMINATION OF TANAGRA FIGURINES IN MACEDONIA	352 353
ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ' ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΝΕΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΗΣΑΥΡΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ CHRISTOS GATZOLIS A RE-EXAMINATION OF THE BRONZE COINAGE OF ALEXANDER III AND CASSANDER IN THE LIGHT OF NEW EXCAVATION AND HOARD EVIDENCE	380 381
V ΙΕΡΑ / SANCTUARIES	399
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ Ο ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΩΤΕΙΡΑΣ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΣΤΑΓΕΙΡΑ KONSTANTINOS SISMANIDIS THE LATE ARCHAIC TEMPLE OF ZEUS SOTER AND ATHENA SOTEIRA AT ANCIENT STAGEIRA	400 401
ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ «ΕΚ ΜΕΣΗΜΕΡΙΟΥ, ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΩΣ»: ΕΝΑ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΡΟΥΣΙΔΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ EURYDICE KEFALIDOU "FROM PRE-WAR MESIMERI": A SANCTUARY OF ANCIENT KROUSIS AND OTHER FINDS FROM THE COLLECTIONS OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI	414 415

VI ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ / CEMETERIES	465
ANNA PANTH ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΑΪΚΟ ΚΟΛΠΟ ΚΑΙ ΣΤΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	466
ANNA PANTI BURIAL CUSTOMS IN THE THERMAIC GULF AND CHALCIDICE IN THE ARCHAIC PERIOD	467
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ – ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΟΙ ΧΡΥΣΟΦΟΡΟΙ ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΠΕΛΛΑΣ	490
ANASTASIA CHRYSOSTOMOU – PAVLOS CHRYSOSTOMOU THE “GOLD-WEARING” ARCHAIC MACEDONIANS FROM THE WESTERN CEMETERY OF ARCHONTIKO, PELLA	491
VII ΙΣΤΟΡΙΑ – ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ – ΑΝΘΡΩΠΩΝΥΜΙΑ / HISTORY – EPIGRAPHY – ONOMASTICS	519
ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΕΥΔΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	520
ΙΩΑΝΝΙΣ Κ. ΧΥΔΟΡΟΥΛΟΣ UPPER MACEDONIA	521
ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΠΙΕΡΙΑΣ: ΟΙ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΕΣ ΔΟΞΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΚΧΙΚΑ-ΟΡΦΙΚΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ	540
YANNIS Z. TZIFOROULOS FROM THE CORPUS OF INSCRIPTIONS OF NORTHERN PIERIA: AFTERLIFE BELIEFS IN MACEDONIA AND THE BACCHIC-ORPHIC LAMELLAE	541
ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ	560
MILTIADES HATZOPOULOS THE CULTURAL AND POLITICAL ENVIRONMENT OF THE NEW RULERS OF THE EAST	561
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΟΥΛΑΚΑΚΗΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΗΜΑΘΙΑΣ	572
NEKTARIOS ROULAKAKIS A NEW INSCRIPTION FROM NISI, IMATHIA	573
ΠΑΝΤΕΛΗΣ Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ ΕΝΙΣΧΥΟΝΤΑΣ ΤΑ ΕΣΟΔΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ. ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ	592
PANTELIS M. NIGDELIS INCREASING THE REVENUES OF THE <i>NEOI</i> OF AMPHIPOLIS. A NEW INSCRIPTION FROM THE IMPERIAL AGE	593
ΑΝΝΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ Η ΑΝΘΡΩΠΩΝΥΜΙΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ, ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	604
ANNA PANAYOTOU-TRIANTAPHYLLOPOULOU THE MACEDONIAN ONOMASTICON DURING ARCHAIC, CLASSICAL AND EARLY HELLENISTIC PERIODS	605
VIII ΠΙΝΑΚΕΣ / PLATES	621
IX ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY	639

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η επιστημονική έρευνα της αρχαίας Μακεδονίας τις τελευταίες δεκαετίες δημιούργησε νέα δεδομένα και έδωσε νέες προοπτικές στη μελέτη του ιστορικού αυτού χώρου. Οι συστηματικές ανασκαφές έφεραν στο φως έναν τεράστιο πλούτο πληροφοριών και πυροδότησαν το ενδιαφέρον όχι μόνον της ελληνικής αλλά και της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας και κατ' επέκταση του ευρύτερου παγκόσμιου κοινού.

Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με τις ανασκαφικές του έρευνες στις Αιγές, την παλιά μακεδονική πρωτεύουσα, στο Δίον, την ιερή πόλη των Μακεδόνων, στην Πέλλα, την πρωτεύουσα του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και σε άλλες θέσεις της μακεδονικής γης, έχει καίρια συμβολή στην αποκάλυψη μακεδονικών θησαυρών, ενώ παράλληλα, με τη διοργάνωση και τη διεξαγωγή επιστημονικών συνεδρίων και εκθέσεων, έχει ενισχύσει ουσιαστικά την επιστημονική έρευνα της αρχαίας Μακεδονίας.

Είναι όμως η πρώτη φορά που το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης δείχνει έμπρακτα το ενδιαφέρον του για τη δημοσιοποίηση των επιστημονικών συμπερασμάτων της αρχαιολογικής και γενικότερα της ιστορικής έρευνας της αρχαίας Μακεδονίας, με την έκδοσή του τόμου με τίτλο «Θρεπτήρια» από τον νεοσύστατο εκδοτικό του οίκο.

Η μελέτη και δημοσίευση των νέων, πολύτιμων ευρημάτων και η μετάδοση των επιστημονικών συμπερασμάτων στο κοινωνικό σύνολο αποτελούν υποχρέωση των αρχαιολόγων και των ιστορικών που δραστηριοποιούνται στον χώρο της Μακεδονίας. Η παραγωγή νέας γνώσης η οποία προκύπτει από την επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού και φέρει τη σφραγίδα της εγκυρότητας, αποτελεί την προϋπόθεση για τη σωστή αξιοποίηση των επιστημονικών πορισμάτων τόσο στον στενό όσο και στον ευρύτερο χώρο της ελληνικής αλλά και της διεθνούς κοινότητας. Αυτή τη σφραγίδα φέρουν οι 25 επιστημονικές συμβολές έγκριτων αρχαιολόγων και ιστορικών που δημοσιεύονται στον τόμο αυτόν, ο οποίος μπορεί να χαρακτηριστεί και ως πανηγυρικός αφού η έκδοσή του συμπίπτει με τα εκατό χρόνια της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης και γενικότερα της Μακεδονίας από τα δεσμά της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Εύχομαι ο εκδοτικός οίκος του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου να συνεχίσει τη διαδρομή του με εκδόσεις αντίστοιχου κύρους και επιστημονικού ενδιαφέροντος.

Ιωάννης Α. Μυλόπουλος
πρύτανης ΑΠΘ

FOREWORD

In recent decades scientific research on Ancient Macedonia has created a new factual framework and provided new perspectives for the study of this historic land. Systematic excavation has brought to light a vast wealth of information and kindled the interest of the international as well as the Greek academic community, and by extension the broader global public.

With its programme of excavations at Aigai, the old royal capital of Macedon, at Dion, the sacred city of the Macedonians, at Pella, the capital of Philip and of Alexander the Great, and other cities across the ancient land of Macedonia, the Aristotle University of Thessaloniki has made a vital contribution to the discovery of Macedonia's treasures, while with the organisation and hosting of scientific congresses and exhibitions it has substantially advanced scientific research on Ancient Macedonia.

Now, and for the first time, the Aristotle University of Thessaloniki has demonstrated in practice its interest in publishing the conclusions of archaeological and general historical research on Ancient Macedonia, with the publication of *Threpteria* by its newly founded press.

The study and publication of important new finds and the communication of scientific conclusions to society at large is an obligation incumbent on the archaeologists and historians who work in Macedonia. The production of new knowledge which is derived from work on primary material and bears the stamp of authority is a precondition for the proper utilisation of scientific findings, alike within the narrow and the broader arena of both the Greek and the international community. This seal is borne by the twenty-five scientific contributions by prestigious archaeologists and historians that comprise the collection published in this volume, which may be hailed as celebratory, since its appearance coincides with the one hundredth anniversary of the liberation of Thessaloniki, and Macedonia in general, from the fetters of the Ottoman Empire.

I wish the AUTH Editions a long career in publishing works of similar academic weight and scientific interest.

Ioannis A. Mylopoulos
Rector of the Aristotle University of Thessaloniki

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) με την προσήκουσα επιστημονική ευθύνη και πληρότητα βρίσκεται στην ευχάριστη θέση να παρουσιάσει τον τόμο με τίτλο «Θρεπτήρια» που περιλαμβάνει Μελέτες για την Αρχαία Μακεδονία. Στον τόμο υπάρχουν 25 πρωτότυπες εργασίες, γραμμένες από μέλη της Πανεπιστημιακής Κοινότητας και των Εφορειών Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Μακεδονίας.

Η αρχική οργανωτική προσπάθεια για τη δημιουργία του τόμου ξεκίνησε από μέλη της παλαιάς Επιτροπής Εντύπων και Ψηφιακών Εκδόσεων του ΑΠΘ και συγκεκριμένα από τους ομότιμους καθηγητές Κ. Αρβανιτάκη, Ε.Ε. Κριεζή, Δ. Λυπουρλή, Ε. Τσιγαρίδα και †Χ. Τσολάκη. Το λειτουργικό πλαίσιο που οδηγούσε στην έκδοση του τόμου διαμορφώθηκε από τις προτάσεις μελών της Πανεπιστημιακής Κοινότητας.

Το δύσκολο όμως έργο της πραγμάτωσης αυτής της εκδοτικής προσπάθειας, που περιλαμβάνει τη συνεχή αμφίδρομη επικοινωνία με τους συγγραφείς των εργασιών, την παροχή οδηγιών κατά τη συγγραφή, ώστε να υπάρχει μία ομογενοποιημένη παρουσίαση, την απαραίτητη διόρθωση και την τελική επίπονη συνεννόηση για μια τέλεια τυπογραφική παρουσίαση ανέλαβε επιτροπή από τον καθηγητή Μ. Τιβέριο, τον αναπληρωτή καθηγητή Π. Νίγδελη και τη διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Π. Αδάμ-Βελένη.

Η έκφραση ευχαριστιών προς την επιτροπή αυτή πρέπει να θεωρείται η ελάχιστη ανταπόδοση για το δύσκολο και σημαντικό έργο της.

Το απαραίτητο οικονομικό βάρος για την έκδοση καλύφθηκε κυρίως από το Πανεπιστήμιο. Η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών συνέβαλε στα έξοδα με μικρή χορηγία και για τον λόγο αυτό της εκφράζονται ευχαριστίες.

Η έκδοση του Τόμου πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι θα εκτιμηθεί από την επιστημονική κοινότητα, καθώς όλα τα άρθρα παρουσιάζονται και με τη μετάφρασή τους στα Αγγλικά.

Η κριτική του Τόμου θα είναι ευπρόσδεκτη, καθώς θα συμβάλει στην επιστημονική δικαίωση αναφορών, που κατά καιρούς εμφανίζονται παραλλαγμένες.

Ε.Ε. Κριεζής
Ομότιμος Καθηγητής ΑΠΘ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οι επιμελητές του παρόντος τόμου θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τις πρυτανικές αρχές του Α.Π.Θ. οι οποίες ευχαρίστως χρηματοδότησαν την έκδοση και μετάφρασή του μέσα σε μία δύσκολη οικονομική συγκυρία. Εκφράζουν επίσης τις ευχαριστίες τους προς τον Πρόεδρο της ΕΜΣ κ. Ι. Μέρτζο, ο οποίος δέχθηκε να καλύψει ένα τμήμα των εξόδων της έκδοσης. Τέλος ευχαριστούν τις κ.κ. Θ. Στεφανίδου–Τιβερίου, Κ. Τζαναβάρη, Β. Σαριπανίδου και Δ. Τερζοπούλου για τη βοήθειά τους στο στήσιμο των εικόνων και πινάκων του έργου και τη διόρθωση των δοκιμίων.

TRIBUTE OF HONOUR

With due academic conscientiousness and integrity, the Aristotle University of Thessaloniki is pleased to present *Threpteria*, a volume of studies on Ancient Macedonia comprising twenty-five original essays written by members of the university community and the Ephorates of Pre-historic and Classical Antiquities of Macedonia.

The preliminary organisation for the creation of this volume was the work of five members of the University's old Print & Digital Publications Committee, emeriti professors K. Arvanitakis, E.E. Kriezis, D. Lypourlis, E. Tsigaridas and †Ch. Tsolakis. The working outline that led to its publication was developed from the proposals of members of the university community.

The actual realisation of the project, however, a difficult task which included continuous two-way communication with the authors of the essays, the development of guidelines for uniformity of appearance, the inevitable corrections, and the last laborious consultations to ensure a flawless final result, was handled by a committee of three: Professor M. Tiverios, Associate Professor P. Nigdelis, and Dr P. Adam-Veleni, Director of the Archaeological Museum of Thessaloniki.

An expression of gratitude to this committee must be considered the very least return one can make for their difficult and important work.

The necessary financial outlay for the realisation of this volume was covered entirely by the University. The Society for Macedonian Studies provided a small contribution towards the cost, which is gratefully acknowledged.

This volume will doubtless be appreciated by the academic community, since each essay is presented with a translation into English.

Criticism of this publication will be most welcome, as contributing to the vindication of references that from time to time appear in variant forms.

E.E. Kriezis
Emeritus Professor,
Aristotle University of Thessaloniki

ACKNOWLEDGMENTS

The editors of this volume would like to thank the Rector and Senate of the Aristotle University of Thessaloniki, which readily financed its publication and translation despite the very difficult economic conjuncture. They also express their gratitude to Mr I. Mertzos, President of the Society for Macedonian Studies, who agreed to cover part of the cost of the project, and to colleagues Th. Stefanidou-Tiveriou, K. Tzanavari, V. Saripanidou and D. Terzopoulou for their help with text editing and with the layout of the illustrations and tables.

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ

«ΕΚ ΜΕΣΗΜΕΡΙΟΥ, ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΩΣ»: ΕΝΑ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΡΟΥΣΙΔΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (ΕΙΚ. 1-16)

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Αφορμή για τη μελέτη αυτή στάθηκαν ορισμένα ενδιαφέροντα αγγεία και τμήματα ειδωλίων, τα οποία εντόπισα στα ράφια της κεντρικής αποθήκης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (ΑΜΘ) κατά τη διάρκεια των εργασιών τακτοποίησης και ταξινόμησης παλαιών ευρημάτων¹. Τα αντικείμενα αυτά προέρχονται από τις προπολεμικές έρευνες του Νικολάου Κοτζιά, Εφόρου Αρχαιοτήτων Μακεδονίας, στο Μεσημέρι του Νομού Θεσσαλονίκης². Στην πλειονότητά τους είχαν καταγραφεί στα ευρητήρια του ΑΜΘ κατά τη δεκαετία του 1960, ενώ ορισμένα ειδώλια και μια «εσχαρίδα» είχαν δημοσιευθεί ως μεμονωμένα ευρήματα. Το σύνολο περιλαμβάνει επίσης ένα θυμιατήριο και τμήματα κέρνων, δηλαδή αγγεία που παραπέμπουν σε υπολείμματα ενός ιερού, το οποίο παρέμενε άγνωστο έως σήμερα. Με το ιερό αυτό θα ασχοληθώ ιδιαίτερα στη συνέχεια, αφού πρώτα προσπαθήσω να διασφαηνίσω τη συνολική εικόνα των ευρημάτων από τις προπολεμικές έρευνες στο Μεσημέρι, έχοντας βεβαίως υπόψη τους όρους και τους περιορισμούς που τίθενται σε κάθε ανάλογη δημοσίευση υλικού που προέρχεται από «ανασκαφή αποθηκών», για το οποίο μάλιστα δεν έχουμε υπόψη μας τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα και δεν διαθέτουμε καμιά ανασκαφική πληροφορία.

Είναι γνωστό ότι ο σύγχρονος οικισμός του Μεσημερίου απλώνεται σε έναν εκτεταμένο αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος περιλαμβάνει θέσεις που χρονολογούνται από τη νεότερη νεολιθική εποχή έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια³. Το εδαφικό ανάγλυφο χαρακτηρίζεται από ένα πλατύ και βαθύ ρέμα, ο κύριος κορμός του οποίου διασχίζει το χωριό με κατεύθυνση Β – Ν, ενώ μικρότερα παρακλάδια του ανοίγονται προς τα ανατολικά και τα δυτικά. Στο βόρειο όριο του οικισμού και στα δυτικά του ρέματος βρίσκεται η τούμπα Κοτζιά (από το όνομα του ανασκαφέα της), με επιφανειακή κεραμική της νεότερης νεολιθικής και της πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁴. Ακριβώς απέναντι, στην ανατολική όχθη του ρέματος και δίπλα στο σύγχρονο νεκροταφείο, βρίσκεται η τράπεζα του Αγίου Κωνσταντίνου, με επιφανειακή κεραμική από την Επο-

1 Ευχαριστίες οφείλω στους Π. Αδάμ-Βελένη, Σ. Δρούγου και Μ. Τιβέριο που με βοήθησαν με ουσιαστικές συζητήσεις και σχετική βιβλ. στη Λ. Στεφανή που μου έδωσε πληροφορίες για το Μητρώο της Λευκόπετρας στους Χ. Γκατζόλη, Δ. Ιγνατιάδου, Ζ. Κωτίτσα, Ε. Μέλλιου, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Κ. Ξανθοπούλου, Γ. Ξυδόπουλο, Κ. Τζαναβάρη και Κ. Χατζηνικολάου, που απάντησαν σε βιβλιογραφικά και άλλα ερωτήματά μου και ιδ. στην Η. Ζωγράφου για τη βοήθειά της σχετικά με τα ειδώλια. Πολύτιμες ήταν οι συζητήσεις που είχα με τον ενενηντάχρονο κάτοικο του Μεσημερίου κ. Κυριάκο Παπαδόπουλο (γεννήθηκε στη Νικομήδεια της Μ. Ασίας το 1920), ο οποίος θυμάται τις ανασκαφές του Ν. Κοτζιά και μου έδωσε σημαντικές πληροφορίες· τον ευχαριστώ από καρδιάς και του εύχομαι να είναι γερός και ακμαίος για πολλά χρόνια ακόμη. Η συντηρήτρια Σ. Αθανασιάδου ανέλαβε τις εργασίες καθαρισμού και συγκόλλησης ορισμένων αντικειμένων, ενώ η φωτογράφιση έγινε από τον μόνιμο συνεργάτη του Μουσείου φωτογράφο Ο. Κουράκη.

2 Τη θέση του Εφόρου κατείχε μέχρι τις αρχές του 1933 ο Ευστράτιος Πελεκίδης, που υπηροτεύσε παράλληλα και ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Μεταπολεμικά τη θέση του Εφόρου κατέλαβε ο Χαράλαμπος Μακαρόνας, που είχε υπηρετήσει ως επιμελητής επί Πελεκίδη και επί Κοτζιά.

3 Για μια σύνοψη της ιστορίας του Μεσημερίου έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, βλ. Κούσουλα 1998, με βιβλ.

4 Γραμμένος κ.ά. 1997, 26-7, Αρ. 66: Μεσημέρι Α: επιφανειακή κεραμική ύστερης νεολιθικής και πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

EURYDICE KEFALIDOU

“FROM PRE-WAR MESIMERI”:
A SANCTUARY OF ANCIENT KROUSIS AND OTHER FINDS
FROM THE COLLECTIONS OF THE
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI
(FIGS 1-16)

A. INTRODUCTION

This study was occasioned by a number of interesting vases and figurine fragments the author discovered on the shelves of the main storeroom of the Archaeological Museum of Thessaloniki (AMTh) in the course of arranging and classifying old finds¹. The objects came from pre-war investigations by Nikolaos Kotzias, Ephor of Antiquities for Macedonia, at Mesimeri in the prefecture of Thessaloniki². The majority had been recorded in the AMTh catalogues during the 1960s; some of the figurines and an “escharis” had been published as isolated finds. The group also included a thymiaterion (incense burner) and kernos fragments, i.e. vases suggesting the remains of a sanctuary that has been unknown until today. I shall be particularly concerned with the sanctuary below, after first attempting to clarify the overall picture of finds from pre-war investigations at Mesimeri, keeping in mind the conditions and limitations imposed on any comparable publication of material from “store-room excavations”, for which we of course know nothing about the archaeological context, and for which we have no excavation information.

It is well known that the modern village of Mesimeri extends over a large archaeological area that included sites dating from the Late Neolithic down to the Post-Byzantine Period³. The contour of its landscape is marked by a broad, deep stream, the main branch of which traverses the village from N–S, while smaller branches open out to East and West. At the northern limits of the village and west of the stream is the *Kotzias Toumba* (from the name of its excavator), with surface pottery dating from the Late Neolithic and Early Bronze Age⁴. Just across from this, on the eastern bank of the stream and beside the modern cemetery is the *trapeza* of Agios Konstantinos, with surface pottery from the Iron Age onward, and residential remains dating from the Classical to the Byzantine Period (the walls of a three-aisled Basilica are preserved at its summit)⁵. Further east is the small *Taousan* (“hare”) *Toumba*, with surface finds dating from the Late Bronze Age⁶, while the modern-day village is built atop a large cemetery of the historical era. The large funerary

1 My thanks to: P. Adam-Veleni, S. Drougou, and M. Tiverios, who assisted me with substantive discussion and relevant bibl.; L. Stefani, who provided information about the Metroon at Lefkopetra; Ch. Gatzolis, K. Hatzinikolaou, D. Ignatiadou, Ch. Kotitsa, E. Melliou, V. Misailidou-Despotidou, K. Tzanavari, K. Xanthopoulou and J. Xydopoulos, who responded to my bibliographic and other queries, and especially E. Zografou for her help regarding the figurines. I had valuable discussions with the ninety-year-old resident of Mesimeri Kyriakos Papadopoulos (born in Nikomedeia, Asia Minor in 1920), who recalled N. Kotzias’ excavations and provided important information. My heartfelt thanks to him, and best wishes that he may remain hale and hearty for many years to come. Conservator S. Athanassiadou assumed the tasks of cleaning and mending a number of objects. All objects were photographed by the Museum’s permanent collaborator, photographer O. Kourakis.

2 The position of Ephor was held until early 1933 by Efstratios Pelekidis, who simultaneously served as professor at the University of Thessaloniki. Following the war, the position of Ephor was occupied by Charalambos Makaronas, who had served as both Pelekidis’ and Kotzias’ epimelete.

3 For a brief history of Mesimeri to the early 20th cent., see Κούσουλα 1998, with bibl.

4 Γραμμένος κ.ά. 1997, 26-7, no. 66: Mesimeri A: surface pottery from the Late Neolithic and Early Bronze Age.

5 Γραμμένος κ.ά. 1997, 27, no. 67: Mesimeri B. Κούσουλα 1998, 254.

6 It is situated in a privately-owned olive grove on the eastern boundaries of the modern village, near the road leading from the Thessaloniki-Moudania highway to Mesimeri.

χή του Σιδήρου και εξής, και οικιστικά λείψανα που χρονολογούνται από τα κλασικά έως και τα βυζαντινά χρόνια (μάλιστα στην κορυφή της σώζονται οι τοίχοι μιας τρίκλιτης βασιλικής)⁵. Πιο ανατολικά βρίσκεται η μικρή τούμπα Ταουσάν (ταουσάν: «λαγός») με επιφανειακή κεραμική της ύστερης Εποχής του Χαλκού⁶, ενώ ο σύγχρονος οικισμός είναι χτισμένος επάνω σε εκτεταμένο νεκροταφείο ιστορικών χρόνων. Πιο γνωστός είναι ένας μεγάλος ταφικός τύμβος στο κέντρο του χωριού, στη δυτική όχθη του ρέματος δίπλα στη σύγχρονη γέφυρα, στον οποίο βρέθηκαν δύο μακεδονικοί τάφοι και ένας κιβωτιόσχημος με αμφικλινή στέγη⁷.

Ο οικισμός των ιστορικών χρόνων, που έχει τον πυρήνα του στην τράπεζα του Αγίου Κωνσταντίνου⁸, εντάσσεται στα όρια της αρχαίας Κρουσίδας, τα πολίσματα της οποίας συμμετείχαν στον συνοικισμό της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο. Αρκετά ονόματα των κωμών της περιοχής είναι γνωστά ήδη από τον Ηρόδοτο (7.123), τον Θουκυδίδη (1.61) και άλλες μεταγενέστερες ιστορικές και επιγραφικές πηγές, ορισμένα μάλιστα από αυτά έχουν ταυτισθεί με βεβαιότητα ή με πιθανότητα: Λίπαξος, Κώμβρεια, Λισαί, Γίγωνος, Κάμψα, Σμίλα, Τίνδη, Αίνεια (στη Νέα Μηχανιώνα), Βέροια/Βρέα (στη Βεριά), Σπάρτωλος (στα Νέα Σίλατα), Δίκαια (ίσως στη Νέα Καλλικράτεια) κ.ά., ενώ στην ίδια περιοχή ιδρύθηκε αργότερα, πιθανότατα από τον Αντίγονο Γονατά, η Αντιγόχεια, που εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο⁹. Το αρχαίο όνομα του οικισμού στο Μεσημέρι παραμένει, μέχρι σήμερα, άγνωστο.

B. «ΚΑΙ ΠΙΟ ΚΑΤΑΛΙΛΟΤΕΡΟΣ ΤΙΜΒΟΡΙΧΟΣ ΗΜΕ ΕΓΩ...»: Η ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ Ν. ΚΟΤΖΙΑ

Για τις προπολεμικές έρευνες του Κοτζιά στην περιοχή του Μεσημερίου ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά, καθώς δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ τα αποτελέσματά τους και δεν διασώθηκαν ημερολόγια ή σημειώσεις εκείνης της εποχής. Αρκετά, όμως, από τα αντικείμενα είχαν καταγραφεί, ανάμεσά τους και εκείνα που ήδη αναφέραμε, ενώ διασώθηκαν και ορισμένες παλαιές ενδείξεις στα ξύλινα κιβώτια όπου είχαν αποθηκευθεί. Ενδιαφέροντα στοιχεία προέκυψαν από τη συζήτησή μου με τον κ. Κυριάκο Παπαδόπουλο, κάτοικο του χωριού, ο οποίος θυμάται ότι ο Κοτζιάς τούς είχε επισκεφθεί, όταν ακόμη ο ίδιος ήταν μαθητής, πιθανότατα το 1933. Τότε, σε μια συγκέντρωση στο δημοτικό σχολείο, ο δάσκαλος Κωνσταντίνος Μπαχτσεβάνης τού παρέδωσε τη μικρή αρχαιολογική συλλογή που είχε συγκεντρώσει εκεί. Ο κ. Παπαδόπουλος θυμάται επίσης ότι το καλοκαίρι της ίδιας ή της επόμενης χρονιάς ο Κοτζιάς άρχισε ανασκαφές στο χωριό και ότι ο ίδιος είχε πάει να ζητήσει δουλειά, γιατί το σχολείο ήταν κλειστό για τις καλοκαιρινές διακοπές, αλλά ο Κοτζιάς δεν τον δέχθηκε γιατί ήταν πολύ μικρός. Το ενδιαφέρον, όμως, είναι ότι ο κ. Παπαδόπουλος είναι βέβαιος ότι ο Κοτζιάς έσκαβε τότε στην τράπεζα του Αγίου Κωνσταντίνου, ένα θέμα στο οποίο θα επανέλθω παρακάτω.

Τα έγγραφα που διασώθηκαν στο παλαιό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας μάς δι-

5 Γραμμένος κ.ά. 1997, 27, Αρ. 67; Μεσημέρι Β· Κούσουλα 1998, 254.

6 Βρίσκεται σε ιδιόκτητο ελαιώνα, στο ανατολικό όριο του σύγχρονου οικισμού, κοντά στον δρόμο που οδηγεί από την οδό Θεσσαλονίκης-Μουδανιών προς το Μεσημέρι.

7 Οι τάφοι ήταν συλημένοι. Για τις σχετικές έρευνες βλ. *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), 621-2 [X.I. Μακαρόνας]: για τον μονοθάλαμο μακεδονικό τάφο Α, που βρέθηκε το 1950 και χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ. – σήμερα είναι ορατός μόνον ο τοίχος της πρόσοψης. Επίσης, ΑΔ 29 (1973-1974), Β' 2, Χρονικά, 697 [X.I. Μακαρόνας]: για τον τάφο Β, που είχε αμφικλινή πώρινη στέγη και χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. – σήμερα έχει καταρρεύσει και μόλις διακρίνεται· Μπέσιος 1982, 284: κυρίως για τον διθάλαμο μακεδονικό τάφο Γ, του 4^{ου} αι. π.Χ., με αναφορές και στους άλλους δύο τάφους. Σήμερα ο τάφος είναι υποσηλωμένος αλλά όχι επισκέψιμος, καθώς το μοναδικό ορατό άνοιγμα βρίσκεται στους θολίτες του θαλάμου. Από τα ευρήματα του τάφου Γ που διασώθηκαν από τη σύλληψη δημοσιεύθηκαν τα διακοσμητικά υαλοενθέματα της ταφικής κλίνης και ένα τμήμα χρυσού στεφανιού (βλ. Αδάμ-Βελήνη – Ιγνατιάδου 2010, 327-8, Αρ. κατ. 325-6). Οι δύο τούμπες, η τράπεζα και ο ταφικός τύμβος είναι κηρυγμένοι αρχαιολογικοί χώροι (ΦΕΚ 566/Β/30.7.93).

8 Ένα κτήριο της ελληνιστικής εποχής εντοπίστηκε σε παρακλάδι του μεγάλου ρέματος, στα δυτικά της τούμπας Κοτζιά: Κούσουλα 1998, 253· Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 574-5.

9 Για τα πολίσματα της Κρουσίδας, και σε σχέση με τον συνοικισμό της Θεσσαλονίκης, βλ. με περαιτέρω βιβλ.: Παπαζογίου 1988, 19-20, 189-90, 200 και 202 (τοποθετεί την Αίνεια και τη Δίκαια στη Μυγδονία), 415-24. Βοκοτοπούλου 1990, 112-4· Τιβέριος 1990α, 74 και *σποράδην*· Παπάγγελος 1996, 165 (Σπάρτωλος)· Παζαράς 1996 (Βέροια/Βρέα)· Hatzopoulos 1996, 202-4, 236. Ειδικά για τις νομισματικές μαρτυρίες σχετικά με τη Δίκαια/Νέα Καλλικράτεια: Γκατζόλης 2010, 485-93.

mound in the center of the village, on the western bank of the stream beside the modern bridge, is better known; two Macedonian tombs and a cist grave with gabled roof were found inside it⁷.

In the historical era, the settlement, whose core was on the *trapeza* of Agios Konstantinos⁸, belonged within the borders of ancient Krousis, whose towns participated in Cassander's synoecism of Thessaloniki. A fair number of the names of the scattered villages in the region were already known from Herodotus (7.123), Thucydides (1.61), and other later historical and epigraphic sources, a number of which have been identified with certainty or some probability: Lipaxos, Kombreia, Lisai, Gigonos, Kampsa, Smila, Tinde, Aineia (at Nea Michaniona), Beroia/Brea (at Veria), Spartolos (at Nea Silata), Dikaia (perhaps at Nea Kallikratia), and others. Later, Antigoneia, which developed into an important center, was founded in the same region, probably by Antigonos Gonatas⁹. The ancient name of the settlement at Mesimeri is still unknown.

B. "AND THE BEST-QUALIFIED TOMB ROBBER IS ME...": THE ILLICIT EXCAVATIONS AND N. KOTZIAS' ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

Almost nothing is known of Kotzias's pre-war investigations in the Mesimeri area, since the results were never published and no excavation diaries or notes from that era were preserved. However, quite a few of the objects found had been catalogued, including those already mentioned, and some old indications were preserved on wooden boxes that had been stored away. Interesting evidence resulted from my discussions with Kyriakos Papadopoulos, a resident of the village who remembers that Kotzias had visited when he himself was still a student, probably in 1933. At that time, in a gathering in the primary school, the schoolteacher Konstantinos Bachtsevanis had turned over to Kotzias the small archaeological collection that had been gathered there. Mr Papadopoulos also recalled that in the summer of the same or the following year, Kotzias began excavations in the village, and that he himself had gone to ask for a job because the school was closed for the summer holidays, but that Kotzias did not take him on because he was too young. What is interesting, however, is that Mr Papadopoulos is certain that Kotzias excavated at that time on the *trapeza* of Agios Konstantinos. We will return to this subject below.

The documents preserved in the old archive of the Archaeological Service provide us with additional important information concerning Kotzias's excavations, which it seems he began because of extensive illicit excavations in the greater area. In a hand-written letter sent on December 6, 1934 to the Governor-General of Macedonia, Stavros Papadopoulos, resident of Kolchikos, Langadas, mentions that at Mesimeri there had been found a tomb "of an aristocratic family" with gilt terracotta "heirlooms" (viz. grave goods) that Kotzias had examined. The letter-writer requests that excavations be carried out in the villages of Mesimeri, Trilofolos and Plagiari, mentions the names of residents "specialized" in locating

7 The tombs were looted. For the related investigations, see *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), 621-2 [X.I. Μακαρόνας]: on the single-chambered Macedonian tomb A, found in 1950 and dated to the 2nd cent. BC; today only the wall of its façade remains visible; also, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Β' 2, *Χρονικά*, 697 [X.I. Μακαρόνας]: on tomb B, which had a porous gable roof and dates to the 4th cent. BC; today it has fallen into ruins and is just barely discernible; *Μπέσιος* 1982, 284: mainly on the bicameral Macedonian tomb C of the 4th cent. BC, with references to the other two tombs. Today this tomb has been shored up, but is not accessible to the public, since the only visible opening is in the chamber's voussoirs. Among the finds from tomb C that escaped looting, the decorative glass inlays from the funerary *kline* (couch) and part of a gold wreath are published by Αδάμ-Βελένη – Ιγνατιάδου 2010, 327-8, nos. 325-6. The *trapeza*, the funerary mound, and the two prehistoric *tombs* have been declared official archaeological sites (ΦΕΚ 566/Β/30.7.93).

8 A Hellenistic building was found on a branch of the large stream west of the *Kotzias Toumba*: Κούσουλα 1998, 253; *Μισσηλίδου-Δεσποτίδου* 1998, 574-5.

9 On the cities in Krousis and in connection with the synoecism of Thessaloniki, see (with additional bibl.): Papazoglou 1988, 19-20, 189-90, 200 and 202 (placing Aineia and Dikaia in Mygdonia), 415-24; Βοκοτοπούλου 1990, 112-4; Τιβέριος 1990α, 74 and *passim*; Παπάγγελος 1996, 165 (Spartolos); Παζαράς 1996 (Beroia/Brea); Hatzopoulos 1996, 202-4, 236. Specifically on numismatic testimony concerning Dikaia/Nea Kallikrateia: Γκατζόλης 2010, 485-93.

νουν περαιτέρω σημαντικές πληροφορίες για τις έρευνες του Κοτζιά, που φαίνεται ότι άρχισαν εξαιτίας των εκτεταμένων λαθρονασκαφών στην ευρύτερη περιοχή. Σε μια ιδιόχειρη επιστολή που απέστειλε στις 6-12-1934 στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας ο Σταύρος Παπαδόπουλος, κάτοικος Κολχικού Λαγκαδά, αναφέρει ότι στο Μεσημέρι βρέθηκε τάφος «αριστοκρατικής οικογενείας» με πήλινα επίχρυσα «κειμήλια», τον οποίο εξέτασε ο Κοτζιάς. Ο επιστολογράφος ζητάει να γίνουν ανασκαφές στα χωριά Μεσημέρι, Τρίλοφος και Πλαγιάρι, αναφέρει ονόματα κατοίκων «ειδικών» στην ανεύρεση τάφων, δηλώνει υπερήφανος ότι αυτός είναι ο πιο ικανός από όλους, γιατί μπορεί να βρει 3-4 τάφους την ημέρα και παραπονιέται για την καταδίωξη που υφίσταται από την αστυνομία¹⁰! Η επιστολή αυτή προωθήθηκε στον Ν. Κοτζιά, ο οποίος αμέσως απαντά ότι, όπως έδειξαν οι επανειλημμένες έρευνές του, στα χωριά Μεσημέρι και Τρίλοφος υπάρχουν αξιόλογοι αρχαιολογικοί χώροι και ζητά χρήματα για ανασκαφές. Προτείνει μάλιστα να χρησιμοποιηθούν οι τυμβωρύχοι ως εργάτες με υψηλό ημερομίσθιο, έτσι ώστε να μην αναζητούν άλλους είδους αμοιβή¹¹.

Πολύ σύντομα, τον Ιανουάριο του 1935, η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας εγκρίνει τη χρηματοδότηση ενώ το αρμόδιο υπουργείο Θρησκευμάτων και Παιδείας δίνει τη σχετική άδεια¹². Στο μεταξύ ο Κοτζιάς προσπαθεί να ελέγξει την έντονη αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα μέσω της τοπικής αστυνομίας¹³. Την επόμενη χρονιά, το 1936, οι ανασκαφές συνέχισαν με χρηματοδότηση του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Παιδείας –Τμήμα Αρχαιολογίας¹⁴–, και στο τέλος της ίδιας χρονιάς ο Κοτζιάς απευθύνει έγγραφο στον Σταθμό Χωροφυλακής Επανομής και στον Πρόεδρο της Κοινότητας και τους παρακαλεί να ενεργήσουν «τά δέοντα εκδίδοντες σχετικές διαταγές, όπως αί εν τῷ Μεσημερίῳ [...] ἐνεργηθεῖσαι ὑφ’ ἡμῶν ἀνασκαφαί διατηρηθῶσιν ὑπὸ τῶν κατοίκων ἀνέπαφοι»¹⁵.

Οι αναφορές σε διάφορα Αρχαιολογικά Χρονικά εκείνης της εποχής επιβεβαιώνουν τις

10 Η επιστολή έχει γραφτεί με μαύρο μολύβι σε έντυπο του Γραφείου της Γενικής Διοίκησης. Εδώ την μεταγράψω σε μονοτονικό σύστημα, διατηρώντας τις τελείες και τα μικρά ή κεφαλαία γράμματα που χρησιμοποιεί ο συντάκτης. Στο πρωτότυπο υπάρχουν ορισμένοι τόνοι και πνεύματα, εν πολλοίς λανθασμένα, καθώς και πολλές λέξεις χωρίς σημεία στίξης. Οι λέξεις σε αγκύλες με πλάγια στοιχεία είναι δυσανάγνωστες. «ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, Αρ. Πρωτ. 2259

Εν Κολχικό τη 6/12/1934 (διαγραμμισμένο με μολύβι)

Κύριε Δημητρά ἡδαιμεν εἰς τὴν ἐφημερίδα Μακεδονίας τὴν 5/12/34 τὰς διλόσι σας, ὅτι θὰ χορηγήσητε σχετηκὴν πῆστωσιν δια τὴν συνέχισιν τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ χωρίον Μησιμέρι. Χαλκηδικῆς ἀλά ἠπάρχουν καὶ ἀλί τάφι τιαύτης ἐποχῆς εἰς τὸ χωρίον τρίλοφου καὶ εἰς τὸ χωρίον Νέον Πλαγιάριον Χαλκηδικῆς, διαφόρον ἐποχόν π.χ. καθὸς εὐρέθη καὶ τάφος ἀριστοκρατικῆς ἡγογενείας. Στὰς 8 με 9 Μαρτίου ε. ε. ὁ οπίος ἐξητάσθη ἀπὸ τὸν ἀρχιλόγον τὸν κράτους Κ. Κοτσιάν. ὁ Κύριος Κοτσιάν μας ἐδίλωσεν προφορικὸς ἡ ἀρχὴ ἐφερον τούτα ὡς κημήλια εἰάν δὲν καταστρεφόταν τὰ πῆλινα ἐπίχρυσα κημήλια ἡσαν μεγίστης ἀξῆας, καὶ δια τὴν εὐρίσιν τάφον ἠπάρχουν μόνον 2^ο ἀδελφί Μηλιτιάδης Μπαρπαίτης καὶ Ἰωάννης Μπαρπαίτης, κατὰλίλη καὶ στο χωρίον τρίλοφον ἡ κατὰλίλη ἡνὴ Γεώργιος Τζέκις Ζήσις Κουλιακότις καὶ Γλιγόριος Δαυνοῦδης, καὶ πῖο καταλιότερος τιμβορῆχος ἡμε εἰγὸ καὶ πρὸς τὸ παρόν ξεύρο 2 ἡ 3 τάφος ἀρχέους γῖα ἀνασκαφί ἀλά λόγου τῆς ἀστοινομικῆς καταδιόξεος ἔμυναν [ἀνικτῆ = (ἐννοεῖ ὅτι δὲν τοὺς ἀνοῖξε;)]. ἡμὴ ἡκανὸς γῖα νὰ εὐρου 3 ἡ 4 τὴν ἡμέρα εἰάν ἐπιτραπῆ ἀνασκαφί ἔχο τὴν πλίρι πεπίθεσιν ὅτι θὰ ἀνακαλίψου τὰ ἡπόγια τῆς Σαραλίικας τὰ οπία φέρον στο πάτομα διάφορες ζουγραφίεες καὶ θὰ ἡνὴ ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέροντος [ὅσον καὶ στα μουσήα] τοῦ κράτους. ἐν κολχικό Λανγγαδά τη 6/12/34. Μετατημῆς Σταύρος Παπαδόπουλος Κάτηκος νην Κολχικό Λανγγαδά».

Στο σχετικό φύλλο της εφημερίδας *Μακεδονία*, 5-12-1934, σ. 4, αναφέρεται ότι σύμφωνα με πληροφορίες, στο Μεσημέρι βρέθηκαν πολλοί ασύλητοι Μακεδονικοί τάφοι και μια επιγραφή «ἐκτάκτου ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος» (μήπως η επιγραφή που μετέφερε ο Κοτζιάς στο ΑΜΘ; –βλ. παρακάτω, σημ. 32). Ο Γενικός Διοικητής κ. Ράλλης δήλωσε επίσης ότι θα χορηγήσει τη σχετική πίστωση για τη συνέχιση των ανασκαφών. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Ε. Ακριβοπούλου που εντόπισε το δυσεύρετο φύλλο της εφημερίδας στη βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

11 Αρ. πρωτ. 851/15-12-1934 (χειρόγραφο σχέδιο εγγράφου).

12 Αρ. πρωτ. 922/27.1.1935· υπογράφεται από τον Υπουργό Θρησκευμάτων και Παιδείας Ι. Μακρόπουλο.

13 Έγγραφο σχετικά με λαθρονασκαφές στον Τρίλοφο (Αρ. πρωτ. 936/5.2.1935). Λίγο αργότερα ο Σταθμάρχος του απαντά ότι «ἔχουν ληφθεῖ ἅπαντα τὰ ἐνδεικνυόμενα μέτρα πρὸς πρόληψιν τῆς λαθραίας ἀνασκαφῆς ἀρχαίων τάφων καὶ τῆς ἐν γένει ἀρχαιοκαπηλίας. Συγκεκριμένως δὲ παρακολουθοῦμεν ἀγρύπνως [...] καὶ ἐν δεδομένη περιπτώσει θὰ ἐνεργήσωμεν [...] τὰ νόμιμα» (Αρ. πρωτ. 997/24.3.1935).

14 Έγκριση 5.000 δρχ. «διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀνασκαφῆς Μεσημερίου Χαλκηδικῆς» – υπογράφεται από τον Υπουργό Κ. Γεωργακόπουλο (Αρ. πρωτ. 1808/13.9.36).

15 Αρ. πρωτ. 1922/14.12.1936.

tombs, and proudly states that he is the best-qualified of them all, because he can find 3-4 tombs a day; moreover, he complains of the persecution to which he is being subjected by the police¹⁰! The letter was forwarded to N. Kotzias, who responded that, as his own repeated investigations had shown, there were noteworthy archaeological sites in the villages of Mesimeri and Trilofos, and he requested funds for excavation. Indeed, he proposes to use the "tomb robbers" as workmen, paying them a high wage so that they won't go in search of some other sort of recompense¹¹.

Shortly after this –in January, 1935– the General Administration of Macedonia approved funding, and the competent ministry (Religions and Education) granted the relevant permit¹². Kotzias in the meantime was attempting to control the lively activity in illicit removal of antiquities, using the local police¹³. Excavations continued in the following year (1936), with funding from the Ministry of Religions and Education, Division of Archaeology¹⁴, and at the end of that same year, Kotzias addressed a document to the Epanomi Gendarmes Station and the President of the Community, requesting that they handle "what is necessary, by issuing the relevant orders so that the excavations conducted by ourselves in Mesimeri [...] are preserved by the residents intact"¹⁵.

Reports in Archaeological Chronicles of those years confirm the information discussed above in connection with Kotzias' repeated visits, investigations and excavation activities at various locations in Mesimeri, apart from the mound that bears his name¹⁶. The finds from

10 The letter was written in black pencil on a General Administration Office form. The original has many spelling and grammatical mistakes, and preserves a number of accents and breathing marks, incorrectly used for the most part, as well as many words without punctuation. The words in brackets [] and italics are difficult to make out.

"OFFICE OF THE MINISTER, THE GOVERNOR-GENERAL OF MACEDONIA",
file no. 2259

Kolchikos, 6/12/1934 (*cross-hatched in pencil*).

Mr. Governor,

We saw in the newspaper *Makedonia* (5/12/34) your statement that you will fund the related supplies for continuing excavation in the village of Mesimeri, Chalcidice, but there are other tombs of the same period in the village of Trilofos and the village of Neo Plagiari, Chalcidice of different periods, e.g. the tomb of an aristocratic family was found, on March 8 and 9 of this year, which was examined by the state's archaeologist K. Kotzias. Mr. Kotzias informed us orally that the ancients brought these as "heirlooms"; if the gilt clay heirlooms were not destroyed, they were of great value. And for finding tombs, there are only two brothers, Miltiadis Barpetis and Ioannis Barpetis who are suitable; in the village of Trilofos those suitable are Georgios Tzekis, Zisis Kouliakotis, and Grigorios Dafnoudis. And the best-qualified grave-robber is me; for the moment I know of 2 or 3 ancient tombs for excavation, but due to police persecution, they have remained open [*perhaps meaning that he has not opened them?*]. I am capable of finding 3 or 4 tombs a day if excavation is allowed. I am fully persuaded that I will discover the underground (tombs) of Saralika, which have various paintings on their floor, and this will be of archaeological interest [*as well as to the museums*] to the state. Kolchikos, Langadas, 6/12/34. Sincerely, Stavros Papadopoulos, Currently resident in Kolchikos, Langadas".

In the relevant edition of *Makedonia* newspaper (Dec. 5, 1934, p. 4), it was reported that according to information received, many unlooted Macedonian tombs and an inscription of "exceptional archaeological interest" (perhaps the inscription Kotzias transferred to the AMTh? –see below, n. 32) had been found at Mesimeri. The Governor General Mr. Rallis also stated that he would provide the related funding for the continuation of the excavation. My thanks to my colleague E. Akriropoulou, who located this rare newspaper edition in the Library of the Hellenic Parliament.

11 File no. 851/15-12-1934 (handwritten outline of a document).

12 File no. 922/27.1.1935; signed by the Minister of Religions and Education I. Makropoulos.

13 Document concerning illicit excavations in Tilofos (file no. 936/5.2.1935). A short time later, the Station Master responded that "all the appropriate measures have been taken to prevent illicit excavation of ancient tombs and illicit trade in antiquities generally. Specifically, we are keeping a vigilant watch [...] and in the given case we will take action [...] in accordance with the law" (File no. 997/24.3.1935).

14 Approval of 5,000 drachmas "for carrying out the excavation in Mesimeri, Chalcidice", signed by the Minister K. Georgakopoulos (File no. 1808/13.9.36).

15 File no. 1922/14.12.1936.

16 AA 51 (1936) 146 [G. Karo]: "Kotzias hat ... zwei Tumben zu erforschen begonnen... Eine grosse Tumba, etwa 300 m weiter östlich, ist noch unberührt. Sie trägt eine spätbyzantinische Kirche..." Karo mentions finds from the summer of 1935 to the summer of 1936, thus he considers that the third large *toumba* mentioned, i.e. the *trapeza* of Agios Konstantinos, has not yet been excavated, in contrast with the information provided by K. Pa-

πληροφορίες που ήδη συζητήσαμε σχετικά με τις επανειλημμένες επισκέψεις, έρευνες και ανασκαφικές δραστηριότητες του Κοτζιά σε διάφορες θέσεις του Μεσημερίου, εκτός από την τούμπα που πήρε το όνομά του¹⁶. Από αυτήν τη δραστηριότητά του εντοπίστηκαν ευρήματα στην αποθήκη του ΑΜΘ με την ένδειξη «Μεσημέρι, 1935, τάφοι εντός ρεύματος»¹⁷, καθώς και ορισμένα αντικείμενα που του παρέδωσαν οι κάτοικοι του χωριού¹⁸. Επίσης, μετέφερε στο Μουσείο ένα τμήμα ενεπίγραφου ταφικού βωμού του 2^{ου}/3^{ου} αι. μ.Χ.¹⁹.

Τα υπόλοιπα ευρήματά του που βρίσκονται στο ΑΜΘ θεωρούνταν μέχρι τώρα ότι προέρχονταν από την τούμπα Κοτζιά. Φυλάσσονται σε επτά κιβώτια, το ένα από τα οποία έχει οικοδομικούς πηλούς και τα υπόλοιπα περιέχουν κυρίως όστρακα, σφονδύλια και λίθινα εργαλεία, που φαίνεται να ανήκουν σε δύο ή τρεις ανασκαφικές περιόδους (1935, 1936 και ίσως σε μία ακόμη)²⁰. Η κεραμική χρονολογείται κυρίως στην πρώιμη Εποχή του Χαλκού, υπάρχουν όμως και λίγα νεολιθικά αλλά και ελληνιστικά αβαφή όστρακα και αγνύθες²¹. Από όλα αυτά είχαν καταγραφεί μόνο ορισμένα μικροευρήματα²², λίγα μονόχρωμα αγγεία της πρώιμης Εποχής του Χαλκού (ακέραια ή συγκολλημένα από θραύσματα)²³, μία ασκοειδής πρόχους που θα πρέπει ίσως να χρονολογηθεί στην ύστερη Εποχή του Χαλκού²⁴, καθώς και τέσσερις διπλοί χάλκινοι κρίκοι με συμφυείς αποφύσεις, οι οποίοι έχουν μακρά παράδοση στη Μακεδονία, από την Εποχή του Σιδήρου έως και τον 5^ο αι. π.Χ.²⁵. Επίσης, τέσσερις γκρίζες τροχήλατες στιλβωμένες υδρίσκες, σχεδόν ακέραίες ή με μικρές συμπληρώσεις,

16 AA 51 (1936) 146 [G. Karo]: «Kotzias hat ... zwei Tumben zu erforschen begonnen... Eine grosse Tumba, etwa 300 m. weiter östlich, ist noch unberührt. Sie trägt eine spätbyzantinische Kirche...». Ο Karo αναφέρεται σε ευρήματα από το καλοκαίρι του 1935 έως το καλοκαίρι του 1936, επομένως θεωρεί ότι η αναφερόμενη τρίτη μεγάλη τούμπα, δηλαδή η τράπεζα του Αγ. Κωνσταντίνου, δεν είχε ερευνηθεί ακόμη, σε αντίθεση με την πληροφορία του κ. Παπαδόπουλου ότι ο Κοτζιάς την ερεύνησε εξ αρχής, όπως ανέφερα παραπάνω. Ο Karo σημειώνει μόνον τα ευρήματα (προϊστορικά οικιστικά κατάλοιπα και μικροευρήματα) από τη «μικρή προϊστορική τούμπα», προφανώς την τούμπα Κοτζιά, και αποσιωπά τα αποτελέσματα της έρευνας από τη δεύτερη τούμπα, η οποία μπορεί να είναι ο ελληνιστικός ταφικός τύμβος. Την ίδια χρονιά στα Χρονικά του Megaw 1936, 148, αναφέρονται μόνο ορισμένα από τα αποτελέσματα της έρευνας στον προϊστορικό οικισμό (πασσαλόπηκτα κτίσματα αλληπάλληλων φάσεων, κεραμική και μικροευρήματα). Σε επόμενα Αρχαιολογικά Χρονικά αναφέρεται είτε μόνον η συνέχιση της ανασκαφής στην τούμπα Κοτζιά (BCH 61, [1937], 463 [P. Lemerle], και AA 1937, 150-1 [H. Riemann]), με σύννοη των μέχρι τότε αποτελεσμάτων) είτε το άνοιγμα νέας ανασκαφής: «Kotzias has continued his excavation of the prehistoric site at Mesimerion and has opened up a Tumba lying towards the north-east» (Young 1937, 133-4). Εδώ μοιάζει να αναφέρεται σε άνοιγμα νέας ανασκαφής στα βορειοανατολικά του χωριού, εκεί δηλαδή όπου βρίσκεται η τράπεζα του Αγ. Κωνσταντίνου και η τούμπα Ταουσάν, αλλά τα ευρήματα που αναφέρει (οικιστικά κατάλοιπα και τάφοι της Εποχής Χαλκού) ταιριάζουν στην τούμπα Κοτζιά, που βρίσκεται στα βορειοδυτικά. Πιθανόν να πρόκειται για τυπογραφικό λάθος ή λανθασμένη κατανόηση των πληροφοριών.

17 Βρέθηκαν σε παλιό ξύλινο κιβώτιο, που περιείχε πολλά δείγματα πετρωμάτων (κυρίως φαμίτες και κροκάλες), όστρακα ιστορικών χρόνων (από αμφορείς, αβαφή αγγεία καθημερινής χρήσης και ένα από ελληνιστικό ανάγλυφο σκύφο), αλλά και ένα νεολιθικό όστρακο καθώς και λίγα όστρακα της ύστερης Εποχής του Χαλκού. Το πιθανότερο είναι ότι τα τελευταία αυτά όστρακα κύλισαν στο ρέμα από κάποιο ψηλότερο σημείο. Οι τάφοι αυτοί πρέπει να συνδέονται με τα ορούγματα που αναφέρεται ότι ερεύνησε ο Κοτζιάς στις όχθες του ρέματος στα νοτιοδυτικά του χωριού: AA 1937, 51 [H. Riemann].

18 Αρ. πρωτ. 878/22-12-1934: Παράδοση δύο χάλκινων περικημίδων, χρυσών ελασμάτων, ασημένιων και χάλκινων κοσμημάτων, επτά πήλινων αγγείων κ.ά. – ορισμένα από αυτά έχουν ήδη εντοπιστεί στις αποθήκες του ΑΜΘ.

19 ΜΘ 1746. Βρίσκεται στο Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο: IG X 2 1, 817· Αδάμ-Βελένη 2002, 179-80, αρ. 132.

20 Επάνω σε πολλά ευρήματα αναγράφονται με μελάνι τα εξής: α) μόνο αριθμοί, β) αριθμοί και δύο (τουλάχιστον) ημερομηνίες: 12.10.1936, 13.10.1936, και γ) αριθμοί με πρόθεμα Μ και Β. Επιπλέον, σε ορισμένα όστρακα υπάρχει η ένδειξη «Ταφ. Γ» (προφανώς «Τάφος Γ»), ενώ διασώθηκαν και καρτελάκια με ενδείξεις «Στρώμα 1ον» και «Στρώμα 2ον» (πρβ. και Γραμμένος κ.ά. 1997, 27). Ευχαριστώ την Α. Δημουλά, υποψήφια διδάκτορα της προϊστορικής αρχαιολογίας, που με βοήθησε σε μια πρώτη ταξινόμηση και χρονολόγηση των ευρημάτων του Κοτζιά.

21 Για οικισμούς της νεολιθικής που συνεχίζουν στην Εποχή του Χαλκού (αλλά και στην Εποχή του Σιδήρου) στη Μακεδονία και στη βορειοδυτική Χαλκιδική ειδικότερα: Ανδρέου – Κωτσάκης 1987· Andreou – Kotsakis 1994· Γραμμένος – Κώτσος 1996, 355-9· Γραμμένος κ.ά. 1997· Γραμμένος – Κώτσος 2002.

22 Π 2549-2552 (πήλινα σφονδύλια), Π 2545-2547 (οστείνα εργαλεία και φολίδες).

23 Π 689-694 (μόνονα κύπελλα με κάθετη ταινιωτή λαβή), Π 695-697 (μικρές πρόχοι), Π 698 (θήλαστρο με υπερυψωμένη λαβή).

24 Π 703 (έχει εγχάρακτη διακόσμηση γεμισμένη με λευκή ύλη).

25 ΜΘ 5727-5730. Για ανάλογα παραδείγματα από την ίδια περιοχή και τη Μακεδονία γενικότερα, βλ. με περαιτέρω βιβλ.: Μακρίδης 1937, 518, αρ. 13-4· Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1989, 324-5· Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 164-6.

his activities were located in the storeroom of the AMTh with the indication "Mesimeri, 1935, graves in the stream"¹⁷, as well as a number of objects that had been turned over to him by residents of the village¹⁸. He also transferred a fragment from a 2nd/3rd cent. AD inscribed funerary altar to the Museum¹⁹.

The rest of his finds in the AMTh were until now believed to have come from the Kotzias mound. They are stored in seven boxes, one of which contains building clays and the remainder, primarily sherds, spindle-whorls and stone tools that appear to belong to two or three excavation seasons (1935, 1936 and perhaps one more)²⁰. The pottery dates chiefly to the Early Bronze Age, but there are also a few Neolithic pieces as well as Hellenistic unglazed sherds and loom weights²¹. From all this material, the only catalogued items were some small finds²², a few monochrome vases from the Early Bronze Age (intact or mended from fragments)²³, an askoid prochous that should perhaps be dated to the Late Bronze Age²⁴, as well as four double bronze rings with knobs on the outer surface of the band, which had a long tradition in Macedonia, dating from the Iron Age to the 5th cent. BC²⁵. There were also four grey wheel-made burnished small hydrias, nearly intact or with small mends, dating to the 2nd half of the 6th cent. BC²⁶. The general picture is problematic, because it goes beyond the framework of the Late Neolithic and Early Bronze Age to which the Kotzias mound belongs, at least to the best of our knowledge to date. Thus, all these finds, which obviously come both from residential as well as burial contexts, must be thoroughly studied in order to elucidate –if this is still possible– their provenance, either from the mound or from some other site Kotzias investigated.

padopoulos that Kotzias had excavated it from the start, as noted above. Karo mentions only the finds (Prehistoric residential remains, small finds) from the "small Prehistoric *toumba*", apparently the *Kotzias Toumba*, and says nothing about the results of investigation from the second tumulus, which might be the Hellenistic funerary mound. In the same year, the Chronicle in Megaw 1936, 148, mentions only some of the results of excavation at the Prehistoric settlement (pile dwellings from successive phases, pottery, small finds). In the next Chronicle, there is mention only of either the continuation of the excavation at the *Kotzias Toumba* (BCH 61 [1937], 463 [P. Lemerle], and AA 1937, 150-1 [H. Riemann], with a summary of results up to that time) or the opening of a new excavation: "Kotzias has continued his excavation of the prehistoric site at Mesimerion and has opened up a *Toumba* lying towards the north-east" (Young 1937, 133-4). Here he seems to be referring to the start of a new excavation northeast of the village, i.e. the area of the *trapeza* of Agios Konstantinos and the *Taousan Toumba*, but the finds mentioned (residential remains and Bronze Age tombs) suit the *Kotzias Toumba*, which is located to the northwest. This was probably a typographical mistake or a mistaken understanding of the excavation information.

- 17 Found in an old wooden box that contained many rock samples (mainly psammites and pebbles), sherds from the historical era (from amphoras, vases for everyday use, and one sherd from a Hellenistic relief bowl), as well as one Neolithic and a few Late Bronze Age sherds. The likeliest explanation is that the latter rolled down into the stream from some point higher up. These graves must be connected with the pits it was reported that Kotzias investigated on the banks of the stream southwest of the village: AA 1937, 51 [H. Riemann].
- 18 File no. 878/22-12-1934: They handed over to the Museum two bronze greaves, pieces of gold sheet, silver and bronze jewelry, seven clay vases, and other objects. Some of these have already been identified in the AMTh storerooms.
- 19 MΘ 1746. Stored in the Old Archaeological Museum: IG X 2 1, 817; Αδάμ-Βελένη 2002, 179-80, no. 132.
- 20 On many of the finds, the following are recorded in ink: a) numbers only; b) numbers and (at least) two dates: 12.10.1936, 13.10.1936, and c) numbers prefixed by M and B. In addition, on some sherds there is the indication "Ταφ. Γ" (apparently "Tomb C"), and small cards have also been saved with the indications "Level 1" and "Level 2" (cf. also Γραμμένος κ.ά. 1997, 27). My thanks to A. Dimoula, PhD candidate in Prehistoric archaeology, who assisted me with the initial classification and dating of Kotzias's finds.
- 21 On Neolithic settlements that continued into the Bronze Age (and Iron Age) in Macedonia and the northwestern part of the Chalcidice specifically: Ανδρέου – Κωτσάκης 1987; Andreou – Kotsakis 1994; Γραμμένος – Κώτσος 1996, 355-9; Γραμμένος κ.ά. 1997; Γραμμένος – Κώτσος 2002.
- 22 Π 2549-2552 (clay spindle whorls), Π 2545-2547 (bone tools and a flake).
- 23 Π 689-694 (one-handled cups with vertical band handle), Π 695-697 (small prochous), Π 698 (feeding bottle with high-swung handle).
- 24 Π 703 (with incised decoration filled with a white paste).
- 25 MΘ 5727-5730. For comparable examples from the same region and Macedonia generally, see (with additional bibl.): Μακρίδης 1937, 518, nos. 13-4; Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1989, 324-5; Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003, 164-6.
- 26 Π 699-702. See also a small hydria with similar shape, dimensions and technique from the cemetery of Agia Paraskevi (MΘ 13573): Σισμανίδης 1987, pl. 163.1 (above, center); other similar vases: Παντή 2008, 251.

οι οποίες χρονολογούνται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.²⁶. Η συνολική εικόνα είναι προβληματική, διότι υπερβαίνει το πλαίσιο της νεότερης νεολιθικής και πρώιμης Εποχής του Χαλκού, στο οποίο ανήκει η τούμπα Κοτζιά, όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε έως σήμερα. Επομένως όλα αυτά τα ευρήματα, που προφανώς προέρχονται τόσο από οικιστικά όσο και από ταφικά συμφραζόμενα, θα πρέπει να μελετηθούν διεξοδικότερα, έτσι ώστε να διευκρινισθεί, εάν αυτό είναι πλέον δυνατόν, η προέλευσή τους είτε από την τούμπα είτε από κάποια άλλη θέση που ερευνήσε ο Κοτζιάς.

Γ. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΑΦΟΥΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ: Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΜΕΣΗΜΕΡΙΟΥ (;)

Από τα νεκροταφεία της περιοχής σημειώσαμε ήδη τον ελληνιστικό ταφικό τύμβο και τα ταφικά ευρήματα που συνδέονται με τις έρευνες του Κοτζιά. Τις τελευταίες δεκαετίες εντοπίστηκαν επιπλέον διάσπαρτοι τάφοι σε ολόκληρη την έκταση του οικισμού, που χρονολογούνται από τα υστεροαρχαϊκά χρόνια και εξής²⁷.

Στο πλαίσιο αυτό ιδιαίτερα σημαντική είναι μια ομάδα αγγείων που φυλάσσονται από παλιά στο ΑΜΘ και δεν φέρουν καμία ένδειξη εκτός από την προέλευσή τους «έκ Μεσημερίου, προπολεμικώς». Χρονολογούνται από την αρχαϊκή έως και τη ρωμαϊκή περίοδο και σώζονται ακέραια στο μεγαλύτερο ποσοστό, γεγονός που φανερώνει ότι προέρχονται από τάφους. Τα παλαιότερα αγγεία αυτής της ομάδας είναι εισηγμένα κορινθιακά, που χρονολογούνται στο τέλος της μέσης – αρχές της ύστερης κορινθιακής Ι περιόδου (γύρω στο 570-560 π.Χ.): ένας αμφορίσκος με γραμμική διακόσμηση και ένας μεγάλος σφαιρικός αρύβαλλος, που αποδίδεται στο εργαστήριο του Otterlo (Εικ. 1)²⁸. Η παράσταση του αρυβάλλου είναι πολύ φθαρμένη, αλλά διακρίνονται δύο αντιμέτωπες σειρήνες και ανάμεσά τους μια γυναίκα που στέκει προς τα δεξιά, κρατά στεφάνι στο προτεταμένο αριστερό της χέρι και εκτείνει πίσω το δεξί με την παλάμη ανοικτή. Από τα υπόλοιπα αγγεία του συνόλου σημειώνω ενδεικτικά ότι στα αρχαϊκά χρόνια εντάσσονται μία γκριζα στιλβωμένη οπισθότητη πρόχους και δύο ακέραια γραπτά εξάλειπτρα (Εικ. 2)²⁹. Στον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. χρονολογούνται αρκετά αγγεία (άωτη μελαμβαφής κύλικα, μελαμβαφείς σκύφοι, ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια, γραπτή εγχώρια πρόχους κ.ά.), ενώ η ελληνιστική και η ρωμαϊκή εποχή αντιπροσωπεύονται από μελαμβαφή σκυφίδια, μια μελαμβαφή πυξίδα και έναν κάρναρο, αβαφείς οινοχόες διαφόρων μεγεθών, μυροδοχεία και λυχνάρια³⁰. Τα αγγεία αυτά είχαν καταγραφεί κατά τη δεκαετία του 1960, ανάμεσα σε άλλα ευρήματα της δεκαετίας του 1930, γεγονός που καθιστά πολύ πιθανό τον συσχετισμό τους με τις έρευνες του Ν. Κοτζιά. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να αποτελούσαν την αρχαιολογική συλλογή του δημοτικού σχολείου, την οποία παρέλαβε ο Κοτζιάς, σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Παπαδόπουλου που ήδη αναφέραμε. Ο ίδιος θυμάται ότι στο σχολείο υπήρχαν αντικείμενα «από πηλό, τα πιο πολλά ολόκληρα και λίγα σπασμένα»³¹.

26 Π 699-702. Βλ. μια υδρίσκη με παρόμοιο σχήμα, διαστάσεις και τεχνική από το νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής (ΜΘ 13573): Σισμανίδης 1987, πίν. 163.1 (επάνω, μέσον)· άλλα ανάλογα αγγεία: Παντή 2008, 251.

27 Ήδη ο Χ. Μακαρόνας (Μακεδονικά 2 [1941-1952], 622) αναφέρει ότι κιβωτιόσημους τάφους των οποίων «τά κτερίσματα έφάνισθησαν» βρήκαν οι χωρικοί «εις άλλον σημείον του χωρίου». Για τα νεότερα ευρήματα: Ρωμιοπούλου 1977, 197· Γραμμένος 1983, 271· Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1994, 451-2· 1998, 574-5. Επίσης, στην κεντρική αποθήκη του ΑΜΘ εντοπίστηκαν ευρήματα από μια σωστική ανασκαφή τάφων το 1975 (τάφοι 2 και 3: όστρακα, οστά, όστρεο, σιδερένια αντικείμενα, κονιάματα, υπολείμματα χάλκινου επιχρυσωμένου στεφανιού με πήλινους επιχρυσωμένους καρπούς και άλλα, ακατάγραφα-αδημοσίευτα). Για το βυζαντινό νεκροταφείο: Κούσουλα 1998.

28 Αμφορίσκος (ΜΘ 1534): βλ. π.χ. Corinth XV.3, αρ. 1601. Αρύβαλλος (ΜΘ 1533): η ταύτιση του εργαστηρίου οφείλεται στον καθηγητή C. Neef, τον οποίο ευχαριστώ θερμά· για την ομάδα του Otterlo: Amyx 1988, 177-80, 316-7. Neef 1991, 52.

29 ΜΘ 1531 και ΜΘ 1535-1536, αντίστοιχα.

30 ΜΘ 1532, ΜΘ 1537-1567 (κλασικά, ελληνιστικά, ρωμαϊκά).

31 Ο κ. Παπαδόπουλος θυμάται επιπλέον ότι ο Κοτζιάς είχε έρθει στο σχολείο μαζί με κάποιον «επίσημο διοικητή» από τη Θεσσαλονίκη – μάλλον πρόκειται για τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, που χρηματοδότησε τις ανασκαφές το 1935.

C. FINDS FROM TOMBS OF THE HISTORICAL ERA: THE COLLECTION OF THE MESIMERI PRIMARY SCHOOL (?)

Among the cemeteries in the region, we have already noted the Hellenistic burial tumulus and the grave finds connected with Kotzias' investigations. During recent decades, additional tombs dating from the Late Archaic onward have been found scattered across the entire area of the settlement²⁷.

Within this framework, a group of vases long stored in the AMTh with no indications apart from their provenance "from pre-war Mesimeri" is especially significant. They date from the Archaic to the Roman period, and are for the most part preserved intact, a fact which reveals that they came from tombs. The earliest vases in the group are Corinthian imports dating to the End of the Middle-beginning of Late Corinthian I (ca 570-560 BC): an amphoriskos with linear decoration, and a large globular aryballos attributed to the Otterlo workshop (Fig. 1)²⁸. The scene on the aryballos is very worn, but two opposing sirens and between them a standing woman facing right, holding a wreath in her extended left hand and extending her right backward with open palm may be discerned. From the remaining vases in this group, we note indicatively that a grey burnished prochous with cut-away neck and two intact painted exaleiptra (Fig. 2) belong to the Archaic period²⁹. Quite a few vases date to the 5th and 4th cent. BC (handleless black-glazed kylix, black-glazed skyphoi, red-figure aryballoid lekythoi, a locally-produced painted prochous, and others). The Hellenistic and Roman periods are represented by black-glazed bowls, a black-glazed pyxis and kantharos, plain oinochoes in various sizes, unguentaria, and lamps³⁰. These vases had been catalogued in the 1960s, among other finds from the 1930s, a fact that makes it very likely they were connected with N. Kotzias's investigations. In this case, this group must comprise the archaeological collection from the primary school that Kotzias received, according to the testimony of Mr Papadopoulos referred to above. The latter recalls that there were objects at the school "made of clay, most of them intact, and only a few broken"³¹.

D. FINDS FROM A SANCTUARY AT MESIMERI

The only evidence we know of to date concerning the sanctuaries of Mesimeri was an inscription on a marble statue base dedicated to Zeus Hypsistos (1st cent. BC–1st cent. AD), which Kotzias had transferred to Thessaloniki "from Mesimeri", but its exact find spot is unknown³². The find spot and excavation context for the objects from the earlier sanctuary that we will now consider are also unknown. These finds must have come from the investigations of Kotzias himself, and not e.g. from materials turned over to him by the residents for two reasons: first, they were catalogued as a single group, and put in a separate box (together with some others without a catalogue number that were catalogued in 2010³³), and secondly

27 C. Makaronas (*Μακεδονικά* 2 [1941-1952], 622) had already mentioned that cist graves "whose grave goods had disappeared" had been found by villagers "at another point in the village". On **more recent finds**: Ρωμ-σπούλου 1977, 197; Γραμμένος 1983, 271; Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1994, 451-2; 1998, 574-5. Furthermore, in the Archaeological Museum of Thessaloniki's main storeroom, finds were identified from a rescue excavation of graves in 1975 (graves 2 and 3: sherds, bones, a shell, iron objects, plaster, remains from a gilt bronze wreath with gilt clay fruits and others, uncatalogued and unpublished). On **the Byzantine cemetery**: Κούσου-λα 1998.

28 Amphoriskos (MΘ 1534): see e.g. *Corinth* XV, 3, no. 1601. **Aryballos (MΘ 1533): identification of the workshop** is owed to Professor C. Neeft, to whom I extend warm thanks; on the Otterlo group: Amyx 1988, 177-80, 316-7; Neeft 1991, 52.

29 MΘ 1531 and MΘ 1535-1536 respectively.

30 MΘ 1532, MΘ 1537-1567 (Classical, Hellenistic, Roman).

31 K. Papadopoulos further recalls that Kotzias had come to the school with some "official administrator" from Thessaloniki, probably the Governor-General of Macedonia, who funded the excavations in 1935.

32 MΘ 1745: *Κόιντος Μάρκιος Νουμήγιος Διά*: SEG XLVI: 726. On the cult of this god in Macedonia, in general, see with related bibl.: Χρυσσοστόμου 1991; Chatzinikolaou 2010; Χατζηνικολάου 2011, 59-73. The inscription, which must initially have been in the Old Archaeological Museum or some other storage area, was not identified during the related controls conducted from 1995 onward.

33 Catalogued in the 1960's: MΘ 3331-3362. Catalogued in 2010: MΘ 24892-24923.

Δ. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΕΝΑ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΜΕΣΗΜΕΡΙΟΥ

Για τα ιερά του Μεσημερίου το μόνο στοιχείο που γνωρίζαμε μέχρι σήμερα ήταν μια επιγραφή σε μαρμάρινη βάση αγάλματος αφιερωμένου στον Δία Ύψιστο (1^{ος} αι. π.Χ. – 1^{ος} αι. μ.Χ.), την οποία ο Κοτζιάς είχε μεταφέρει στη Θεσσαλονίκη «ἐκ Μεσημερίου», αλλά η ακριβής θέση εύρεσής της είναι άγνωστη³². Άγνωστη είναι επίσης η θέση και τα ανασκαφικά συμφραζόμενα των αντικειμένων από το παλαιότερο ιερό που θα εξετάσουμε τώρα. Τα ευρήματα αυτά πρέπει να προέρχονται από μια έρευνα που έκανε ο ίδιος ο Κοτζιάς και όχι, για παράδειγμα, από παραδόσεις των κατοίκων, για δύο λόγους: πρώτον, είχαν καταγραφεί ως ενιαία ομάδα και ήταν τοποθετημένα σε ξεχωριστό κιβώτιο (μαζί με ορισμένα που δεν είχαν αριθμό καταγραφής και καταγράφηκαν το 2010)³³ και, το σημαντικότερο, ανάμεσά τους υπάρχουν πολύ μικρά θραύσματα αγγείων και ειδωλίων, τα οποία είναι φυσικό να περισυλλέξει ένας αρχαιολόγος αλλά είναι μάλλον απίθανο να τα αναγνώρισαν και να τα μάζεψαν οι κάτοικοι ή οι μαθητές του Δημοτικού.

Όλα τα αντικείμενα είναι πήλινα (κεραμική, ειδώλια και μία σφραγίδα), εκτός από ένα πλήρες δίθυρο όστρεο του είδους *Spondylus Gaederopus*³⁴. Σημειώνω εξ αρχής ότι η αναγνώριση της προέλευσής τους από έναν χώρο ιερού δεν βασίζεται ούτε στα ειδώλια, αφού παρόμοια βρίσκονται λ.χ. και σε τάφους, ούτε βεβαίως στην κοινή κεραμική, αλλά σε ορισμένα πήλινα σκεύη ειδικής χρήσης, τα οποία παρουσιάζονται, μαζί με τα ειδώλια και τη σφραγίδα, αναλυτικά σε Κατάλογο στο τέλος του κειμένου. Τα κοινά αγγεία και όστρακα μας δίνουν ένα χρονολογικό πλαίσιο από το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. έως το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. Στον 4^ο αιώνα ανήκει ένα μικρό όστρακο από μελαμβαφή σκύφο τύπου bolsal (Εικ. 3) και ένα μόνωτο μελαμβαφές σκυφίδιο (Εικ. 4)³⁵. Ακολουθεί ένα άωτο σκυφίδιο με χείλος προς τα έξω, των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. (Εικ. 4), ίσως και όστρακο από το σώμα ραβδωτού μελαμβαφούς κανθάρου³⁶. Στον 2^ο αι. π.Χ. εντάσσεται ένα πόδι τριποδικής πυξίδας με μορφή σειρήνας (Εικ. 3)³⁷, ένα όστρακο από το χείλος ανάγλυφου σκύφου του Εργαστηρίου του Μονογράμματος, όπου διακρίνεται η μορφή Ερωτιδέα σε συνωρίδα (Εικ. 3)³⁸, ένα γκριζο ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Εικ. 3)³⁹, δύο τμήματα μελαμβαφών άωτων σκυφιδίων και μια στριφτή οριζόντια λαβή⁴⁰, καθώς και ένα λυχνάρι «τύπου Εφέσου» (Εικ. 4)⁴¹. Από το πλαίσιο της υστεροκλασικής–ελληνιστικής εποχής ξεφεύγουν τα δύο τελευταία λυχνάρια του συνόλου, που ανήκουν στους μεταχριστιανικούς αιώνες. Το ένα είναι τρο-

32 ΜΘ 1745 = SEG XLVI 726: *Κόιντος Μάρκιος Νουμήγιος Δί*. Γενικότερα για τη λατρεία του θεού στη Μακεδονία, βλ. με περαιτέρω βιβλ.: Χρυσστόμου 1991· Chatzini kolaou 2010· Χατζηνικολάου 2011, 59-73. Η επιγραφή, που πρέπει να φυλάσσονταν αρχικά στο Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο ή σε κάποιον άλλο αποθηκευτικό χώρο, δεν εντοπίστηκε στους σχετικούς ελέγχους από το 1995 και εξής.

33 Καταγραφή δεκαετίας 1960: ΜΘ 3331-3362. Καταγραφή 2010: ΜΘ 24892-24923.

34 ΜΘ 24892α-β. Για τη σημασία και τη χρήση των συγκεκριμένων οστρέων στα προϊστορικά χρόνια, βλ. με περαιτέρω βιβλιογραφία: Karali-Giannakopoulou 1999, 26-40· Seferiades 2000. Για ανάλογα ευρήματα σε ιερά των ιστορικών χρόνων: Amandry 1984, 378-80, με αφορμή 400 κοχύλια που βρέθηκαν στο Κωρύκειο άντρο του Παρνασσού, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν 31 δείγματα *Spondylus Gaederopus*: πρβ. και Erickson 2010, 234-5.

35 Bolsal: ΜΘ 24912 (κυλιστή διακόσμηση στο εσωτερικό του πυθμένα), βλ. π.χ. Agora XXIX, αρ. 168-9 (350-300 π.Χ.). Μόνωτο σκυφίδιο: ΜΘ 3343 (λείπει η λαβή), για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. Robinson 1933α, αρ. 895-942.

36 Σκυφίδιο: ΜΘ 24914 (καστανοκόκκινο απολεπισμένο επίχρισμα) - για ανάλογα παραδείγματα από χρονολογημένα σύνολα βλ. π.χ. Κωτίτσα 2007, 90-3, αρ. 8, 17, 75 (γύρω στο 300 π.Χ. ή λίγο μετά). Κάνθαρος: ΜΘ 24919.

37 ΜΘ 24910: για ανάλογες πυξίδες, βλ. Kotitsa 1996, 126-7.

38 ΜΘ 24917: για μια όμοια παράσταση και γενικά για το ιωνικό-εφεσιακό Εργαστήριο του Μονογράμματος, βλ. Kotitsa 1998, 123-4, αρ. 91.

39 ΜΘ 3345: για παρόμοια μυροδοχεία, βλ. π.χ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, 124-6, αρ. Π 1245, Π 1251, Π 1466, κ.ά.

40 Λαβή: ΜΘ 24916 (από χονδροειδές αβαφές αγγείο). Σκυφίδια: ΜΘ 24915 – Εικ. 4 (βάση και τμήμα σώματος με καστανό επίχρισμα: βλ. π.χ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, 130-1, παραλλαγή α)· ΜΘ 24918 (με σχεδόν κάθετο χείλος και σκούρο καστανοκόκκινο επίχρισμα: βλ. π.χ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, 36, 132, αρ. Π 1266) και ΜΘ 24913 (πολύ μικρό όστρακο από εσωστρεφές χείλος με απολεπισμένο επίχρισμα).

41 ΜΘ 3338: Λείπει το άκρο του μυκτήρα, διακοσμείται με ανάγλυφους οκτάφυλλους ρόδακες στον ώμο (τέσσερις και πέντε αντίστοιχα σε κάθε πλευρά), και έχει τρεις οπές λαδιού, οι δύο από τις οποίες είναι πολύ μικρές και «τυφλές». Για ανάλογα παραδείγματα: Bailey 1975, πίν. 33, αρ. Q 177, πίν. 37, αρ. Q 191.

and more importantly, among them were very small fragments of vases and figurines that it would have been natural for an archaeologist to gather, but rather unlikely for the residents or primary school students to have recognized and collected.

All the objects are clay (pottery, figurines, and a stamp), apart from a complete bivalve shell, a *Spondylus Gaederopus*³⁴. First of all, we note that identification of their coming from a sanctuary area is based neither on the figurines (similar figurines are found in tombs), nor of course on the common pottery, but on a number of clay vessels with a specialized use. Together with the figurines and the stamp, these are presented in detail in the *Catalogue of Finds* at the conclusion of this text. The common vases and sherds give us a chronological framework between the 2nd half of the 4th cent. BC and the late 2nd cent. BC. A small sherd from a black-glazed bolsal skyphos (Fig. 3) and a black-glazed one-handler (Fig. 4) belong to the 4th cent. BC³⁵. These are followed by a small bowl with rim projecting outwards from the early 3rd cent. BC (Fig. 4) and perhaps by a sherd from the body of a black-glazed ribbed kantharos³⁶. The leg of a tripod pyxis in the shape of a siren (Fig. 3)³⁷, a sherd from the rim of a relief bowl from the Monogram Workshop on which the figure of a small Eros on a *biga* may be discerned (Fig. 3)³⁸, a grey spindle-shaped unguentarium (Fig. 3)³⁹, two fragments of black-glazed bowls and a twisted horizontal handle⁴⁰, as well as a lamp of the Ephesus type (Fig. 4)⁴¹ all fall in the 2nd cent. BC. The last two lamps, which belong to the Christian era, fall outside the framework of the Late Classical – Early Hellenistic Age. One is wheel-made and unglazed, with a high, plain rim⁴², while the other was mold-made (Fig. 4)⁴³. Their presence should be interpreted either as evidence of surface collection from the same area, or as evidence for the continuation of the life of the sanctuary in the Roman Imperial Period.

What we can say with certainty is that the vases just discussed are common to nearly all excavations of sanctuaries of the Late Classical and Hellenistic periods. Thus, to confine ourselves to examples from Macedonian sanctuaries dating to approximately the same period, food/drinking vessels as well as relief skyphoi, lamps, pyxides and unguentaria have been found at the Thesmophorion and the sanctuary of the Mother of the Gods and Aphrodite at Pella, at the Metroa of Aigai and Lefkopetra, at the sanctuary of Demeter at Dion, at the sanctuary of the Patrooi Theoi and the Thesmophorion on Thasos, and at the Metroon (and/or Nymphaion) in Thessaloniki's Ano Poli⁴⁴.

34 MΘ 24892α-β. On the significance and use of these shells in the Prehistoric period, see (with additional bibl.): Karali-Giannakopoulou 1999, 26-40; Seferiades 2000. On similar finds at sanctuaries dating to the historical era: Amandry 1984, 378-80, prompted by 400 shells found in the Corycian Cave on Mt. Parnassus, including 31 examples of *Spondylus Gaederopus*; cf. also Erickson 2010, 234-5.

35 Bolsal: MΘ 24912 (garland decoration on the interior of the floor), see e.g. *Agora* XXIX, nos. 168-9 (350-300 BC). One-handler: MΘ 3343 (missing handle); for comparable examples, see e.g. Robinson 1933α, nos. 895-942.

36 Small bowl: **MΘ 24914 (brownish-red flaked glaze). For comparable examples from dated groups, see e.g. Κωτίτσα 2007, 90-93, nos. 8, 17, 75 (ca. 300 BC or shortly thereafter).** Kantharos: MΘ 24919.

37 MΘ 24910: for comparable pyxides, see Kotitsa 1996, 126-7.

38 MΘ 24917: for a similar scene, and the Ionian-Ephesian Monogram Workshop generally, see Kotitsa 1998, 123-4, no. 91.

39 MΘ 3345: for similar unguentaria, see e.g. Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, 124-6, nos. Π 1245, Π 1251, Π 1466, and others.

40 Handle: MΘ 24916 (from a plain coarse vase). Small bowls: MΘ 24915 – Fig. 4 (base and part of the body with a brown glaze: see e.g. Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, 130-1, variant a); MΘ 24918 (with nearly vertical rim and dark, brownish-red glaze: see e.g. Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, 36, 132, no. Π 1266), and MΘ 24913 (very small sherd from an inverted rim with flaked glaze).

41 MΘ 3338: Missing the tip of the nozzle; decorated with eight-petaled relief rosettes on the shoulder (4 on one side, 5 on the other), and with three holes for oil, two of them "blind" and very small. For similar examples: Bailey 1975, pl. 33, no. Q 177; 37, no. Q 191.

42 MΘ 3339: Missing the handle and nearly all the nozzle; burning traces discernible. The fill-hole has broken off around its perimeter; small hole for oil at the base of the nozzle.

43 MΘ 3344: Preserving only the shoulder with a conch ornament and its ear-shaped handle. Nozzle missing, but burning traces may be discerned around the area. For a similar lamp: *Isthmia* III, no. 2996 (3rd cent. AD).

44 Pella: Λιλιμπάκη-Αχαμάτη 1996β, 81-4, 88-92; 2000, 13-4, 115-9. Aigai: Δρούγου 1990β, 10; 1996, 48-9. Lefkopetra: Στεφανή 2008. Dion: Πινγιάτογλου 1991, 147-9; 2010, 213. Thasos: Rolley 1965, 471. Thessaloniki, Ano Poli: Αδάμ-Βελένη 2001α, 87.

χήλατο αβαφές με ψηλό απλό περιχέλιμα⁴², το άλλο είναι κατασκευασμένο σε μήτρα (Εικ. 4)⁴³. Η παρουσία τους πρέπει να ερμηνευθεί είτε ως επιφανειακή περισυλλογή από τον ίδιο χώρο είτε ως μια ένδειξη για τη συνέχεια της ζωής του ιερού στην αυτοκρατορική περίοδο.

Αυτό που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι τα αγγεία που μόλις συζητήσαμε είναι κοινά σε όλες σχεδόν τις ανασκαφές ιερών της υστεροκλασικής και ελληνοιστικής εποχής. Έτσι, για να περιοριστώ σε παραδείγματα περίπου σύγχρονων ιερών από τον μακεδονικό χώρο, αγγεία για φαγητό και ποτό αλλά και ανάγλυφοι σκύφοι, λυχνάρια, πυξίδες και μυροδοχεία έχουν βρεθεί στο Θεσμοφόριο και στο ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα, στα Μητρώα των Αιγών και της Λευκόπετρας, στο ιερό της Δήμητρας στο Δίον, στο ιερό των Πατρών Θεών και Θεσμοφόριο της Θάσου, και στο Μητρώο (ή/και Νυμφαίο) στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης⁴⁴.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τα ειδώλια, που είναι συνολικά τριάντα τρία, αλλά κανένα δεν σώζεται ολόκληρο. Εικονίζουν γυναικείες μορφές, Έρωτες, ίσως παιδικές μορφές και μια νεανική διονυσιακή μορφή. Η κύρια όψη όλων των ειδωλίων είναι κατασκευασμένη με μήτρα, ενώ η πίσω όψη διαμορφώνεται άλλοτε με μήτρα και άλλοτε με το χέρι ή με συνδυασμό και των δύο τεχνικών. Τα μισά περίπου ειδώλια (Αρ. κατ. 1-15) είναι κεφάλια γυναικείων μορφών σε διάφορους τύπους: μία προτομή (Αρ. κατ. 1, Εικ. 5), με μαλλιά καλυμμένα από τεγίδιο ή ιμάτιο ή και τα δύο (Αρ. κατ. 2-9, Εικ. 5-6), με ακάλυπτα μαλλιά (Αρ. κατ. 10-14, Εικ. 6) και ένα που σώζει μόνο το πρόσωπο (Αρ. κατ. 15, Εικ. 6). Οι κομμώσεις είναι ποικίλες: «κνιδιακή», «πεπονοειδής» και του τύπου της «τέττιγας», ενώ ορισμένα κεφάλια φέρουν και στεφάνη ή στεφάνι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η προτομή που εικονίζει μια νεαρή γυναίκα με πεπονοειδή κόμμωση (Αρ. κατ. 1), η οποία θα μπορούσε να εικονίζει τη θεότητα (ή μια από τις θεότητες) που λατρευόταν στο ιερό, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε⁴⁵. Τέσσερα θραύσματα ειδωλίων προέρχονται από σώματα γυναικείων μορφών (Αρ. κατ. 16-9, Εικ. 7), ανάμεσα στα οποία αναγνωρίζουμε τρία παραδείγματα μορφών καλυμμένων με ιμάτιο, που στις δύο περιπτώσεις καλύπτει εντελώς το δεξί χέρι (Αρ. κατ. 17-18· η πρώτη κρατά ριπίδιο στο αριστερό χέρι). Όλα τα ειδώλια μπορούν να χρονολογηθούν γενικά στον 2^ο αι. π.Χ., εκτός ίσως από το κεφάλι Αρ. κατ. 14, το οποίο έχει μια πλαστικότητα που θα ήταν δυνατόν να αναχθεί στον 3^ο αι. π.Χ., και την πεπλοφόρο Αρ. κατ. 16, που είτε είναι παλαιότερη είτε ακολουθεί παλαιότερα πρότυπα.

Ο Έρωτας απεικονίζεται σε δύο τουλάχιστον εκδοχές, ως μικρό παιδί που σφίγγει στην αγκαλιά του ένα σκυλάκι (Αρ. κατ. 20, Εικ. 8) και ως Έφηβος (Αρ. κατ. 21, Εικ. 8). Μία τρίτη παραλλαγή πρέπει να είναι αυτή του «Διονυσιακού Έρωτα», τον οποίο αναγνωρίζουμε στο νεανικό κεφάλι Αρ. κατ. 27, με πλατιά ταινία, κυλινδρικό στεφάνι και κισσόφυλλο στα μαλλιά (Εικ. 9). Δύο μεμονωμένα φτερά ανήκουν μεγάλα ειδώλια, που πιθανότατα απεικόνιζαν Έρωτες (εξαιτίας των υπόλοιπων συμφραζόμενων) ή, λιγότερο πιθανό, Νίκες (Αρ. κατ. 25-26, Εικ. 8). Τρία ακόμη κεφάλια με κοντά μαλλιά (Αρ. κατ. 22-24, Εικ. 9) πρέπει να ανήκουν σε παιδικές ή νεανικές μορφές ή Έρωτες, αλλά δεν είναι δυνατόν να ταυτισθούν με ασφάλεια. Τέλος, υπάρχουν και ορισμένα δυσδιάγνωστα ή αδιάγνωστα τμήματα από ενδύματα, σώματα ή εξαρτήματα ειδωλίων (Αρ. κατ. 28-33).

Θα εξετάσουμε τώρα τα πήλινα αγγεία ειδικής χρήσης, τα οποία μας οδηγούν, όπως ήδη εξηγήσαμε, σε αρχαιολογικά συμφραζόμενα λατρευτικού χαρακτήρα. Το πιο χαρακτηριστικό είναι μια «εσχαρίδα», δηλαδή ένα σκεύος που έχει τη μορφή διαμπερούς

42 ΜΘ 3339: Λείπει η λαβή και σχεδόν όλος ο μυχτήρας, διακρίνονται όμως ίχνη καύσης. Η οπή πλήρωσης έχει αποκρουστεί περιμετρικά, ενώ υπάρχει και μικρή οπή λαδιού στη ρίζα του μυχτήρα.

43 ΜΘ 3344: Σώζεται μόνον ο ώμος με αχιβαδωτό κόσμημα και η ωτόσχημη λαβή – λείπει ο μυχτήρας αλλά διακρίνονται ίχνη καύσης στην περιοχή. Για ένα παρόμοιο λυχνάρι: *Isthmia* III, αρ. 2996 (3^{ος} αι. μ.Χ.).

44 Πέλλα: Αλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 81-4, 88-92· 2000, 13-4, 115-9. Αιγές: Δρούγου 1990β, 10· 1996, 48-9. Λευκόπετρα: Στεφανή 2008. Δίον: Πιργιάτογλου 1991, 147-9· 2010, 213. Θάσος: Rolley 1965, 471. Θεσσαλονίκη, Άνω Πόλη: Αδάμ-Βελένη 2001α, 87.

45 Βλ. παρακάτω, και σημ. 66. Στο υλικό που εξετάζουμε εδώ υπάρχουν και δύο ακόμη θραύσματα, που πρέπει να ανήκουν σε προτομές: Αρ. 28-9.

We will next consider the total of 33 figurines, though none is preserved intact. They depict female figures, Erotes, perhaps children, and a youthful Dionysian figure. All their fronts are mold-made, while the back is sometimes mold-made and sometimes hand-made, or made using a combination of the two techniques. About half the figurines (Cat. nos. 1-15) are the heads of female figures of various types: a protome (Cat. no. 1, Fig. 5), her hair covered by a *tegidion* (veil) or himation or both (Cat. nos. 2-9, Figs 5-6), with hair uncovered (Cat. nos. 10-4, Fig. 6), and one that preserves only her face (Cat. no. 15, Fig. 6). There is a variety of coiffures: the "Cnidian", the "Melonfrisur", and the "*tettix*" type; some of the heads wear a crown or wreath. The protome depicting a young woman with "Melonfrisur" (Cat. no. 1) is especially interesting; she may be a depiction of the divinity (or one of the divinities) worshipped at the sanctuary, an issue to which we will return⁴⁵. There are four fragments from the bodies of terracotta figurines (Cat. nos. 16-9, Fig. 7), among which we can recognize three examples of figures covered in a himation, which in two cases entirely covers the right hand (Cat. nos. 17-8; the first is holding a fan in her left hand). All the figurines may be generally dated to the 2nd cent. BC, except perhaps for the head (Cat. No. 14) which has a plasticity that could go back to the 3rd cent. BC, and the peplos-wearing figure (Cat. no. 16) which is either older or followed earlier models.

Eros is depicted in at least two versions, as a little boy clutching a puppy in his arms (Cat. no. 20, Fig. 8), and as an Ephebe (Cat. no. 21, Fig. 8). A third version must be that of the "Dionysian Eros" whom we recognize in the youthful head (Cat. no. 27), wearing a wide headband, circular wreath and ivy leaves in his hair (Fig. 9). Two individual wings belong to large figurines that most likely depicted Eros (by virtue of the surrounding contexts) or, somewhat less likely, Nike (Cat. nos. 25-6, Fig. 8). Three more heads with short hair (Cat. nos. 22-4, Fig. 9) must belong to figurines of children, of youth, or of Eros, but they cannot be securely identified. Finally, there are also a number of partially-legible or illegible fragments from clothing, bodies, or attributes of figurines (Cat. nos. 28-33).

We will now examine the vessels for special use, which as we have explained above lead us to archaeological contexts of a cult nature. The most characteristic is an "escharis" i.e. a vessel shaped like a round tube open at both ends (Cat. no. 34, Fig. 10)⁴⁶. A twisting snake has been attached to the body of the vase, and its background is filled with incised branches.

Many of the "escharides" known from older excavations have been interpreted as supports, but recent research has demonstrated that these vessels were employed for liquid offerings at tombs and sanctuaries in mainland Greece, South Italy, and Sicily. To the best of our knowledge, the earliest vessel of this type probably comes from the cemetery at Kameiros on Rhodes; it dates to the Early Geometric⁴⁷. It is decorated with painted meander motifs and attached plastic figures of animals (snakes and birds, perhaps doves). Later, comparable vessels were found in Geometric tombs at Argos⁴⁸ and perhaps in Late Archaic tombs, to judge from an Attic black-figure "escharis" that depicts the boatman Charon⁴⁹. These vessels

45 See also below, and n. 66. There are another two fragments that must have belonged to protomes (Cat. nos. 28-29) among the material examined here.

46 The term "escharis" (εσχάρις) was proposed by Tiverios 2003, who researched and commented on similar vessels from the sanctuary at Eleusis. Tiverios believes that there are other possible names for this shape, e.g. *solen* (σωλήν), which is quite probably if we consider the serious arguments of Ekroth 2001, who maintains that the *eschara* (whence, "escharis") was the upper part of the altar where the fire was lit, i.e. the modern day grate (Mod. Greek = σχάρα). In addition, Zaccagnino 1998, 44-5, 75-6, 105-24, *passim* collected all the related ancient written sources, which reveal the relation of "escharides/escharia" with other ritual vessels where fire was used, e.g. incense burners, censers, and others.

47 Berlin, Antikensammlungen, no. 4563; Beschi 2005α, 35, fig. 1. Vessels of comparable shape but often with closed floor have also been found in earlier contexts (primarily in Late Minoan Crete), which in all likelihood were employed as supports for votive vases: Gesell 1976. In any event, we observe that the profile of a number of the Minoan examples is very similar to that of the Mesimeri "escharis" at least with respect to the fluted upper part of the body.

48 Beschi 2005, 35; *BCH* 91, 1967, 835-837, fig. 8 [G. Daux].

49 This "escharis" is in Frankfurt (Liebinghaus Museum, no. 560), and was first published by A. Furtwängler in 1913: see Τιβέριος 2003; Beschi 2005α, 35, fig. 2; *LIMC* III, s.v. 'Charon', 212, no. 1 [C. Sourvinou-Inwood].

κυλινδρικού σωλήνα (Αρ. κατ. 34, Εικ. 10)⁴⁶. Επάνω στον κορμό του αγγείου έχει επικολληθεί ένα περιελισσόμενο φίδι, ενώ το βάθος γεμίζει από εγχάρακτα κλαδιά.

Πολλές από τις γνωστές από παλιά «εσχαρίδες» είχαν ερμηνευθεί ως υποστατά, αλλά οι νεότερες έρευνες έδειξαν πως τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνταν για χοές σε τάφους και ιερά της κυρίως Ελλάδας και της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας. Το παλαιότερο, όσο γνωρίζουμε, σκεύος αυτού του τύπου προέρχεται πιθανόν από το νεκροταφείο στην Κάμειρο της Ρόδου και χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική περίοδο⁴⁷. Διακοσμείται με γραπτά μαιανδρικά μοτίβα και πλαστικές επίθετες μορφές ζώων (φίδια και πτηνά, ίσως περιστέρια). Στη συνέχεια, ανάλογα σκεύη εντοπίζονται σε γεωμετρικούς τάφους στο Άργος⁴⁸ και ίσως σε υστεροαρχαϊκούς τάφους, εάν κρίνουμε από μια αττική μελανόμορφη «εσχαρίδα» που απεικονίζει τον βαρκόρη Χάροντα⁴⁹. Τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνταν προφανώς για επιτάφιας χοές, είχαν δηλαδή ρόλο ανάλογο με εκείνον των επιτάφιας αγγείων-σημάτων με σπή στον πυθμένα⁵⁰. Πάντως, από εκείνη την εποχή και εξής, έως και τα ελληνιστικά χρόνια, οι «εσχαρίδες» φαίνεται να χρησιμοποιούνται κατεξοχήν σε χώρους ιερών, όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε από τα δημοσιευμένα παραδείγματα από την Ελευσίνα, το Ηραίο της Σάμου, το ιερό της Δήμητρας στην Ηράκλεια της Κάτω Ιταλίας, το Ιερό της Μεγάλης Θεάς της Λήμνου⁵¹ και το Μητρώο των Αιγών, από όπου προέρχεται μια «εσχαρίδα», που βρίσκεται πολύ κοντά, τυπολογικά και γεωγραφικά, στο αγγείο του Μεσημερίου. Μάλιστα, στην αρχαϊκή Λήμνο και στις ελληνιστικές Αιγές οι «εσχαρίδες» βρέθηκαν στη θέση τους, γεγονός που μας έδωσε σημαντικές πληροφορίες για τη χρήση τους στο λατρευτικό-τελετουργικό τυπικό των ιερών⁵². Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι οι «εσχαρίδες» δεν ήταν απαραίτητες για την τέλεση χρών στη γη, αφού για τον ίδιο σκοπό θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ένας απλός σωλήνας, ένας πίθος χωρίς πυθμένα, ένας βωμός με σπή ή ακόμη και καλυπτήριες κεραμίδες στέγης κατάλληλα τοποθετημένες, όπως μας δείχνουν τα ανασκαφικά ευρήματα από το Μητρώο των Αιγών, το Θεομοφόριο (ή/και Νυμφαίο) της Αμφίπολης, το ιερό της Δήμητρας στο Δίον, το ιερό του Ποσειδώνα στο Ποσειδί κ.ά.⁵³. Επομένως οι «εσχαρίδες», σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, δεν ανήκαν

46 Ο όρος «εσχαρίς» προτάθηκε από τον Τιβέριο 2003, ο οποίος μελέτησε και σχολίασε ανάλογα σκεύη από το ιερό της Ελευσίνας. Ο ίδιος θεωρεί πιθανές και άλλες ονομασίες του σχήματος αυτού, όπως λ.χ. σωλήν κάτι που είναι πολύ πιθανό, εάν λάβουμε υπόψη μας τα σοβαρά επιχειρήματα της Ekroth 2001, η οποία υποστηρίζει ότι η εσχάρα (και κατά συνέπεια η «εσχαρίδα») είναι το επάνω μέρος του βωμού, εκεί που ανάβει η φωτιά, δηλαδή η σημερινή σχάρα. Επιπλέον, η Zaccagnino 1998, 44-5, 75-6, 105-24, σποράδην συγκέντρωσε όλες τις σχετικές αρχαίες γραπτές πηγές, οι οποίες φανερώνουν τη συνάφεια των «εσχαρίδων/εσχαρίων» με άλλα τελετουργικά σκεύη, στα οποία χρησιμοποιείται η φωτιά, όπως είναι λ.χ. τα θυμιατήρια, οι λιβανωτρίδες κ.ά.

47 Βερολίνο, Antikensammlungen, αρ. 4563: Beschi 2005α, 35, εικ. 1. Σκεύη με ανάλογο σχήμα, αλλά συχνά με κλειστό πυθμένα, έχουν βρεθεί και σε αρχαιότερα συμφραζόμενα (κυρίως στην υστερομινωική Κρήτη), τα οποία πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως υποστατά αναθηματικών αγγείων: Gesell 1976. Παρατηρούμε πάντως ότι το προφίλ ορισμένων μινωικών παραδειγμάτων μοιάζει πολύ με την «εσχαρίδα» του Μεσημερίου, τουλάχιστον ως προς το ραβδωτό άνω μέρος του σώματος.

48 Beschi 2005, 35· BCH 91 (1967), 835-7, εικ. 8 [G. Daux].

49 Η «εσχαρίδα» βρίσκεται στη Φραγκφούρτη (Liebighaus Museum, αρ. 560) και δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από τον A. Furtwängler το 1913: βλ. σχετικά Τιβέριος 2003· Beschi 2005α, 35, εικ. 2· LIMC III, «Charon», 212, αρ. 1 [C. Sourvinou-Inwood].

50 Beschi 2005, 31.

51 Τιβέριος 2003 (κυρίως για την Ελευσίνα)· Beschi 2005, 36-9 (για τα ιερά της Ηράκλειας, της Λήμνου, αλλά και της Ελευσίνας). Για τα ιερά της Λήμνου και των Αιγών, βλ. αναλυτικότερα την επόμενη σημ.

52 Συγκεκριμένα, οι δύο αρχαϊκές «εσχαρίδες» της Λήμνου βρέθηκαν η μία δίπλα στην άλλη, επάνω σε πλακόστρωτη πλατφόρμα που βρισκόταν στον κεντρικό άξονα της αυλής του ναού, κοντά το άδυτο (Beschi 2005, 37-9, εικ. 7), ενώ η «εσχαρίδα» των Αιγών βρέθηκε στο ένα από τα δωμάτια του διπλού χώρου του Μητρώου, δίπλα σε έναν πλήανο σωλήνα χρών, που ήταν πακτωμένος μέσα στο έδαφος με ορατό μόνο το άνω χείλος του (Δρούγου 1990β, 10, εικ. 18). Σημειώνουμε ότι στο άλλο δωμάτιο του διπλού χώρου υπήρχε ο βωμός-βόθρος (αυτ., 5-8· 1996, 48-9).

53 Αιγές: βλ. την προηγούμενη σημ. και Δρούγου 1997, 116, εικ. 1 (για έναν σωλήνα πακτωμένο στο έδαφος της αυλής του Μητρώου). Αμφίπολη: Λαζαρίδης 1986, 358, σημ. 18· 1993, 28-9, εικ. 11. Δίον: Πινηγάτογλου 1996, 227-8, εικ. 2-3· 2010, 203-4. Ποσειδί: αγωγοί χρών κατασκευασμένοι από καλυπτήριες κεραμίδες στέγης στο αφιδωτό κτήριο του ιερού, στο στρώμα του 4^{ου} αι. π.Χ. (Βοκοποπούλου 1993α, 404, εικ. 10). Βλ. επίσης μια κατασκευή διαμέτρου 80 εκ., από τμήματα κεραμιδιών πακτωμένων κατακόρυφα στο έδαφος, σε ένα ιερό στη διώρυγα της Ποτίδαιας (Κουσουλάκου 2000, 703-4), ίσως και μια ανάλογη κατασκευή από ένα ιερό αφιερωμένο στους Κορύβαντες στην Τούμπα Θεσσαλονίκης (Σουρέφ 1995, 39, εικ. 7). Με τέτοιου είδους τελετουργίες θα πρέπει να σχετίζονται και τα αγγεία με διάτρητο πυθμένα που αναφέρονται από το Μητρώο (ή/και Νυμφαίο) στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης (Mallios 2004, 265).

were apparently employed for liquid offerings at graves, i.e. they played a role similar to that of vases/tomb-markers with an opening in their floor⁵⁰. In any event, from that period onward down to the Hellenistic period, "escharides" appear to have been primarily used at sanctuary sites, at least as far as we know on the basis of published examples from Eleusis, the Heraion at Samos, the sanctuary of Demeter at Heraclea (South Italy), the sanctuary of the Great Goddess on Lemnos⁵¹, and the Metroon at Aigai, which yielded an that is very close –both typologically and geographically– to the vase from Mesimeri. Indeed, at Archaic Lemnos and Hellenistic Aigai, "escharides" were found in situ, a fact that has provided us important information about their use in sanctuary cult rituals⁵². However, we should note that "escharides" were not absolutely necessary for liquid offerings to the earth, since for the same purpose a simple tube, a pithos without a floor, an altar with an opening, or even roof cover-tiles appropriately placed could be used, as shown by the excavation finds from the Metroon at Aigai, the Thesmophorion (and/or Nymphaion) at Amphipolis, the sanctuary of Demeter at Dion, the sanctuary of Poseidon at Poseidi, and elsewhere⁵³. Thus, at least in some cases, "escharides" did not belong to the permanent equipment of a sanctuary; rather, they were brought there by pilgrims, who set them on a pre-determined point/opening in order to perform the related ritual, as Tiverios has already proposed for Eleusis, where quite a few "escharides" were found that had probably been left as votives after use⁵⁴.

After the Hellenistic Age, and perhaps under Roman influence, "escharides" and tubes for liquid offerings in general appear to return to cemeteries, and we find them in tombs of the Imperial period in South Italy and Sicily, in Carthage, and in the cemeteries of Thessaloniki, where clay channels for liquid offerings were found in funerary altar-like constructions or buildings-*heroa*⁵⁵. The chthonian ritual nature of the "escharis" from Mesimeri is further highlighted by the presence of the relief snake coiled round its body, recalling relief snakes that already appear on the Protogeometric "escharis" from Kameiros, on one of the Archaic "escharides" from Lemnos, and on the Hellenistic "escharis" from Aigai, which was additionally decorated with relief rosettes as well as a garland made from a type of fern-branches⁵⁶. This last evidence is especially interesting, since it refers us to the branches that filled the body of the "escharis" from Mesimeri. However, it is hard to make out the species of this entirely formulaic plant, though it is not impossible that it is a fern. It is therefore worth inquiring about the symbolism of these two motifs, the snake and the plant, not so much to provide an answer in the present text as to pose a question for further investigation, which will rely on additional iconographic, mythological and philological evidence. Here we note only that these two motifs may be connected with the fertility of the earth and with death, if we recall e.g.

50 Beschi 2005, 31.

51 Τιβέριος 2003 (chiefly on Eleusis); Beschi 2005, 36-9 (on the sanctuaries at Herakleia, Lemnos, as well as at Eleusis). On the sanctuaries at Eleusis and Aigai, see further details in n. below.

52 Specifically, the two Archaic "escharides" from Lemnos were found next to each other, atop a paved platform on the central axis of the temple's courtyard, near the *adyton* (Beschi 2005, 37-9, fig.7); the "escharis" from Aigai was found in one of the rooms of the double space of the Metroon, beside a clay tube for liquid offerings which was buried in the ground, leaving only its upper rim visible (Δρούγου 1990β, 10, fig. 18). We note that in another room of this double space there was an altar-pit (*ibid.*, 5-8; 1996, 48-9).

53 Aigai: see the previous n. and Δρούγου 1997, 116, fig. 1 (on a tube buried in the ground of the Metroon's courtyard). Amphipolis: Λαζαρίδης 1986, 358, n. 18; 1993, 28-9, fig. 11. Dion: Πινηγάτογλου 1996, 227-8, figs 2-3; 2010, 203-4. Poseidi: channels/pipes for liquid sacrifices constructed from roof cover-tiles at the apsidal building in the sanctuary, in a 4th-cent. BC level (Βοχτοπούλου 1993α, 404, fig. 10). See also a construction (diameter 80) in a sanctuary at the isthmus of Potidaia (Κουσουλάκου 2000, 703-4) and a possibly comparable construction from a sanctuary dedicated to the Corybantes at Toumba, Thessaloniki (Σουξέρεφ 1995, 39, fig. 7). The vases with perforated bases mentioned as coming from the Metroon (and/or Nymphaion) in Thessaloniki's Ano Poli must also be connected with rituals of this sort (Mallios 2004, 265).

54 Τιβέριος 2003.

55 Beschi 2005, 31-5; Μακεδονικά 2 (1941-1952) 599, figs 3-4 [X. Μακαρόνας]; see also the brief reference to the Thessaloniki finds in the "Chronique des fouilles"; BCH 74 (1950) 305 [H. Gallet de Santerre].

56 See also the terracotta snakes found near the "escharis" of Aigai: Δρούγου 1990β, 10, fig. 17. On models of snakes from Macedonia: Rolley 1965, 453-4, fig. 14; see also the Museum of Polygyros, MΘ 7221: coiled clay snake from Olynthus [h. 8.4 cm.].

στον μόνιμο εξοπλισμό του ιερού αλλά μεταφέρονταν εκεί από τους προσκυνητές, οι οποίοι τις τοποθετούσαν πάνω από το ήδη καθορισμένο σημείο/όρυγμα για να κάνουν τη σχετική τελετουργία, όπως έχει προτείνει ήδη ο Μ. Τιβέριος με αφορμή την περίπτωση της Ελευσίνας, όπου βρέθηκαν αρκετές «εσχαρίδες», που πιθανόν να αφιερώθηκαν εκεί μετά τη χρήση τους⁵⁴.

Μετά την ελληνιστική εποχή, και ίσως κάτω από τη ρωμαϊκή επίδραση, οι «εσχαρίδες», και γενικότερα οι σωλήνες χιών, φαίνεται να επιστρέφουν στους χώρους των νεκροταφείων και τις βρίσκουμε σε τάφους των αυτοκρατορικών χρόνων στην Κάτω Ιταλία και Σικελία, στην Καρχηδόνα αλλά και στα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης, όπου βρέθηκαν πήλινοι αγωγοί χιών σε επιτάφια βωμοειδή κατασκευάσματα ή κτίσματα-ηρώα⁵⁵. Ο χθόνιος τελετουργικός χαρακτήρας της «εσχαρίδας» του Μεσημερίου τονίζεται ακόμη περισσότερο από την παρουσία του ανάγλυφου φιδιού, που τυλίγεται στον κορμό της, θυμίζοντας τα ανάγλυφα φίδια που εμφανίζονται ήδη στην πρωτογεωμετρική «εσχαρίδα» της Καμείρου, σε μία από τις αρχαϊκές «εσχαρίδες» της Λήμνου αλλά και στην ελληνιστική «εσχαρίδα» των Αιγών, η οποία διακοσμείται επιπλέον με ανάγλυφους ρόδακες αλλά και με μια γιρλάντα από ένα είδος κλαδιών φτέρης⁵⁶. Το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον γιατί παραπέμπει στα κλαδιά που γεμίζουν τον κορμό της «εσχαρίδας» του Μεσημερίου, ωστόσο είναι δύσκολο να διευκρινιστεί το είδος του εντελώς σχηματοποιημένου φυτού, δεν αποκλείεται όμως να είναι επίσης φτέρη. Αξίζει λοιπόν να διερωτηθούμε για τον συμβολισμό των δύο αυτών μοτίβων, του φιδιού και του φυτού, όχι τόσο για να δώσουμε εδώ μια απάντηση αλλά για θέσουμε ένα ερώτημα για περαιτέρω έρευνα, η οποία θα βασίζεται σε περισσότερα δεδομένα, εικονογραφικά, μυθολογικά και φιλολογικά. Σημειώνω μόνο ότι τα δύο αυτά μοτίβα μπορούν να συσχετισθούν τόσο με τη γονιμότητα της γης όσο και με τον θάνατο, εάν θυμηθούμε λ.χ. την ιστορία του Οφέλτη, που πέθανε από δάγκωμα φιδιού όταν η τροφός του η Ύπιπυλη τον άφησε για λίγο κάτω στα χόρτα ή τον ορφικό μύθο της αρπαγής της Κόρης από τον μεταμορφωμένο σε φίδι Δία μέσα στον λειμώνα⁵⁷.

Επιστρέφουμε στα ειδικής χρήσης αγγεία του Μεσημερίου για να σχολιάσουμε το θυμιατήριο (Αρ. κατ. 35, Εικ. 11). Η έρευνα της Zaccagnino για τα θυμιατήρια ασχολείται αναλυτικά με τα ζητήματα της χρήσης και της τυπολογίας τους, αξιοποιώντας τόσο τα ίδια τα θυμιατήρια που έχουν σωθεί όσο και τις γραπτές μαρτυρίες και τη σχετική εικονογραφία⁵⁸. Το θυμιατήριο του Μεσημερίου συνδυάζει στοιχεία από τους τύπους A3 και E1 της Zaccagnino, που χρονολογούνται από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και τα υστεροελληνιστικά χρόνια.

Αναφέρω επίσης ενδεικτικά ορισμένα θυμιατήρια άλλων τύπων που έχουν βρεθεί σε τάφους, ιερά και σε χώρους οικιακής λατρείας στη Μακεδονία⁵⁹, καθώς και αρκετά θυμιατήρια από τα ιερά της Πέλλας και το Μητρώο των Αιγών, που έχουν τη μορφή ειδωλίων με επίθετο καλυκόσχημο άνθος επάνω ή πίσω από το κεφάλι τους⁶⁰.

Τα επόμενα αγγεία που μας οδηγούν σε ένα λατρευτικό αρχαιολογικό περιβάλλον είναι οι κέρνοι. Σώζονται δύο τμήματα δακτυλιόσχημων κέρνων, ο ένας από τους οποίους διακοσμείται με

54 Τιβέριος 2003.

55 Beschi 2005, 31-5. *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 599, εικ. 3-4 [Χ. Μακαρόνας]. Βλ. και τη συνοπτική αναφορά στα ευρήματα της Θεσσαλονίκης στα Χρονικά του BCH 74 (1950) 305 [H. Gallet de Santerre].

56 Βλ. και τα πήλινα ομοιώματα φιδιών που βρέθηκαν κοντά στην «εσχαρίδα» των Αιγών: Δρούγου 1990β, 10, εικ. 17. Για ομοιώματα φιδιών από τη Μακεδονία: Rolley 1965, 453-4, εικ. 14· βλ. και Μουσείο Πολυγύρου, ΜΘ 7221: σπειροειδές πήλινο φίδι, από την Όλυθο, ύψ. 8,4 εκ.).

57 Για μια σχετική συζήτηση με αφορμή ένα ειδώλιο από το Δίον: Πινγιάτογλου 1991, 147-8. Γενικότερα για τις απεικονίσεις φιδιών και τον συμβολισμό τους: Grabow 1998.

58 Zaccagnino 1998, *σποράδην*, και ιδ. 51-2, για τη χρήση τους, κυρίως σε ιερά αλλά και σε σπίτια, στο πλαίσιο των συμποσίων και της οικιακής λατρείας· βλ., επιπλέον, και Agora XXIX.2, 210-2· Massar 2008.

59 Άκανθος, τάφος: Καλτσάς 1998, 59, αρ. 1409. Αιγές, ιερό Εύκλειας: Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1987, 101, εικ. 2· Zaccagnino 1998, αρ. CT 99. Αιγές, Μητρώο: Δρούγου 1990β, 10, εικ. 15-6. Λευκόπετρα, Μητρώο: Στεφανή 2008. Απιδέα: Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 173, εικ. 32. Δύο ακόμη θυμιατήρια «αγνώστου προελεύσεως» φυλάσσονται στις αποθήκες του ΑΜΘ: ένα κορινθιακό (ακατάγραφο, βλ. Corinth XV.3, αρ. 988) και ένα μελαμβαφές (ΜΘ 23912).

60 Τα ειδώλια απεικονίζουν συνήθως γυναίκες, σατύρους και πτηνά και χρονολογούνται κυρίως στον 4^ο και 3^ο αι. π.Χ.: Δρούγου 1992α, 45, εικ. 4· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 48· 2000, 59. Γενικά για τον τύπο: Zaccagnino 1998, 80-3, αρ. CT 169-CT 224. Για ανάλογα παραδείγματα από την Κάτω Ιταλία: Ammerman 2002, 309-313 "floral thymiateria".

the story of Opheltes, who died from the bite of a snake when his nurse Hypsipyle left him momentarily in the grass, or the Orphic myth of the abduction of Kore by Zeus, who had been transformed into a snake in the meadow⁵⁷.

We return to the special-use vases from Mesimeri to remark on the thymiaterion (censer) (Cat. no. 35, Fig. 11). Zaccagnino's research on thymiateria deals in detail with questions of their use and typology, and employs evidence both from preserved thymiateria as well as written testimony and related iconography⁵⁸. The Mesimeri thymiaterion combines elements of Zaccagnino's types A3 and E1, which date from the second half of the 5th cent. BC to the Late Hellenistic Period.

Indicatively, we may mention a number of thymiateria of other types that have been found in tombs, sanctuaries and domestic cult spaces in Macedonia⁵⁹, as well as quite a few thymiateria from the sanctuaries of Pella and the Metroon at Aigai, which have the form of figurines with an attached calyx-shaped flower above or behind their head⁶⁰.

The next vases that would lead us to conclude we have an archaeological cult environment are the kernoi. Two fragments from ring-kernoi are preserved, one of which is decorated with simple painted motifs and may be dated to the Late Classical-Hellenistic era (Cat. no. 37, Fig. 12). The other is grey and burnished, and is probably earlier (Cat. no. 16, Fig. 12). There are also five separate miniature unglazed hydrias their bases formed in a manner that shows they were attached to ring-kernoi (Cat. nos. 38-42, Fig. 13). Four of these may have belonged to the same kernos, because they appear to have been made from the same clay, which resembles neither that of the fifth miniature hydria nor that of the two rings. In all, there would have been at least four-five kernoi, if an oddly-shaped miniature vase –also probably a miniature hydria– belongs to a similar vessel (Cat. no. 43). Further, the preserved ring fragments are hollow on their interior and would have communicated via openings with the attached vases; all the separate miniature hydrias are closed below, and thus their content, assuming there was any, would not have been able to pass through into the underlying ring. There was thus a variety of construction techniques for kernoi, revealing differences in the technical proficiency of potters.

The typology and use of kernoi, which have been found in a great many sanctuaries from the Bronze Age onward, have been subjects of long-standing and extensive research, to which we will not return here. We may note only that as we know from the ancient texts and excavation finds, in the Classical and Hellenistic periods there were two basic types: the very common ring-kernos (like that from Mesimeri), and the "Eleusinian" kernos (which proliferated at Eleusis and in Attica)⁶¹. Furthermore, we know that the kernoi found at sanctuaries were connected with the ritual offering of liquid and dry food, as well as other animal products (e.g. wool) to the great goddesses of the earth: Hera, Athena, Aphrodite and from the Classical Age onward, above all Demeter, as we shall see below.

57 For a related discussion prompted by a figurine from Dion: Πινγκιάτογλου 1991, 147-8. On depictions of snakes and their symbolism generally: Grabow 1998.

58 Zaccagnino 1998, *passim*, and esp. 51-2, on their use, primarily in sanctuaries but in homes as well, within the context of symposia and domestic cult; see, also, *Agora* XXIX.2, 210-2; Massar 2008.

59 Akanthos, tomb: Καλτσάς 1998, 59, no. 1409. Aigai, sanctuary of Eukleia: Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1987, 101, fig. 2; Zaccagnino 1998, no. CT 99. Aigai, Metroon: Δρούγου 1990β, 10, figs 15-6. Lefkopetra, Metroon: Στεφανή 2008. Apidea: Καραμήτρου-Μεντεσιδή 173, fig. 32. Two additional incense-burners "of unknown provenance" are in the Archaeological Museum of Thessaloniki's storerooms: one is Corinthian (uncatalogued, see *Corinth* XV.3, no. 988), and one is black-glazed (MΘ 23912).

60 The figurines normally depict women, satyrs, and birds. They date primarily to the 4th and 3rd cent. BC: Δρούγου 1992α, 45, fig. 4; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 48; 2000, 59. On this type generally: Zaccagnino 1998, 80-3, nos. CT 169-CT 224. For comparable examples from South Italy: Ammerman 2002, 309-13 "floral thymiateria".

61 Generally: Xanthoudides 1905-1906; Pollitt 1979; Καραγιάννη 1984; Bignasca 2000. The kernoi from Olynthus considered "of Eleusinian type" are actually censers (thymiateria): Zaccagnino 1998, nos. CT 63 and CT 107 = *Olynthus* XIII, no. 1021 and 1022, respectively. See also an interesting stone kernos from a household shrine in Toumba, Thessaloniki: Σουέρεφ 1995, 43-4, fig. 14. Also, on Cretan kernoi from the historical era: Erickson 2010, 230-4.

απλά γραπτά μοτίβα και μπορεί να ενταχθεί στην υστεροκλασική-ελληνιστική εποχή (Αρ. κατ. 37, Εικ. 12), ο άλλος όμως είναι γκριζός, στιλβωμένος και πιθανόν παλαιότερος (Αρ. κατ. 36, Εικ. 12). Υπάρχουν επίσης πέντε μεμονωμένες μικροσκοπικές αβαφείς υδρίσκες, οι βάσεις των οποίων είναι διαμορφωμένες με τρόπο που δείχνει ότι ήταν επικολημένες σε δακτυλιόσχημους κέρνους (Αρ. κατ. 38-42, Εικ. 13). Τέσσερις από αυτές θα μπορούσαν να ανήκουν στον ίδιο κέρνο, γιατί φαίνεται να είναι φτιαγμένες από τον ίδιο πηλό, ο οποίος δεν μοιάζει ούτε με τον πηλό της πέμπτης υδρίσκης ούτε με τον πηλό των δύο δακτυλίων. Συνολικά λοιπόν θα υπήρχαν τουλάχιστον τέσσερις ή πέντε κέρνοι, εάν ένα ιδιόρρυθμο μικροσκοπικό αγγείο, πιθανόν επίσης υδρίσκη, ανήκει σε ένα ανάλογο σκεύος (Αρ. κατ. 43). Επιπλέον, τα σωζόμενα τμήματα των δακτυλίων είναι κοίλα στο εσωτερικό και επικοινωνούσαν μέσω ανοιγμάτων με τα προσκολλημένα αγγεία, ενώ όλες οι μεμονωμένες υδρίσκες είναι κλειστές στο κάτω μέρος, συνεπώς το περιεχόμενό τους, εάν υπήρχε, δεν θα μπορούσε να εισχωρήσει στον υποκείμενο δακτύλιο. Υπάρχει λοιπόν μια ποικιλία στις τεχνικές κατασκευής των κέρνων, η οποία φανερώνει τη διαφορετική τεχνογνωσία των κεραμέων.

Η τυπολογία και η χρήση των κέρνων, που έχουν βρεθεί σε πάρα πολλά ιερά από την Εποχή του Χαλκού και εξής, έχει αποτελέσει αντικείμενο μακρόχρονης και εκτεταμένης μελέτης, στην οποία δεν θα επανέλθω εδώ. Σημειώνω μόνο ότι, όπως γνωρίζουμε από τα αρχαία κείμενα και τα ανασκαφικά ευρήματα, στην κλασική και ελληνιστική εποχή υπήρχαν δύο βασικοί τύποι: ο πολύ συχνός δακτυλιόσχημος (όπως του Μεσημερίου) και ο «ελευσινιακός» (που επιχωριάζει στην Ελευσίνα και στην Αττική)⁶¹. Επίσης, ότι οι κέρνοι που βρίσκονται σε ιερά σχετίζονται με την τελετή της προσφοράς υγρής και ξηρής τροφής, καθώς και άλλων ζωικών προϊόντων (λ.χ. μαλλί) προς τις μεγάλες θεές της γης: την Ήρα, την Αθηνά, την Αφροδίτη και, από την κλασική εποχή και εξής, κατεξοχήν τη Δήμητρα, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Μαζί με τους κέρνους θα πρέπει να σχολιάσουμε και μια μικρή αβαφή υδρίσκη από το σύνολο του Μεσημερίου, η οποία προφανώς δεν έχει χρηστικό αλλά συμβολικό (αναθηματικό) χαρακτήρα (Αρ. κατ. 44, Εικ. 13). Ανάλογες, διακοσμημένες και αδιακόσμητες υδρίσκες, έχουν βρεθεί κατά δεκάδες, ή ακόμη και χιλιάδες, σε ιερά που σχετίζονται με τις λατρείες της Δήμητρας, στα οποία θα επανέλθω. Τέλος, σε ανάλογα μικροσκοπικά αγγεία συμβολικού-αναθηματικού χαρακτήρα ανήκουν και δύο ακόμη θραύσματα (Αρ. κατ. 45-46).

Το τελευταίο ειδικής χρήσης πήλινο σκεύος από το εύρημα του Κοτζιά σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση. Πρόκειται για ένα τμήμα μελαμβαφούς σύνθετου αγγείου, που μοιάζει σαν μεγάλο λυχνάρι με εντελώς επίπεδη βάση και ώμο, αλλά και με πρόσθετα επικολημένα στοιχεία στον πυθμένα και στο χείλος (Αρ. κατ. 47, Εικ. 14). Πιθανότατα περιείχε ένα υγρό, όπως εικάζουμε από το πλατύ οριζόντιο χείλος του, άρα ίσως ήταν ένα είδος τελετουργικού λυχναριού ή ένα είδος κέρνου ή «λίχνου».

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε και ένα ακόμη ιδιόρρυθμο γκριζό αγγείο, με ευρύ λαιμό και σώμα, προχρή και κάθετη λαβή (Αρ. κατ. 48, Εικ. 15). Το αγγείο αυτό προέρχεται από το Μεσημέρι, φυλάσσεται από παλιά στο ΑΜΘ, αλλά δεν είχε καταγραφεί έως τώρα. Δεν γνωρίζουμε εάν σχετίζεται με τις έρευνες του Κοτζιά, κάτι που δεν θεωρώ απίθανο, καθώς το χείλος του έχει συμπληρωθεί με τον ίδιο γύψο που χρησιμοποιήθηκε για την συμπλήρωση της «εσχαρίδας», αλλά το αναφέρω εδώ, διότι η συνάδελφος κ. Α. Στεφανή με πληροφόρησε ότι ένα παρόμοιο αγγείο βρέθηκε στην ανασκαφή του Μητρώου της Λευκόπετρας Ημαθίας. Τα αγγεία αυτά προφανώς χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά και το σερβίρισμα κάποιων υγρών, ίσως παχύρρευστων, εάν κρίνουμε από τα μεγάλα ανοίγματα στο χείλος και την προχρή, αλλά για την ώρα δεν μπορούμε να πούμε τίποτα περισσότερο, ούτε για μια ενδεχόμενη τελετουργική χρήση ούτε για τη χρονολόγησή τους.

Ενδιαφέρουσα είναι πάντως η έντονη παραμόρφωση που έχει υποστεί το αγγείο του Μεσημερίου κατά τη διάρκεια της όπτησης, γεγονός που αφενός μπορεί να καθιστά προβληματική τη θέση του μέσα στο περιβάλλον ενός ιερού, αφετέρου όμως το συσχετίζει με το τελευταίο εύρημα του Κοτζιά που παρουσιάζω εδώ, μια πήλινη διπλή πηνιόσχημη σφραγίδα (Αρ. κατ. 49, Εικ. 16).

61 Βλ. γενικά: Xanthoudides 1905-1906· Pollitt 1979· Καραγιάννη 1984· Bignasca 2000. Οι θεωρούμενοι «ελευσινιακού τύπου κέρνοι» της Ολύμπου είναι θυμιατήρια: Zaccagnino 1998, αρ. CT 63 και CT 107 = *Olynthus* XIII, αρ. 1021 και 1022, αντίστοιχα. Βλ. επίσης έναν ενδιαφέροντα λίθινο κέρνο από ένα οικιακό ιερό στην Τούμπα Θεσσαλονίκης: Σουρέφ 1995, 43-4, εικ. 14. Για τους κρητικούς κέρνους των ιστορικών χρόνων: Erickson 2010, 230-4.

Together with the kernoi, we should offer some comment on a small, unglazed hydria from the Mesimeri group, which evidently had a symbolic (votive) character rather than a utilitarian one (Cat. no. 44, Fig. 13). Dozens –even thousands– of comparable miniature hydrias, both decorated and undecorated, have been found at sanctuaries connected with the cults of Demeter, to which we will return. Finally, there are two more fragments (Cat. nos. 45-46) that belong to similar miniature vases of a symbolic-votive character.

The final special-purpose clay vase from Kotzias's find is preserved in fragmentary condition. It is a part of a black-glazed compound vase that resembles a large lamp with an entirely flat base and shoulder, but with additional attached elements on its floor and rim (Cat. no. 47, Fig. 14). It most probably contained some liquid, as we conclude from its wide horizontal rim; thus it was perhaps some type of ritual lamp or a type of kernos or *liknon* (terracotta model of a basket or tray with offerings).

Finally, it is worth mentioning one more unusual grey vase, with a wide neck and body, spout, and vertical handle (Cat. no. 48, Fig. 15). This vase is from Mesimeri, and has long been stored in the Archaeological Museum of Thessaloniki, but it had not been catalogued until now. We do not know whether it was connected with Kotzias's investigations, though we consider this likely, since its rim was restored with the same plaster employed to restore the "escharis". But I mention it here because my colleague L. Stefani has informed me that a similar vase was found in the excavation of the Metroon at Lefkopetra, Imathia. These vases were apparently used for the conveying and serving of liquids, possibly viscous ones, to judge from the large openings on its rim and its spout, but for the time being we cannot say anything more regarding either a possible ritual use or the date.

In any event, the severe deformation the Mesimeri vase has suffered during firing is interesting; on the one hand, this may render its place in the environment of a sanctuary problematic, but on the other, it links it with the last find of Kotzias that we present here: a clay double spool-shaped stamp (Cat. no. 49, Fig. 16). Clay and metal stamps are not unusual in the excavations of sanctuaries⁶², and indeed in most cases are connected with the various workshops operating in the sanctuary area that produced votives for on-site use⁶³. We may thus ask ourselves whether this clay stamp, which must have been used for the decoration of pottery, the peculiar, badly-fired and malformed vase and perhaps a deformed figurine head (Cat. no. 14) might come from a workshop area that would have been inside the Mesimeri sanctuary. On the other hand, however, research has proven that in at least some cases, misfired ceramic objects were not necessarily thrown away if they had not suffered serious damage and could still be used⁶⁴.

E. THE DEITY (-IES) WORSHIPPED AT THE SANCTUARY

The only indications we have with regard to the identity of the cult at the sanctuary of Mesimeri are the figurines and the clay special-purpose vases. The female figurines are not especially revealing, because female figures prevail numerically anyway at all excavated sanctuaries, even at those belonging to male divinities⁶⁵. In addition, among our own figurines (or rather, figurine fragments), no characteristic attribute is preserved to assist in the clarification of their divine identity, if we presume that at least some of them depict the god or goddesses and not the dedicators. Thus, any contribution they may make to the question concerning

62 See e.g. the examples from Pella (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 59) and Aigai (Δρούγου 1996, 49).

63 For a number of examples of kilns and related workshop spaces found in Macedonian sanctuaries, see e.g. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 80 (Pella, Thesmophorion); 2000, 27-9 (Pella, sanctuary of the Mother of the Gods and Aphrodite); Πιγγιάτογλου 1996, 226-7; 2001, 358-60 (Dion, sanctuary of Demeter). Remains from a kiln were also found at the Metroon at Aigai (personal communication Σ. Δρούγου). For similar stamps with formulaic motifs, which were apparently employed in the making of coarseware pottery: *Corinth* XII, 330-1, nos. 2850-3.

64 Papadopoulos 2003, 215-6, 278-9.

65 Alroth 1987.

Οι σφραγίδες, πήλινες και μεταλλικές, δεν είναι σπάνιες σε ανασκαφές ιερών⁶², και μάλιστα στις περισσότερες περιπτώσεις συνδέονται με τα διάφορα εργαστήρια που λειτουργούσαν στον χώρο των ιερών και παρήγαν αναθήματα για επιτόπια χρήση⁶³. Μπορούμε, επομένως, να αναρωτηθούμε μήπως η πήλινη σφραγίδα, που πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για τη διακόσμηση κεραμικών, το ιδιόρρυθμο κακοψημένο-παραμορφωμένο αγγείο, ίσως και ένα παραμορφωμένο κεφάλι ειδώλιου (Αρ. κατ. 14) προέρχονται από έναν εργαστηριακό χώρο που θα βρισκόταν μέσα στο ιερό του Μεσημερίου. Από την άλλη πλευρά όμως η έρευνα έχει δείξει ότι, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, τα κακοψημένα κεραμικά δεν ήταν αναγκαίο να απορριφθούν εάν δεν είχαν πάθει σοβαρές ζημιές και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν⁶⁴.

Ε. Η ΛΑΤΡΕΥΟΜΕΝΗ ΘΕΟΤΗΤΑ (Η ΘΕΟΤΗΤΕΣ)

Οι μόνες ενδείξεις που διαθέτουμε σχετικά με την ταυτότητα της λατρείας στο ιερό του Μεσημερίου είναι τα ειδώλια και τα πήλινα σκεύη ειδικής χρήσης. Τα γυναικεία ειδώλια δεν είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά, διότι ούτως ή άλλως οι γυναικείες μορφές υπερτερούν αριθμητικά σε όλα τα ανεσκαμμένα ιερά, ακόμη και σε εκείνα που ανήκουν σε ανδρικές θεότητες⁶⁵. Επιπλέον, στα δικά μας ειδώλια, ή μάλλον θραύσματα ειδωλίων, δεν διασώζεται κανένα χαρακτηριστικό σύμβολο που θα βοηθούσε στη διευκρίνιση της θεϊκής τους ταυτότητας, αν υποθέσουμε ότι ορισμένα τουλάχιστον από αυτά εικονίζουν τη θεά ή τις θεές και όχι τις αναθέτριες. Επομένως, η όποια συνεισφορά τους στο ερώτημα περί της λατρευόμενης θεότητας είναι ότι πρόκειται πιθανόν για μια γυναίκα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την προτομή της νεαρής γυναίκας, εάν βεβαίως υιοθετήσουμε την άποψη ότι οι προτομές που βρίσκονται σε ιερά εικονίζουν τις κυρίαρχες θεότητες, ενώ οι προτομές που βρίσκονται σε τάφους εικονίζουν θεές του Κάτω Κόσμου, δηλαδή την Κόρη-Περσεφόνη και, δευτερευόντως, την Αφροδίτη⁶⁶.

Βέβαιη είναι η ταυτότητα των δύο Ερώτων (παιδιού και εφήβου, Αρ. κατ. 20-1) και ίσως μερικών ακόμη, από τους οποίους σώζονται μόνο τα φτερά ή τα παιδικά-νεανικά κεφάλια (Αρ. κατ. 22-6). Η γυναικεία θεότητα που προφανώς σχετίζεται με τον Έρωτα είναι η Αφροδίτη, η οποία μπορεί να εικονίζεται στην προτομή που σχολιάσαμε παραπάνω, ενώ σε ειδώλια της θα μπορούσαν να ανήκουν ορισμένα ακάλυπτα κεφάλια που έχουν έντονη κλίση και φορούν στεφάνη (Αρ. κατ. 12-3). Επιπλέον, το μεγάλο δίθυρο ακέραιο κοχύλι που συνέλεξε ο Κοτζιάς, θα μπορούσε να είναι ένα ανάθημα που αναμφίβολα αρμόζει στη συγκεκριμένη θεά⁶⁷. Από την άλλη πλευρά όμως, η σχέση του Έρωτα με την Αφροδίτη δεν είναι αποκλειστική, καθώς τα ειδώλια Ερώτων έχουν θεωρηθεί σύμβολα θεογαμίας της Κόρης-Περσεφόνης με τον Πλούτωνα σε αντίστοιχα ιερά, ενώ τη συνάφεια του Έρωτα και της Αφροδίτης με τις δυνάμεις του Κάτω Κόσμου υποδηλώνουν και τα ειδώλιά τους που βρίσκουμε σε τάφους⁶⁸.

Μια περαιτέρω διάσταση στο ζήτημα της λατρείας δίνει το κεφάλι της διονυσιακής μορφής που ήδη αναφέραμε (Αρ. κατ. 27). Ανεξάρτητα από το αν εικονίζει έναν «διονυσιακό Έρωτα» ή τον ίδιο τον θεό, αναμφίβολα παραπέμπει στην παρουσία του θεού στο ιερό του Μεσημερίου, γεγονός, ωστόσο, που δεν μας βοηθά ιδιαίτερα ως προς το ζήτημα της ταύτι-

62 Βλ. π.χ. τα ευρήματα από την Πέλλα (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 59) και τις Αιγές (Δρούγου 1996, 49).

63 Για ορισμένα παραδείγματα κλιβάνων και συναφών εργαστηριακών χώρων που βρέθηκαν σε ιερά της Μακεδονίας, βλ. π.χ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 80 (Πέλλα, Θεσμοφόριο)· 2000, 27-9 (Πέλλα, ιερό Μητέρας Θεών και Αφροδίτης)· Πιγγιάτογλου 1996, 226-7· 2001, 358-60 (Δίον, ιερό Δήμητρας). Λείψανα κλιβάνου βρέθηκαν επίσης στο Μητρώο των Αιγών (προφορική πληροφορία Σ. Δρούγου). Για παρόμοιες σφραγίδες με σχηματοποιημένα μοτίβα, οι οποίες προφανώς χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή χονδροειδούς κεραμικής: *Corinth XII*, 330-1, αρ. 2850-3.

64 Papadopoulos 2003, 215-6, 278-9.

65 Alroth 1987.

66 Βλ. γενικά και με περαιτέρω βιβλ.: Croissant 1983, 1-8· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 52· Miller-Ammerman 2002, 290-1· Mallios 2004, 247-50.

67 Βλ. και Δρούγου 1990α. Για ομοιώματα κοχυλίων από το Μητρώο (ή/και Νυμφαίο) στην Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης: Mallios 2004, 241, εικ. 4.2.

68 Βλ. π.χ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, 171-2· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 232-3, 250-3· 1996β, 54-5, 64· Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 220-8.

the divinity worshipped at the sanctuary is that it was probably a woman. This hypothesis is supported by the protome of a young woman, of course if we adopt the view that the protomes found at sanctuaries depict their sovereign goddesses, and that the protomes found in tombs depict goddesses of the Underworld, i.e. Kore-Persephone and to a lesser extent, Aphrodite⁶⁶.

The identity of the two figures of Eros (a child and an adolescent, Cat. nos. 20-1) is certain, and perhaps some others from which only the wings or the childish-adolescent heads are preserved (Cat. nos. 22-6). The female deity obviously connected with Eros is Aphrodite, who may be depicted in the protome we remarked upon above, while a number of uncovered heads, strongly inclined and wearing wreaths (Cat. nos. 12-3) may belong to figurines of the goddess. Further, the large intact bivalve shell Kotzias collected could have been a votive that undoubtedly suited this particular goddess⁶⁷. On the other hand, however, the relation between Eros and Aphrodite is not an exclusive one, since Eros figurines have been seen as symbols of the divine marriage of Kore-Persephone and Pluto at similar sanctuaries, while the relationship of Eros and Aphrodite with the powers of the Underworld is also indicated by figurines of them found in tombs⁶⁸.

A further dimension to the question of which cult we are dealing with is provided by the head of the Dionysian figure referred to above (Cat. no. 27). Regardless of whether he depicts a "Dionysian Eros" or the god himself, he doubtless alludes to the presence of the god at the Mesimeri sanctuary, which fact however does not especially assist us with the question of the identity of the goddess worshipped there, because figurines depicting Dionysian figurines of various types are found at practically all Hellenistic sanctuaries, as we shall see below.

For the moment, let us leave this issue open, to consider the clay special-purpose vessels. The vessel that is indicative par excellence of cult ritual is the cylindrical "escharis" with the relief snake coiled round it (Cat. no. 34), which reveals that liquid offerings to the earth were conducted at the sanctuary at Mesimeri. In other words, the cult had a chthonian character, the exact nature of which it is impossible (or rather, hopeless) for us to attempt to elucidate, since chthonian-fertility and chthonian-death elements are closely linked in ancient Greek cults and the boundaries between them anything but clear-cut and in the final analysis, probably non-existent. Thus, despite the fact that a number of ancient authors attempted to distinguish the "chthonian" from the "sub-chthonian" realm, and the divine forces that ruled in each⁶⁹, it would seem that the two realms overlapped, for food –and thus, life– grew from the earth and returned to the earth⁷⁰. Furthermore, the chthonian character of the sanctuary at Mesimeri is not of itself especially helpful, because in addition to the obvious cases like those of Demeter and Kore, Pluto, the psychopomp Hermes and the Mother of the Gods/Rhea/Cybele, practically all the gods and heroes of the ancient Greeks (also) had a chthonian aspect, whether one involving fertility, or death, or both: Zeus (especially Cretagenes), Hera, Poseidon Gaiochos ("Holder of Earth"), Artemis, Aphrodite, Dionysus, Athena and others, in addition to all the heroes who descended, whether briefly or eternally, to the kingdom of Hades such

66 In general see (with additional bibl.): Croissant 1983, 1-8; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 52; Miller-Ammerman 2002, 290-1; Mallios 2004, 247-50.

67 See also Δρούγου 1990α. For models of shells from the Metroon (and/or Nymphaion) in Thessaloniki's Ano Poli: Mallios 2004, 241, fig. 4.2.

68 See e.g. Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, 171-2; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 232-3, 250-3; 1996β, 54-5, 64; Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 220-8.

69 Porph., *Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν Νυμφῶν Ἄντρου* 6 (Olympian gods, chthonian gods and heroes, underworld gods).

70 As Plutarch tells us (*Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης* 943b), in earlier ages in Athens, the dead were called "Demetreioi". Similarly, the divine forces that ruled at the "chthonian" level, viz. Kore (who according to one interpretation is identified with the seed that enters the earth) and Pluto (the guardian and giver of wealth and grains) were identified with Persephone and Hades (the "invisible one"), the rulers of the kingdom of the dead, the "underworld" level, in accordance with the distinction noted above. For related discussions: Bérard 1974, 21-9; Clinton 1992, 59-63, 105-15; Burkert 1993α, 417-9; Κεφαλίδου 2006, *passim*.

σης της λατρευόμενης θεότητας, διότι ειδώλια με διονυσιακές μορφές διαφόρων τύπων βρίσκονται σε όλα σχεδόν τα ελληνοιστικά ιερά, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Ας αφήσουμε για την ώρα ανοικτό αυτό το ζήτημα, για να δούμε τα πλήηλα σκεύη ειδικής χρήσης. Κατεξοχήν ενδεικτική του τυπικού της λατρείας είναι η κυλινδρική «εσχαρίδα» με το ανάγλυφο περιελισσόμενο φίδι (Αρ. κατ. 34), η οποία φανερώνει ότι στο ιερό του Μεσημερίου τελούνταν χρές στη γη, με άλλα λόγια ότι η λατρεία είχε χθόνιο χαρακτήρα, την ακριβή φύση του οποίου είναι αδύνατον, ή μάλλον ανώφελο να προσπαθήσουμε να διευκρινίσουμε, καθώς το χθόνιο-γονιμικό και το χθόνιο-νεκρικό στοιχείο είναι στενά συνδεδεμένα στις αρχαιοελληνικές λατρείες, ενώ τα μεταξύ τους όρια είναι κάθε άλλο παρά σαφή, και τελικά πιθανόν δεν υφίστανται. Έτσι, παρά το γεγονός ότι ορισμένοι αρχαίοι συγγραφείς προσπάθησαν να διακρίνουν τη «χθόνια» από την «υποχθόνια» επικράτεια, καθώς και τις θεϊκές δυνάμεις που κυριαρχούν στην καθεμιά⁶⁹, φαίνεται ότι οι δύο επικράτειες επικαλύπτονται, διότι η τροφή, και συνεπώς η ζωή, αναπτύσσονται από τη γη και επιστρέφουν σε αυτή⁷⁰. Επιπλέον, ο χθόνιος χαρακτήρας του ιερού του Μεσημερίου δεν μας βοηθά ιδιαίτερα από μόνος του, γιατί εκτός από τις προφανείς περιπτώσεις, όπως η Δήμητρα και η Κόρη, ο Πλούτων, ο ψυχαγωγός Ερμής και η Μητέρα των Θεών/Ρέα/Κυβέλη, σχεδόν όλοι οι θεοί και ήρωες των αρχαίων Ελλήνων είχαν (και) μια χθόνια πλευρά, γονιμική, νεκρική ή και τα δυο: ο Δίας (ιδιαίτερα ο Κρηταγενής), η Ήρα, ο γαιήοχος Ποσειδών, η Άρτεμη, η Αφροδίτη, ο Διόνυσος, η Αθηνά, κ.ά., καθώς και όλοι οι ήρωες που κατέβηκαν, για λίγο ή για πάντα, στο βασίλειο του Άδη, όπως ο Ηρακλής, ο Θησέας, ο Ορφέας, οι Διόσκουροι, ο Αμφιάραος κ.ά.⁷¹. Για να επανέλθουμε όμως στο αγγείο μας, υπενθυμίζω ότι μια εντελώς ανάλογη «εσχαρίδα» βρέθηκε στο περίπου σύγχρονο Μητρώο των Αιγών, ενώ παραλλαγές του ίδιου σκεύους χρησιμοποιούνταν σε πολλά ακόμη ιερά όπου λατρευόταν η θεά μητέρα/θεά της γης, όπως στην Ελευσίνα, στη Λήμνο και αλλού⁷².

Οι κέρνοι και οι αναθηματικές υδρίσκες ίσως ρίχνουν λίγο περισσότερο φως στο ερώτημά μας. Στην Εποχή του Χαλκού και την γεωμετρική περίοδο βρίσκουμε δακτυλιόσχημους κέρνους σε ανάκτορα, ιερά και τάφους, αλλά στα αρχαϊκά χρόνια οι κέρνοι φαίνεται να συνδέονται σχεδόν αποκλειστικά με τα ιερά μεγάλων γυναικείων θεοτήτων, ιδιαίτερα μάλιστα εκείνων που σχετίζονται με τη γονιμότητα της γης και τη γενική ευδαιμονία των ανθρώπων, όπως είναι η Ήρα στη Σάμο, η Αθηνά στη Λίνδο και τη Σμύρνη, η Αφροδίτη στη Ναύκρατη⁷³. Από τα κλασικά χρόνια και εξής, οι δακτυλιόσχημοι κέρνοι συνδέονται κατεξοχήν, αλλά όχι αποκλειστικά, με τη λατρεία της Δήμητρας⁷⁴. Για να περιορισθούμε στον χώρο της Μακεδονίας, κέρνοι και υδρίσκες βρέθηκαν

69 Πορφ., *Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νομφῶν ἄντρου* 6 (ολύμπιοι θεοί, χθόνιοι θεοί και ήρωες, υποχθόνιοι θεοί).

70 Γι' αυτό, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος (*Περὶ τοῦ ἐμφαινόμενου προσώπου τῶ κύκλῳ τῆς σελήνης* 943b), σε παλαιότερες εποχές στην Αθήνα οι νεκροί ονομάζονταν «Δημήτριοι». Ανάλογα, οι θεϊκές δυνάμεις που κυριαρχούν στο «χθόνιο» επίπεδο, δηλαδή η Κόρη (που σύμφωνα με μια ερμηνεία ταυτίζεται με τον σπόρο που εισέρχεται στη γη) και ο Πλούτων (ο φύλακας και ο δωρητής του πλούτου και των δημητριακών) ταυτίστηκαν με την Περσεφόνη και τον Άδη (τον «αόρατο»), τους κυρίαρχους του βασιλείου των νεκρών, του «υποχθόνιου» επιπέδου, σύμφωνα με τον διαχωρισμό που προαναφέραμε. Για τις σχετικές συζητήσεις: Bérard 1974, 21-9· Clinton 1992, 59-63, 105-15· Burkert 1993a, 417-9· Κεφαλίδου 2006, *σποράδην*.

71 Η αναφορά στην αγνή σχετική βιβλ. υπερβαίνει το πλαίσιο αυτού του κειμένου. Αρκεί να ξεφυλλίσει κανείς μίαν οποιαδήποτε εμπεριστατωμένη ανάλογη μελέτη για να βρει σχετικές παραπομπές για όλους τους θεούς, όπως π.χ. του Burkert 1993a, 399-449 και *σποράδην* ή της Simon 1996, *σποράδην*, η οποία μάλιστα γράφει χαρακτηριστικά (σ. 56) ότι «οι ολύμπιοι θεοί δεν καθελώνονταν σε ένα μόνο στοιχείο». Ειδικά για τις γυναικείες θεότητες, βλ. επιπλέον Kaltsas – Shapiro 2008.

72 Βλ. παραπάνω, και σημ. 51-2.

73 Bignasca 2000, 164 και 212-20, αρ. C 1-C 56 (Κύπρος), 220-7, αρ. E 1-E 72 (Ελλάδα), 227-33, αρ. W 1-67 (Κάτω Ιταλία). Σε αυτούς πρέπει να προστεθεί και ο γκριζός δακτυλιόσχημος κέρνος που βρέθηκε σε υστεροαρχαϊκό τάφο της Θέρμης (Αλλαμανή-Σουρή κ.ά. 1999, 158-9, εικ. 3), ένα από τα νεότερα παραδείγματα με ταφική χρήση.

74 Οι παλαιότεροι κέρνοι σε ιερά της Δήμητρας βρέθηκαν στη Γέλα και το Μεταπόντιο: Bignasca 2000, 252, αρ. W 2, W 47-9. Για τις υπόλοιπες θεότητες βλ. και Rolley 1965, 473-5· για τη Δήμητρα: Πινγιάτογλου 1990, 209· 1999, 914· για ένα κεραμικό εργαστήριο στην Κω που κατασκεύαζε και κέρνους: Κάντζια 1994, 352, πίν. 264γ. Σημειώνω, ωστόσο, ότι στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο δεν βρέθηκαν κέρνοι αλλά μόνον υδρίσκες (*Corinth XVIII.1, 10-2, 64-5*), ενώ στο ιερό της Ελευσίνας επικρατούν οι κέρνοι του ελευσινιακού τύπου.

as Hercules, Theseus, Orpheus, the Dioscuri, Amphiaraios, and others⁷¹. However, to return to our vase, we recall here that an entirely similar "escharis" dating to about the same period was found in the Metroon at Aigai, and that variants of the same vessel were employed in many more sanctuaries where the mother goddess/earth goddess was worshipped, as at Eleusis, on Lemnos, and elsewhere⁷².

The kernoi and votive miniature hydrias may throw a bit more light on our question. In the Bronze Age and Geometric period, we find ring-kernoi in palaces, sanctuaries, and tombs, but in the Archaic period kernoi seem to have been almost exclusively connected with the sanctuaries of major female goddesses, especially those related to the fertility of the earth and the general well-being of mankind, such as Hera at Samos, Athena at Lindos and Smyrna, and Aphrodite at Naukratis⁷³. From the Classical period onward, ring-kernoi were connected above all, if not exclusively, with the cult of Demeter⁷⁴. To confine ourselves to Macedonia, kernoi and miniature hydrias have been found at the sanctuary of Demeter at Dion⁷⁵, the Thesmophoria at Pella (only miniature hydrias)⁷⁶, Amphipolis⁷⁷, and Thasos⁷⁸, in a sanctuary at Abdera (at least 2,000 miniature hydrias)⁷⁹. On the other hand, they were not found e.g. at the sanctuary of the Mother of the Gods and Aphrodite at Pella, or at the Metroa of Aigai and Lefkopetra⁸⁰.

Up to now, therefore, we have a context that includes Demeter and perhaps Kore, Aphrodite, Eros and the Dionysian circle, combined with a practice of ritual liquid offerings in "escharides", such as at the Metroon at Aigai and at the sanctuaries of major female goddesses throughout the ancient world. Since this picture remains rather unclear, perhaps we need to change our focus somewhat and consider not what is present, but rather what is missing from the finds under examination. It of course goes without saying that our sample could be characterized as a statistical nightmare, since we have not the slightest idea of either the extent of Kotzias's investigation or the percentage of total finds he collected and saved. We observe, however, that he gathered even the smallest figurine and vase fragments, as well as a shell, which would suggest that he probably left no find behind, however humble and fragmentary. In any case, missing from Kotzias's finds are figurines of animals, such as e.g. the doves of Aphrodite (though not only of Aphrodite)⁸¹, the pigs of Demeter⁸², or the bulls and lions of the Mother of the Gods⁸³. Also absent are figurines of

71 Reference to the endless related bibl. exceeds the scope of this text. One need only page through any in-depth related study to find relevant references to all these gods, e.g. Burkert 1993α, 399-449 and *passim* or Simon 1996 *passim*, who characteristically writes (p. 56) that "the Olympian gods were not transfixed to only one quality". On female deities in particular, see also Kaltsas – Shapiro 2008.

72 See above, and nn. 51-52.

73 Bignasca 2000, 164 and 212-20, nos. C 1-C 56 (Cyprus), 220-7, nos. E 1-E 2 (Greece), 227-33, nos. W 1-67 (South Italy). **To these should be added the grey ring-kernos found in a Late Archaic grave at Thermi (Αλλάμανή-Σουρή κ.ά. 1999, 158-9, fig. 3)**, one of the latest examples with funerary use.

74 The earliest kernoi in sanctuaries of Demeter were found at Gela and Metapontum: Bignasca 2000, 252, nos. W 2, W 47-9. On the other deities, see also Rolley 1965, 473-5. On Demeter: Πινηγάτογλου 1990, 209; 1999, 914. On a ceramic workshop on Kos that also manufactured kernoi: Κάντζια 1994, 352, pl. 264γ. However, we should note that at the sanctuary of Demeter and Kore at Acrocorinth, no kernoi were found, only miniature hydrias (*Corinth* XVIII.1, 10-2, 64-5). Kernoi of the "Eleusinian type" predominate at the sanctuary of Eleusis.

75 Πινηγάτογλου 1990, 207-9; 1991, 147, 149, fig. 5; 2010, 212-3.

76 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 91-2.

77 Λαζαρίδης 1986, 358; 1993, 29-31, figs 12, 52-3.

78 Rolley 1965, 471-6.

79 Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987, 411-2, figs 10-1; cf., also, Πινηγάτογλου 1999, *passim*.

80 Aigai: oral communication from the excavator, S. Drougou. Lefkopetra: Στεφανή 2008.

81 Generally, see (with additional bibl.): Alroth 1987, 10-1; **Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 221; for comparable figurines from the sanctuary of the Mother of the Gods and Aphrodite at Pella: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 91-2, nos. 121-5 (doves), nos. 126-7 (bird-form incense burners)**. See, also, the doves connected with Aphrodite-Persephone, and by extension with Demeter, at the Thesmophorion at Pella and other sanctuaries: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 74 (with additional bibl.).

82 For animal figurines at the Thesmophorion of Pella: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 67-74 (pigs, horses, doves, goat). Thesmophorion of Thasos: Rolley 1965, 470-1 (pigs).

83 Figurines of bulls at the Metroon of Aigai (Δρούγου 1990β, 7, fig. 6; 1996, 48-9) and Lefkopetra (Στεφανή

στο ιερό της Δήμητρας στο Δίον⁷⁵, στα Θεσμοφόρια της Πέλλας (μόνον υδρίσκεις)⁷⁶, της Αμφίπολης⁷⁷, και της Θάσου⁷⁸, σε ένα ιερό των Αβδήρων (τουλάχιστον 2.000 υδρίσκεις)⁷⁹, ενώ δεν βρέθηκαν, παραδείγματος χάριν, στο ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα, ούτε και στα Μητρώα των Αιγών και της Λευκόπετρας⁸⁰.

Μέχρι στιγμής, επομένως, έχουμε ένα πλαίσιο που περιλαμβάνει τη Δήμητρα και ίσως την Κόρη, την Αφροδίτη, τον Έρωτα και τον κύκλο του Διονύσου, συνδυασμένους με μια πρακτική τελετουργικών χώρων σε «εσχαρίδες», όπως στο Μητρώο των Αιγών και σε ιερά μεγάλων γυναικείων θεοτήτων σε ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο. Επειδή η εικόνα είναι μάλλον ασαφής, θα πρέπει ίσως να αλλάξουμε κάπως την οπτική μας και να δούμε πλέον όχι τι έχουμε αλλά τι λείπει από τα ευρήματα που εξετάζουμε. Εννοείται βεβαίως ότι το δείγμα μας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως στατιστικός εφιάλτης, διότι δεν έχουμε την παραμικρή ιδέα ούτε για την έκταση της έρευνας του Κοτζιά ούτε για το ποσοστό των ευρημάτων που συνέλεξε. Παρατηρούμε, ωστόσο, ότι μάζεψε ακόμη και τα πολύ μικρά θραύσματα ειδωλίων και αγγείων, καθώς και ένα κοχύλι, γεγονός που δείχνει ότι μάλλον δεν άφησε πίσω κανένα εύρημα, όσο ταπεινό και αποσπασματικό και αν ήταν. Οπωσδήποτε, βεβαίως, από τα ευρήματα του Κοτζιά λείπουν τα ειδώλια ζώων, όπως λ.χ. τα περιστέρια της Αφροδίτης (αλλά όχι μόνον της Αφροδίτης)⁸¹, τα χοιρίδια της Δήμητρας⁸² ή οι ταύροι και τα λιοντάρια της Μητέρας των Θεών⁸³. Λείπουν επίσης τα ειδώλια υδριαφόρων γυναικών, που είναι τόσο συχνά σε ιερά της Δήμητρας⁸⁴, καθώς και τα ειδώλια της Μητέρας των Θεών και του κύκλου της, τα οποία συναντούμε σε όλες τις ανασκαφές των ιερών της⁸⁵.

Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι τα αντίστοιχα ειδώλια βρίσκονται μόνο στα συγκεκριμένα ιερά⁸⁶. Για να περιορισθώ μόνο σε αναλυτικές δημοσιεύσεις ή εκτεταμένες παρουσιάσεις περίπου σύγχρονων ιερών από τον χώρο της Μακεδονίας, αναφέρω λ.χ. ότι στο ιερό της Δήμητρας στο Δίον βρέθηκαν και ειδώλια της Μητέρας των Θεών, της Κόρης και της Άρτεμης, ενώ από επιγραφές και ευρήματα γνωρίζουμε ότι λατρευόταν εκεί και η Αφροδίτη και άλλες θεές⁸⁷. Επίσης, στο Μητρώο των Αιγών βρέθηκαν ειδώλια της Δήμητρας και της Κόρης, του Βάκχου και του Σάραπη, καθώς και ειδώλια που σχετίζονται με τη λατρεία του Διονύσου και της Αφροδίτης, ενώ ανάλογη εικόνα παρουσιάζει και το Μητρώο της Λευκόπετρας, όπου υπάρχουν ειδώλια της Αφροδίτης, του Έρωτα και διονυσιακών μορφών⁸⁸. Άλλα χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το Θεσμοφόριο (ή/

75 Πιγγιάτογλου 1990, 207-9· 1991, 147, 149, εικ. 5· 2010, 212-3.

76 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 91-2.

77 Λαζαρίδης 1986, 358· 1993, 29-31, εικ. 12, εικ. 3.

78 Rolley 1965, 471-6.

79 Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987, 411-2, εικ. 10-1· πρβ. και Πιγγιάτογλου 1999, *σποράδην*.

80 Αιγές: προφορική πληροφορία της ανασκαφής Σ. Δρούγου, Λευκόπετρα: Στεφανή 2008.

81 Βλ. γενικά, με περαιτέρω βιβλ.: Alroth 1987, 10-1· Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 221· για ανάλογα ειδώλια στο ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 91-2, αρ. 121-5 (περιστέρια), αρ. 126-7 (πτηνά-θυμιατήρια). Βλ. και τα περιστέρια που σχετίζονται με την Αφροδίτη-Περσεφόνη, και κατ' επέκτασιν τη Δήμητρα, από το Θεσμοφόριο της Πέλλας και άλλα ιερά: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 74 (με περαιτέρω βιβλ.).

82 Ειδώλια ζώων στο Θεσμοφόριο της Πέλλας: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 67-74 (χοίροι, άλογα, περιστέρια, αίγα). Θεσμοφόριο Θάσου: Rolley 1965, 470-1 (χοίροι).

83 Ειδώλια ταύρων στο Μητρώο των Αιγών (Δρούγου 1990β, 7, εικ. 6· 1996, 48-9) και της Λευκόπετρας (Στεφανή 2008). Οι ταύροι σχετίζονται με την τελετή των ταυροβολιών προς τιμήν της θεάς: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 210 (με περαιτέρω βιβλ.). Ειδώλια λιονταριών από το Μητρώο της Ποτίδαιας: Τιβέριος 2000, 21, σημ. 34.

84 Γενικά: Δάφρα-Νικονάνου 1973, 87-8· για ειδώλια υδριαφόρων σε ιερά (όχι μόνον της Δήμητρας) αλλά και σε τάφους: Πιγγιάτογλου 1990, 208· 1991, 147· 1999, 914· Πιγγιάτογλου 2010, 212-3· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 37-9, 50-1, 53· Τζαναβάρη 2002, 120-1.

85 Βλ. π.χ. Δρούγου 1996, 41-4· Ζωγράφου 1999· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 49-51, 205-12· Mallios 2004. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και τα ειδώλια από τα Μητρώα της Ποτίδαιας (Τιβέριος 2000, 20-1) και της Λευκόπετρας (Στεφανή, *υπ.έκδ.*).

86 Alroth 1987: σχετικά με τους «επισκέπτες» θεούς, ειδώλια των οποίων βρίσκουμε πολύ συχνά σε ιερά που είναι βέβαιο ότι ανήκουν σε άλλους θεούς και το συνεπαγόμενο ζήτημα της συλλατρειάς (κυρίαρχες και δευτερεύουσες θεότητες).

87 Πιγγιάτογλου 1991, 147-50, εικ. 8, 9· 1999, 914-5· 2010, 209-14.

88 Αιγές: Δρούγου 1996, 47-9· 1997, 118-9. Λευκόπετρα: Στεφανή 2008.

hydria-bearing women so common at sanctuaries of Demeter⁸⁴, as well as figurines of the Mother of the Gods and her retinue, which we encounter at all excavations of her sanctuaries⁸⁵.

This does not of course mean that the corresponding figurines are found only at specific sanctuaries⁸⁶. To confine ourselves only to detailed publications or extensive presentations of approximately contemporary sanctuaries from Macedonia, we may mention e.g. that at the sanctuary of Demeter at Dion, figurines of the Mother of the Gods, Kore, and Artemis were also found, and we know from inscriptions and finds that Aphrodite and other goddesses were also worshipped there⁸⁷. Furthermore, at the Metroon at Aigai, figurines of Demetra and Kore, Bacchus and Sarapis, and figurines connected with the worship of Dionysus and Aphrodite were found. A similar picture is presented as far as it concerns the Metroon at Lefkopetra, where there were figurines of Aphrodite, Eros, and Dionysian figures⁸⁸. Other characteristic examples include the Thesmophorion (and/or Nymphaion) at Amphipolis, where a figurine of Athena (?) was found⁸⁹, and the Metroon (and/or Nymphaion) in Thessaloniki's Ano Poli, where figurines of the Mother of the Gods, Aphrodite, Eros, Dionysian figurines, *kourotrophoi*, and others were found⁹⁰. Also, at the sanctuary of the Mother of the Gods and Aphrodite at Pella, in addition to their own figurines, figurines of Athena, satyrs, actors and others were found⁹¹. Accordingly, figurines of Athena, Artemis, Aphrodite, Dionysian figures, a Centaur, figurines of children and men, as well as figurines of Eros, Nike, and *hierodouloi* were found at the Thesmophorion of Pella⁹². Indicatively, the excavator has observed that it would be difficult to connect any of the figurines from the Thesmophorion with the major goddess honored there (Demeter) with absolute certainty, and that none of the figurines is identified with Kore⁹³. A similar absence is also observed at the sanctuary on Thasos, where the inscriptions mention the common worship of the Paternal Gods (Zeus, Athena, Artemis, the Nymphs) together with Demeter and Kore, but only three corresponding figurines were found (Athena, Artemis, and perhaps Demeter)⁹⁴.

In conclusion, we could say that if votive inscriptions or particularly secure excavation evidence is not found in a sanctuary (as e.g. the *megara* at the Thesmophorion of Pella), then we cannot be certain which divinities were worshipped. However, since as archaeologists we have difficulty resisting the temptation to make an identification, I would propose –chiefly on the basis of the kernoi, miniature hydrias, and female protome from the sanctuary of Mesimeri– that we award pride of place to Demeter and Kore, who were worshipped in Macedonia from at least the end of the 6th cent. BC, in connection with other gods like Aphrodite and Dionysus, whom we also detect here⁹⁵.

2008). Bulls were connected with the ritual of bull sacrifices (*taurobolia*) in honor of the goddess: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 210 (with additional bibl.). Lion figurines from the Metroon at Potidaia: Τιβέριος 2000, 21, n. 34.

84 In general, Δάφρα-Νικονάνου 1973, 87-8; on figurines of water-bearers in sanctuaries (not only of Demeter) and in tombs: Πιγγιάτογλου 1990, 208; 1991, 147; 1999, 914; Πιγγιάτογλου 2010, 212-3; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 37-9, 50-1, 53; Τζαναβάρη 2002, 120-1.

85 See e.g. Δρούγου 1996, 41-4; Ζωγράφου 1999; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 49-51, 205-12; Mallios 2004. To those **should be added the figurines from the Metroa of Potidaia (Τιβέριος 2000, 20-1) and Lefkopetra (Στεφανή 2008)**.

86 Alroth 1987: regarding "visitor" gods, whose figurines we often find in sanctuaries that definitely belonged to other gods, and the attendant question of co-worship (sovereign and secondary deities).

87 Πιγγιάτογλου 1991, 147-50, figs 8, 9; 1999, 914-5; 2010, 209-14.

88 Aigai: Δρούγου 1996, 47-9; 1997, 118-9. Lefkopetra: Στεφανή 2008.

89 "Helmeted figure wearing peplos": Λαζαρίδης 1986, 358; 1993, 29.

90 Mallios 2004.

91 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 40-62.

92 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 36-7, 54-67. On figurines of the so-called *hierodouloi* ("sacred prostitutes") that have also been found in tombs, see: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 229-30; Mallios 2004, 250-3.

93 A similar observation may be noted of the pottery from the same sanctuary, as vases that are typically found at sanctuaries of Demeter are absent, e.g. *kalathoi*, *likna* (terracotta models of baskets or trays with offerings), offering plates, lamps and kernoi: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 53-5, 91-102.

94 Rolley 1965, 456-7, 468.

95 On the worship of Demeter in Macedonia: Πιγγιάτογλου 1999 (with reference to her co-worship with Aphrodite,

και Νυμφαίο) της Αμφίπολης, όπου βρέθηκε ειδώλιο Αθηνάς(;) ⁸⁹, και το Μητρώο (ή/και Νυμφαίο) στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης, όπου βρέθηκαν ειδώλια της Μητέρας των Θεών, της Αφροδίτης, του Έρωτα, διονυσιακών μορφών, κουροτρόφων και άλλων ⁹⁰. Επίσης, στο ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα, εκτός από τα δικά τους ειδώλια βρέθηκαν και ειδώλια της Αθηνάς, σατύρων, ηθοποιών και άλλων ⁹¹. Ανάλογα, στο Θεσμοφόριο της Πέλλας βρέθηκαν ειδώλια της Αθηνάς, της Άρτεμης, της Αφροδίτης, διονυσιακές μορφές, ένας Κένταυρος, παιδικά και ανδρικά ειδώλια, αλλά και ειδώλια Ερώτων, Νικών και «ιεροδούλων» ⁹². Μάλιστα, είναι ενδεικτικές οι παρατηρήσεις της ανασκαφής ότι δύσκολα μπορεί να συσχετίσει κανείς με απόλυτη βεβαιότητα κάποιο ειδώλιο του Θεσμοφορίου με την κύρια τιμώμενη θεά, τη Δήμητρα, και ότι κανένα ειδώλιο δεν ταυτίζεται με την Κόρη ⁹³. Ανάλογη «έλλειψη» παρατηρήθηκε και στο ιερό της Θάσου, όπου οι επιγραφές αναφέρονται στην κοινή λατρεία των Πατρών Θεών (Δίας, Αθηνά, Άρτεμη και Νύμφες) μαζί με τη Δήμητρα και την Κόρη, αλλά βρέθηκαν μόνο τρία αντίστοιχα ειδώλια (Αθηνάς, Άρτεμης και ίσως Δήμητρας) ⁹⁴.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι αν σε ένα ιερό δεν βρεθούν αναθηματικές επιγραφές ή ιδιαίτερα ασφαλείς ανασκαφικές ενδείξεις (όπως λ.χ. τα «μέγαρα» στο Θεσμοφόριο της Πέλλας) δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τις λατρευόμενες θεότητες. Επειδή, όμως, οι αρχαιολόγοι δύσκολα αντιστέκονται στην πρόκληση μιας ταύτισης, θα πρότεινα, με βάση κυρίως τους κέρνους, τις υδρίσκες και τη γυναικεία προτομή του ιερού του Μεσημερίου, να δώσουμε προβάδισμα στη Δήμητρα και την Κόρη, οι οποίες λατρεύονταν στη Μακεδονία τουλάχιστον από το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., σε συνάφεια με άλλους θεούς, όπως η Αφροδίτη και ο Διόνυσος που ανιχνεύουμε εδώ ⁹⁵.

Το βέβαιο είναι ότι από τη μελέτη των προπολεμικών ευρημάτων στην κεντρική αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης κερδίσαμε ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία για τις τελετές και τις τελετουργίες μιας χθόνιας λατρείας στην περιοχή της αρχαίας Κρουσίδας.

89 «Κρανοφόρος μορφή με πέπλο»: Λαζαρίδης 1986, 358-1993, 29.

90 Mallios 2004.

91 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 40-62

92 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 36-7, 54-67. Για τα ειδώλια «ιεροδούλων» που βρίσκονται και σε τάφους βλ. και: Τσάκαλου-Τζαναβάρα 2002, 229-30· Mallios 2004, 250-3.

93 Αντίστοιχη παρατήρηση σημειώνεται και για την κεραμική του ίδιου ιερού, διότι λείπουν αγγεία που είναι χαρακτηριστικά σε ιερά της Δήμητρας, όπως, λ.χ. οι κάλαθοι, τα λίκνα, οι δίσκοι προσφορών, τα λυχνάρια και οι κέρνοι: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 53-5, 91-102.

94 Rolley 1965, 456-7, 468.

95 Για τη λατρεία της Δήμητρας στη Μακεδονία: Πινγιάτογλου 1999 (με αναφορά και στη συλλατρεία με την Αφροδίτη, *αυτ.* 915). Στα ιερά που αναφέρει η Πινγιάτογλου θα πρέπει ίσως να προστεθεί και το Μητρώο της Ποτίδαιας, για την πρώτη φάση του οποίου υπάρχουν ενδείξεις λατρείας της Δήμητρας: Κουσουλάκου – Κουσουλάκου Α. 2007, 703-4· ειδικότερα για τις διονυσιακές μορφές στο Θεσμοφόριο της Πέλλας: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 66-7· γενικά για τη σχέση του Διονύσου με τη Δήμητρα: Κεφαλίδου 2006, *σποράδην*. Γενικά για τα ιερά και τις λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, βλ. πρόσφατα Λεβέντη – Μητσοπούλου 2010.

What is certain is that the study of the pre-war finds in the main storeroom of the Archaeological Museum of Thessaloniki has enabled us to gain interesting evidence concerning the rites and rituals of a chthonian cult in the region of ancient Krousis.

ibid., 915). Perhaps to be added to the list of sanctuaries mentioned by Piniatoglou is the Metroon of Potidaia, for the early phases of which there is evidence for the cult of Demeter: Κουσουλάκου – Κουσουλάκου Α. 2007, 703-4; on the Dionysian figures at the Thesmophorion of Pella: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 66-7; generally on the relation between Dionysus and Demeter: Κεφαλίδου 2006, *passim*. Generally, for the sanctuaries and the worship of Demeter, see recently Λεβέντη – Μητσοπούλου 2010.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Α. Ειδώλια (1-33) Β. Πήλινα αγγεία ειδικής χρήσης (34-48) Γ. Σφραγίδα (49)

Α. ΕΙΔΩΛΙΑ (1-33)

Ι. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΚΕΦΑΛΙΑ (1-15)

1. ΜΘ 3331: Ύψ. 14,3 εκ. (Εικ. 5).

Προτομή νεαρής γυναίκας. Σώζεται το κεφάλι, ο λαιμός και η αρχή των ώμων. Κόμμωση πεπονοειδής, με δεκαέξι στριφτές λωρίδες. Φορά σκουλαρίκια που μόλις διακρίνονται. Στην πίσω όψη υπάρχει μεγάλη ωοειδής οπή όπτησης και δύο μικρότερες οπές ανάρτησης.

Κόρτη-Κόντη 1994, αρ. 157 (όπου παραπομπή στο BCH 76 [1952] 228, η οποία όμως αφορά μεταγενέστερα ευρήματα). Για την πεπονοειδή κόμμωση: Burr-Thompson 1963, 38-9 (το παράδειγμά μας κατατάσσεται στη δεύτερη υποομάδα). Για σχετικά όμοιες κομμώσεις: Leyenaar – Plaisier 1979, πίν. 166, αρ. 1281· Mollard-Besques 1963, πίν. 132, MYR 223· Besques 1972, 66, πίν. 88d· Λαζαρίδης 1960, πίν. 7, Β14.

2. ΜΘ 3332: Ύψ. 6,2 εκ. (Εικ. 5).

Στρέφει ελαφρώς προς τα δεξιά. Τα μαλλιά μαζεύονται στο πίσω μέρος του κεφαλιού και οι βόστρυχοι κατεβαίνουν από τη μία πλευρά (αριστερά) στο πίσω μέρος του λαιμού, ενώ από τη δεξιά πλευρά πέφτουν επάνω στον ώμο. Φορά «τεγίδιο», δηλαδή ένα ύφασμα που καλύπτει μέρος του μετώπου και του κρανίου, και δένεται σφιχτά πίσω στον αυχένα, αφήνοντας χαλαρές τις αναδιπλούμενες άκρες του πάνω από τους κροτάφους. Το «τεγίδιο» σχηματίζει μια ανάγλυφη ταινία κατά μήκος του μετώπου, ενώ δύο σφαιρικά εξάρματα που διακρίνονται πάνω από το μέτωπο μπορεί να ανήκουν σε ένα κόσμημα που φορούσε πάνω ή κάτω από το «τεγίδιο».

Κόρτη-Κόντη 1994, αρ. 158. Για μορφές με «τεγίδιο», που είναι πολύ συχνές στα ελληνιστικά χρόνια, βλ. γενικά Burr-Thompson 1963, 50-1, πίν. XLII· επίσης, πρόσφατα Mallios 2004, 244-5 (με παλαιότερη βιβλ.). Για ανάλογα ειδώλια από τη Μακεδονία: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 200-201. Για ένα αρκετά κοντινό παράδειγμα: Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, πίν. 29, αρ. Π 1486.

3. ΜΘ 3333: Ύψ. 7,9 εκ. (Εικ. 5).

Στρέφει ελαφρώς προς τα δεξιά και φορά «τεγίδιο». Τα μαλλιά μαζεύονται στο πίσω μέρος του κεφαλιού και οι βόστρυχοι πέφτουν δεξιά και αριστερά επάνω στους ώμους.

Κόρτη-Κόντη 1994, αρ. 159. Για το «τεγίδιο» βλ. Αρ. κατ. 2. Για παρόμοια παραδείγματα: Leyenaar – Plaisier 1979, πίν. 167, αρ. 1282· Mallios 2004, 244, εικ. 2.2· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, πίν. 38, αρ. 218· Λαζαρίδης 1960, πίν. 11, αρ. Β40.

4. ΜΘ 3355: Ύψ. 4,8 εκ. (Εικ. 5).

Πολύ φθαρμένο, κλίνει έντονα προς τα αριστερά. Φορά «τεγίδιο» που καλύπτει τα μαλλιά και αφήνει ορατούς σγουρούς βοστρύχους δεξιά και αριστερά του λαιμού και στον αυχένα.

Για το «τεγίδιο» βλ. Αρ. κατ. 2. Για ένα πολύ κοντινό παράδειγμα: Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1996, 532, εικ. 16 (κάτω δεξιά)· για ένα παρόμοιο κεφάλι: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 1996, πίν. 41, αρ. 148.

5. ΜΘ 3334: Ύψος 11 εκ. (Εικ. 5)

Εκτός από το κεφάλι, που κλίνει ελαφρώς προς τα δεξιά, σώζεται και τμήμα της πλάτης του ειδωλίου. Φορά τριγωνικά σκουλαρίκια, «τεγίδιο» και από πάνω ιμάτιο, που καλύπτει τα μαλλιά, εκτός από δύο βοστρύχους πάνω από κάθε αφτί.

Κόρτη-Κόντη 1994, αρ. 160. Για το «τεγίδιο» βλ. Αρ. κατ. 2. Για ένα κοντινό παράλληλο: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, πίν. 21, αρ. 113.

CATALOGUE

A. Figurines (1-33) B. Special-purpose clay vases (34-48) C. Stamp (49)

A. FIGURINES (1-33)

I. FEMALE FIGURINE HEADS (1-15)

1. MΘ 3331: H. 14.3 cm. (Fig. 5).

Protome of a young woman. Head, neck and beginning of shoulders preserved. "Melonfrisur" coiffure, with 16 twisted bands. She is wearing earrings that can just barely be made out. On the back, a large oval firing hole (vent) and two smaller suspension holes.

Κόρτη-Κόντη 1994, no. 157 (with a reference to *BCH* 76 [1952] 228, which however concerns later finds). On the "Melonfrisur", see Burr-Thompson 1963, 38-9 (our example belongs to the second sub-group). On relatively similar coiffures: Leyenaar-Plaisier 1979, pl. 166, no. 1281; Mollard-Besques 1963, pl. 132, MYR 223; Besques 1972, 66, pl. 88d; Λαζαρίδης 1960, pl.7, B14.

2. MΘ 3332: H. 6.2 cm. (Fig. 5).

Turned slightly to the right. Her hair is gathered at the back of her head, and the curls fall from one side (left) onto the back of her neck; on the right side, they fall onto her shoulder. She wears a *tegidion*, i.e. a garment which covers part of her forehead and skull and is bound tightly behind at her neck, leaving its folded-over ends to fall loosely over the temples. The *tegidion* forms a relief band along the forehead; two round protrusions discernible above the forehead may belong to an ornament worn either on top of, or beneath, the *tegidion*.

Κόρτη-Κόντη 1994, no. 158. On figures wearing a *tegidion*, which are very common during the Hellenistic Age, see Burr-Thompson 1963, 50-1, pl. XLII; also, more recently, Mallios 2004, 244-5 (with earlier bibl.). On similar figurines from Macedonia: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 200-201. For a fairly close example: Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, pl. 29, no. Π 1486.

3. MΘ 3333: H. 7.9 cm. (Fig. 5).

Turned slightly to the right and wearing a *tegidion*. Her hair is gathered at the back of her head and curls fall to right and left onto the shoulders.

Κόρτη-Κόντη 1994, no. 159. On the *tegidion*, see Cat. no. 2. For similar examples: Leyenaar-Plaisier 1979, pl. 167, no. 1282; Mallios 2004, 244, fig. 2.2; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, pl. 38, no. 218; Λαζαρίδης 1960, pl. 11, no. B40.

4. MΘ 3355: H. 4.8 cm. (Fig. 5).

Very worn, pronouncedly inclined to the left. Wearing a *tegidion* that covers her hair, leaving curly locks visible at right and left of neck and on shoulder.

On the *tegidion*, see Cat. no. 2. For a very close example: Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1996, 532, fig. 16 (lower right). For a similar head: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 1996, pl. 41, no. 148.

5. MΘ 3334: H. 11 cm. (Fig. 5).

In addition to the head, which inclines slightly to the right, a piece of the figurine's back is also preserved. She wears triangular earrings, a *tegidion*, and a himation as outer garment that covers the hair except for two curls above each ear.

Κόρτη-Κόντη 1994, no. 160. On the *tegidion*, see Cat. no. 2. For a close parallel: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, pl. 21, no. 113.

6. MΘ 3352: H. 6.4 cm. (Fig. 6).

Very worn, pronouncedly inclined to the left. She wears a himation that covers her hair, except for three successive series of round curls around the forehead (*tettix* coiffure). A trace of what is probably a broken-off wreath may be discerned on her himation.

On the coiffure type: Burr-Thompson 1963, 39-40. For figurines displaying similarities:

6. ΜΘ 3352: Ύψ. 6,4 εκ. (Εικ. 6).

Πολύ φθαρμένο, κλίνει έντονα προς τα αριστερά. Φορά ιμάτιο που καλύπτει τα μαλλιά, εκτός από τρεις επάλληλες σειρές σφαιρικών βοστρύχων γύρω από το μέτωπο (κόμμωση τύπου «τέττιγος»). Επάνω από το ιμάτιο διακρίνεται ένα ίχνος, πιθανόν από αποκρουσμένη στεφάνη.

Για τον τύπο της κόμμωσης: Burr-Thompson 1963, 39-40. Για ειδώλια με ομοιότητες: Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1996, 530, εικ. 16 (επάνω, αριστερά και μέσον)· Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, πίν. 39, αρ. Π 1500.

7. ΜΘ 3348: Ύψ. 4,4 εκ. (Εικ. 6).

Πολύ φθαρμένο. Στρέφει ελαφρώς προς τα δεξιά. Τα μαλλιά (πιθανόν με κόμμωση τύπου «τέττιγος») μαζεύονται πίσω σε κότσο σχεδόν κωνικό, ο οποίος καλύπτεται από ιμάτιο. Διακρίνονται σφαιρικά σκουλαρίκια.

Κόρτη-Κόντη 1994, αρ. 162. Για την κόμμωση βλ. Αρ. κατ. 6.

8. ΜΘ 3351: Ύψ. 4,8 εκ. (Εικ. 6).

Πολύ φθαρμένο. Φορά ιμάτιο που σκεπάζει το πίσω μέρος του κεφαλιού, αφήνοντας ακάλυπτα το πρόσωπο, τον λαιμό και ένα τμήμα μαλλιών γύρω από το μέτωπο.

Για μορφές με παρόμοιο ιμάτιο: *Corinth XVIII.4*, πίν. 60, αρ. Η 426. Rumscheid 2006, πίν. 77-1, αρ. 189. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, πίν. 34, αρ. 195.

9. ΜΘ 3359: Ύψ. 4,2 εκ. (Εικ. 6).

Πολύ φθαρμένο, με ελαφρά στροφή προς τα αριστερά. Στο πηγούνι διακρίνεται το ιμάτιο που καλύπτει εντελώς τα μαλλιά της.

Για μορφές με ιμάτιο στο κεφάλι: Burr-Thompson 1963, 127, πίν. XXXVIII, αρ. 175-6. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 78-81, ιδ. πίν. 14, αρ. 32· Mallios 2004, 255, εικ. 7 (κάτω, μέσον)· *Corinth XVIII.4*, πίν. 34, αρ. Η 111.

10. ΜΘ 3346: Ύψ. 6,2 εκ. (Εικ. 6).

Πολύ φθαρμένο, σώζεται μόνο η κύρια όψη. Το κεφάλι έχει κλίση προς τα αριστερά. Βαθιά χωρίστρα μοιράζει τα μαλλιά στη μέση πάνω από το μέτωπο, ενώ δύο πιο ρηχές χαραξίες διακρίνονται στα πλάγια πάνω από τα αυτιά. Οι βόστρυχοι πέφτουν αριστερά και δεξιά πάνω στους ώμους.

Κόρτη-Κόντη 1994, αρ. 161. Για ένα παράλληλο: *Délos XXIII*, πίν. 83, αρ. 1035.

11. ΜΘ 3347: Ύψ. 3,4 εκ. (Εικ. 6).

Πολύ φθαρμένο, κλίνει προς τα δεξιά. Τα μαλλιά μαζεύονται πίσω σε κυλινδρικό κότσο και σγουροί βόστρυχοι περιβάλλουν το μέτωπο. Για παρόμοια κεφάλια: *Délos XXIII*, πίν. 82, αρ. 1012· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, πίν. 19θ· 2000, πίν. 86γ· Mallios 2004, 255, εικ. 7 (κάτω αριστερά).

12. ΜΘ 3349: Ύψ. 5,3 εκ. (Εικ. 6).

Κλίνει έντονα προς τα αριστερά. Μια βαθιά χωρίστρα τέμνει στα δύο τα μαζεμένα προς τα πίσω μαλλιά της («κνιδιακή» κόμμωση). Φοράει στεφάνη που δένει πίσω στον αυχένα και κυκλικά σκουλαρίκια.

Γενικά για μορφές με στεφάνη: Burr-Thompson 1963, 49-50. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 220. Για ένα κοντινό παράλληλο: Mollard-Besques 1963, πίν. 202, MYRINA 1287.

13. ΜΘ 3350: Ύψ. 7,3 εκ. (Εικ. 6).

Πολύ φθαρμένο, κλίνει έντονα προς τα αριστερά. Τα μαλλιά χωρίζουν στη μέση και μαζεύονται προς τα πίσω («κνιδιακή» κόμμωση). Φοράει ψηλή στεφάνη με δακτυλιόσχημη βάση.

Για κεφάλια με ανάλογη στεφάνη: Mollard-Besques 1963, πίν. 200-1· Leyenaar-Plaisier

Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1996, 530, fig. 16 (above, left and center); Δρούγου – Τουράτσογλου 1994, pl. 39, no. Π 1500.

7. MΘ 3348: H. 4.4 cm. (Fig. 6).

Very worn. Turned slightly to the right. Her hair (probably done in a *tettix* coiffure) is gathered in a nearly conical bun, which is covered by the himation. Circular earrings may be discerned.

Κόρτη-Κόντη 1994, no. 162. On the coiffure, see Cat. no. 6.

8. MΘ 3351: H. 4.8 cm. (Fig. 6).

Very worn. She wears a himation that covers the back part of her head, leaving the face, neck, and part of the hair surrounding the forehead uncovered.

On figures with a similar himation: *Corinth* XVIII.4, pl. 60, no. H426; Rumscheid 2006, pl. 77-1, no. 189; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, pl. 34, no. 195.

9. MΘ 3359: H. 4.2cm. (Fig. 6).

Very worn, turned slightly to the left. On her chin may be discerned the himation that entirely covered her hair.

On figures wearing a himation on their head: Burr-Thomson 1963, 127, pl. XXXVIII, no. 175-6. For similar examples, see e.g. Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 78-81, esp. pl. 14, no. 32; Mallios 2004, 255, fig. 7 (below, center); *Corinth* XVIII.4, pl. 34, no. H 111.

10. MΘ 3346: H. 6.2 cm. (Fig. 6).

Very worn; only the front is preserved. Head inclined left. A deep part separates her hair at center above the forehead; two shallow incisions may be discerned at the sides above her ears. Curls fall to left and right over the shoulders.

Κόρτη-Κόντη 1994, no. 161. For a parallel: *Délos* XXIII, pl. 83, no. 1035.

11. MΘ 3347: H. 3.4 cm. (Fig. 6).

Very worn, inclined right. Her hair is gathered behind in a cylindrical bun; tight curls surround her forehead. For similar heads: *Délos* XXIII, pl. 82, no. 1012; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, pl. 19θ; 2000, pl. 86γ; Mallios 2004, 255, fig. 7 (below left).

12. MΘ 3349: H. 5.3 cm. (Fig. 6).

Inclined pronouncedly to left. A deep part divides her hair, which is pulled back, into two sections ("Cnidian" coiffure). She wears a wreath tied at the neck behind and circular earrings.

Generally on wreathed figures: Burr-Thompson 1963, 49-50; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 220. For a close parallel: Mollard-Besques 1963, pl. 202, MYRINA 1287.

13. MΘ 3350: H. 7.3 cm. (Fig. 6).

Very worn, pronouncedly inclined to the left. Her hair is parted in the center and gathered up behind ("Cnidian" coiffure). She wears a tall wreath with ring-form base.

On heads with similar wreaths: Mollard-Besques 1963, pls 200-1; Leyenaar-Plaisier 1979, pl. 114, no. 805; Στεφανίδου-Τιβεριίου 1982, no. 65; Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1996, fig. 16 (center, right); Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, pl. 20, no. 103.

14. MΘ 3353: H. 4.8 cm. (Fig. 6).

Very worn, especially on the right part of face. Above, there is a suspension hole (off-center, towards right), which seems to have been opened in the normal way, but which was later pressed by the fingers (fingerprints may be discerned) and nearly closed, at the same time deforming the upper right part of the head. The hair is gathered behind and two circular earrings are discernible.

For related examples: Bell 1981, pl. 65, no. 294.

1979, πίν. 114, αρ. 805· Στεφανίδου-Τιβεριού 1982, αρ. 65· Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1996, εικ. 16 (μέσον, δεξιά)· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, πίν. 20, αρ. 103.

14. ΜΘ 3353: Ύψ. 4,8 εκ. (Εικ. 6).

Πολύ φθαρμένο, ιδιαίτερα στο δεξί τμήμα του προσώπου. Στο επάνω μέρος υπάρχει οπή ανάρτησης (έκκεντρο, προς τα δεξιά), η οποία φαίνεται ότι ανοίχθηκε κανονικά, αλλά κατόπιν πιάστηκε με το δάχτυλο (διακρίνονται δακτυλικά αποτυπώματα) και σχεδόν κλείστηκε, παραμορφώνοντας ταυτόχρονα το επάνω δεξιά τμήμα του κεφαλιού. Τα μαλλιά μαζεύονται πίσω και διακρίνονται δύο κυκλικά σκουλαρίκια.

Για συγγενικά παραδείγματα: Bell 1981, πίν. 65, αρ. 294.

15. ΜΘ 3356: Ύψ. 4 εκ. (Εικ. 6).

Διασώζεται μόνο το πρόσωπο, που κλίνει προς τα αριστερά.

II. ΣΩΜΑΤΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ (16-9)

16. ΜΘ 24894: Ύψ. 7,2 εκ. Πλ. βάσης 4,6 εκ. (Εικ. 7).

Σώζεται μόνον η κύρια όψη της μορφής, που στέκεται κατ' ενώπιον επάνω σε τετράπλευρη βάση, στην οποία διακρίνονται ίχνη λευκού χρώματος. Στηρίζεται στο αριστερό πόδι και προβάλλει ελαφρώς το δεξί. Φορά πέπλο με πλατειές κάθετες πτυχωσεις. Δίπλα στο δεξιά της μηρό διασώζεται η άκρη του δεξιού της χεριού.

Τύπος του 5^{ου} αι. π.Χ. που συνεχίζει και αργότερα. Για ομοιότητα ως προς την απόδοση των πτυχωσεων: *Corinth XVIII.4*, πίν. 27, αρ. Η 45.

17. ΜΘ 3361: Ύψ. 27 εκ. (Εικ. 7).

Σώζεται και θραύσμα που πιθανόν ανήκει στην πίσω όψη του ειδωλίου αλλά δεν κολλάει. Στηρίζεται στο δεξί πόδι και λυγίζει ελαφρώς το αριστερό. Φοράει χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το κεφάλι καθώς και ολόκληρο το δεξί χέρι, που λυγίζει μπροστά στην κοιλιά. Στο αριστερό χέρι κρατά καρδιόσχημο ριπίδιο με κομβίο.

Κόρτη-Κόντη 1987, 425, αρ. 18, πίν. 91.1 (εκ παραδρομής περιλαμβάνεται στα ειδώλια από τον Πενταπλάτανο Γιαννιτσών). Για τον τύπο (με πιστή επανάληψη της στάσης): Higgins 1986, αρ. 156· Besques 1972, πίν. 27c· Leyenaar-Plaisier 1979, πίν. 39, αρ. 225.

18. ΜΘ 24900: Ύψ. συγκολλημένου τμήματος 9,5 εκ. (Εικ. 7).

Τρία θραύσματα, δύο από τα οποία κολλούν, ενώ το τρίτο σώζει μέρος του ενδύματος και της πλάτης. Διακρίνεται το δεξί τμήμα της μορφής, τυλιγμένης σε ιμάτιο, το οποίο καλύπτει το κεφάλι και ολόκληρο το δεξί της χέρι, που λυγίζει μπροστά στο στήθος της.

19. ΜΘ 24895: Ύψος 7,2 εκ.

Τμήμα από το αριστερό χέρι και την πλάτη. Η διάταξη των πτυχωσεων φανερώνει ότι φορούσε ιμάτιο που θα κάλυπτε και το κεφάλι της. Το αριστερό χέρι λυγίζει έντονα και οι πτυχές του ιματίου συγκεντρώνονται στο εσωτερικό του αγκώνα, γεγονός που ίσως υποδηλώνει ότι στηριζόταν σε κάποιο αντικείμενο, λ.χ. σε πεσσό.

III. ΕΡΩΤΕΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΕΣ Ή ΝΕΑΝΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ (20-26)

20. ΜΘ 3360: Ύψ. 6,2 εκ. (Εικ. 8).

Τμήμα Ερωτιδέα (κεφάλι και κορμός) που κρατά σφιχτά στην αγκαλιά του ένα μικρό ζώο, πιθανόν σκυλάκι. Διασώζονται τμήματα των φτερών του, κυρίως του αριστερού. Φορά ιμάτιο που πέφτει στην πλάτη και αφήνει γυμνή την κοιλιά, και στεφάνι στα κοντά σγουρά μαλλιά του.

Για ομοιότητες στον τρόπο εναγκαλισμού: Besques 1972, πίν. 43e, αρ. D 196 (μικρό παιδί με σκύλο)· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 70, αρ. 89 (Ερωτιδέας με πετεινό)· Λαζαρίδης 1960, πίν. 14, Β 55 και Β 56 (από την ίδια μήτρα, με απροσδιόριστο ζώο). Για ειδώλια Ερωτιδέων που παίζουν με σκύλο: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 182-3, πίν. 84.

15. MΘ 3356: H. 4 cm. (Fig. 6).

Only the face, inclined to left, is preserved.

II. BODIES OF FEMALE FIGURINES (16-9)

16. MΘ 24894: H. 7.2 cm. Wid. of base 4.6 cm. (Fig. 7).

Preserves only the front of the figure, which stands frontally on a four-sided base on which traces of white color may be made out. Supported on the left leg; right leg slightly forward. She wears a peplos with wide vertical folds. Beside her right thigh, the end of her right arm is preserved.

5th cent. type that continued in later periods. For similarity in the rendering of the folds: *Corinth* XVIII.4, pl. 27, no. H45.

17. MΘ 3361: H. 27 cm. (Fig. 7).

A fragment is also preserved that probably belonged to the figurine's back, but does not join. Supported on her right leg; left leg slightly bent. She wears a chiton and himation that covers her head and all of her right arm, folded over the abdomen. She holds a heart-shaped fan with knob in her left hand.

Κόρτη-Κόντη 1987, 425, no. 18, pl. 91.1 (inadvertently included among the figurines from Pentaplatano, Yannitsa). For the type (with the pose faithfully reproduced): Higgins 1986, no. 156; Besques 1972, pl. 27c; Leyenaar-Plaisier 1979, pl. 39, no. 225.

18. MΘ 24900: H. of mended fragment 9.5 cm. (Fig. 7).

Three fragments, two of which join while the third preserves part of the clothing and back. The right part of the figure, wrapped in a himation that covers the head and the entire right arm, which is bent over her bosom, are discernible.

19. MΘ 24895: H. 7.2 cm.

Part of the left arm and back. The arrangement of folds reveals that she was wearing a himation that also covered her head. The left arm is strongly bent, and the folds of the himation are gathered inside the elbow, which may indicate that she was leaning on some object, e.g. a pillar.

III. FIGURINES OF EROS AND CHILDREN/YOUTHFUL FIGURES (20-6)

20. MΘ 3360: H. 6.2 cm. (Fig. 8).

Fragment of a young Eros (head, body) holding a small animal, probably a puppy, tightly in his arms. Parts of his wings, chiefly the left, are preserved. He wears a himation that falls over his back, leaving his abdomen nude, and a wreath in his short curly hair.

For similarities in the means of embrace: Besques 1972, pl. 43e, no. D 196 (small boy holding a dog); Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, pl. 70, no. 89 (young Eros holding a cock); Λαζαρίδης 1960, pl. 14, B 55 and B 56 (from the same mold, with indeterminate animal). On figurines of youthful Erotes playing with a dog: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 182-3, pl. 84.

21. MΘ 24896: H. 10.2 cm. (Fig. 8).

Part of a nude body, the left thigh and arm of an adolescent Eros. The root of the wing may be discerned on his shoulder. The inclination of the body and bend of the arm, which is stretched back to the left, make it clear that he was most probably leaning on a support, e.g. a pillar.

On the pose: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, pl. 21, no. 120. More generally on figurines of an adolescent Eros leaning on a pillar: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 179-81, pl. 83, nos. 279-83.

22. MΘ 3354: H. 4.3 cm. (Fig. 9).

Very worn head, pronouncedly inclined to left. The piece must have belonged to a figurine of Eros or a child, as the modeling of the face (full cheeks, small mouth) and the short round

21. ΜΘ 24896: Ύψ. 10,2 εκ. (Εικ. 8).

Τμήμα από τον γυμνό κορμό, τον αριστερό μηρό και τον αριστερό βραχίονα έφηβου Έρωτα. Διακρίνεται η ρίζα του φτερού στον ώμο του. Η κλίση του κορμού και η κάμψη του χεριού, που εκτείνεται προς τα πίσω και αριστερά, φανερώνει ότι πιθανότατα θα ακουμπούσε σε ένα στήριγμα, λ.χ. σε έναν πεσσό.

Για τη στάση: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, πίν. 21, αρ. 120. Γενικότερα για ειδώλια έφηβου Έρωτα στηριγμένου σε πεσσό: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 179-81, πίν. 83, αρ. 279-83.

22. ΜΘ 3354: Ύψ. 4,3 εκ. (Εικ. 9.)

Πολύ φθαρμένο κεφάλι, που κλίνει έντονα προς τα αριστερά. Πρέπει να ανήκει σε ένα ειδώλιο Έρωτα ή παιδιού, όπως δείχνει το πλάσιμο του προσώπου (φουσκωτά μάγουλα, μικρό στόμα) και οι κοντοί σφαιρικοί βόστρυχοι που το πλαισιώνουν. Ένα ίχνος πάνω από το μέτωπο μπορεί να είναι υπόλειμμα στεφανιού.

Ένα σχετικά όμοιο κεφάλι: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 83, αρ. 181.

23. ΜΘ 3357: Ύψ. 5,9 εκ. (Εικ. 9).

Κεφάλι και τμήμα από την πλάτη. Το πρόσωπο είναι πολύ φθαρμένο, διακρίνονται ωστόσο οι κοντοί βόστρυχοι που το πλαισιώνουν, επάνω από τους οποίους υπάρχει στεφάνι. Πρέπει να ανήκει σε ειδώλιο Έρωτα ή παιδιού.

Για μια σχετική ομοιότητα: Besques 1972, πίν. 228g, αρ. D 1134.

24. ΜΘ 3362: Ύψ. 2,4 εκ. (Εικ. 9).

Κεφάλι με κλίση προς τα δεξιά. Το μέτωπο πλαισιώνουν κοντοί βόστρυχοι, επάνω από τους οποίους υπάρχει στεφάνι. Πρέπει να ανήκει σε ειδώλιο Έρωτα ή παιδιού, όπως δείχνει και το πλάσιμο του προσώπου (φουσκωτά μάγουλα, μικρό στόμα).

Για συγγενικές μορφές: Besques 1972, πίν. 186f, αρ. D 1012· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, πίν. 22, Αρ. 117.

25. ΜΘ 24902: Μήκ. 10 εκ. (Εικ. 8).

Αριστερό φτερό από ειδώλιο αρκετά μεγάλης φτερωτής μορφής, πιθανότατα ενός Έρωτα. Είναι ελαφρώς φθαρμένο και απολεπισμένο κατά τόπους. Η πίσω όψη είναι διαμορφωμένη με το χέρι. Η επιφάνεια των κωπαίων φτερών αποδίδεται με λεπτές παράλληλες χαράξεις, ενώ τα καλυπτήρια δηλώνονται με ανάγλυφα ημικυκλικά μοτίβα.

Γενικότερη σύζήτηση για φτερά Ερώτων με ομοιότητες προς το δικό μας παράδειγμα: Higgins 1967, 117, πίν. 55 A-B. Για ένα κοντινό παράλληλο: Mollard-Besques 1963, πίν. 232, MYR 425.

26. ΜΘ 24903: Μήκ. 9,6 εκ. (Εικ. 8).

Δεξί φτερό από ειδώλιο αρκετά μεγάλης φτερωτής μορφής, πιθανότατα ενός Έρωτα. Είναι αρκετά φθαρμένο και ένα τμήμα της περιμέτρου του έχει αποκρουστεί. Η πίσω όψη είναι διαμορφωμένη με το χέρι. Το ανώτερο τμήμα του αφήνεται κενό, ενώ χαμηλότερα, τόσο τα καλυπτήρια όσο και τα κωπαία φτερά διαμορφώνονται με ανάγλυφα περιγράμματα.

Για πολύ κοντινά παράλληλα: Higgins 1967, πίν. 55D· Chesterman 1974, πίν. 82· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, πίν. 22, αρ. 119.

IV. ΚΕΦΑΛΙ ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ (27)

27. ΜΘ 3358: Ύψ. 5,5 εκ. (Εικ. 9).

Σώζεται το δεξί μισό του κεφαλιού μιας νεανικής μορφής, πιθανότατα ανδρικής. Τα μαλλιά είναι πλούσια και μαζεύονται χαλαρά προς τα πίσω. Φοράει πλατιά ταινία στο μέτωπο και χονδρό κυλινδρικό στεφάνι με πυκνές βαθύνσεις στα μαλλιά. Κάτω από το στεφάνι, στην περιοχή του δεξιού αυτιού, διακρίνεται ένα επίθετο φύλλο κισσού, το οποίο παραπέμπει άμεσα σε διονυσιακά συμφραζόμενα.

Πιθανότατα ανήκει στον τύπο του «Διονυσιακού Έρωτα», τα ειδώλια του οποίου είναι

curls framing it show. A trace on the forehead may be the remains of a wreath.

For a relatively similar head: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, pl. 83, no. 181.

23. MΘ 3357: H. 5.9 cm. (Fig. 9).

Head and part of the back. The face is very worn, but the short curls framing it may be made out, above which is a wreath. It must have belonged to a figurine of Eros or a child.

For a relatively similar piece: Besques 1972, pl. 228g, no. D 1134.

24. MΘ 3362: H. 2.4 cm. (Fig. 9).

Head inclined to right. The forehead is framed by short curls, above which is a wreath. This piece must belong to a figurine of an Eros or child, as shown by the modeling of the face (full cheeks, small mouth).

For related figures: Besques 1972, pl. 186f, no. D 1012; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ, pl. 22, no. 117.

25. MΘ 24902: L. 10 cm. (Fig. 8).

The left wing from a figurine of a fairly large winged figure, most likely an Eros. Slightly worn and flaked in places. The back was hand-modeled. The surface of the greater underwing coverts is rendered with fine parallel incisions; the median and lesser underwing coverts are rendered by semi-circular relief motifs.

For a more general discussion of winged Erotes similar to our own example: Higgins 1967, 117, pl. 55A-B. For a close parallel: Mollard-Besques 1963, pl. 232, MYR 425.

26. MΘ 24903: L. 9.6 cm. (Fig. 8).

The right wing from a fairly large figurine of a winged form, mostly likely an Eros.

It is fairly worn, and a part of its perimeter has broken off. The back was hand-modeled. The upper section was left blank; below, both the median and lesser underwing coverts as well as greater underwing coverts were formed with relief outlines.

For very close parallels: Higgins 1967, pl. 55D; Chesterman 1974, pl. 82; Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, pl. 22, no. 119.

IV. HEAD OF A DIONYSIAN FIGURE (27)

27. MΘ 3358: H. 5.5 cm. (Fig. 9).

The right half of the head of a youthful figure, most probably male, is preserved. The abundant hair is loosely gathered behind. He wears a broad band on the forehead and a heavy cylindrical wreath with dense indentations in his hair. Below the wreath and around the right ear may be made out an added ivy leaf, which refers directly to Dionysian contexts.

This figure most likely belonged to the type of the "Dionysian Eros", figurines of which are often difficult to distinguish both from those depicting the god Dionysus as well as from those depicting Ariadne: Mollard-Besques 1963, 160-3, esp. pl. 196, MYRINA 1278. For comparable wreaths: Ακαμάτη 2000, 38-9; Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 203.

V. VARIOUS AND UNIDENTIFIABLE FIGURINES (28-33)

28. MΘ 24898: H. 5 cm.

Part of the right shoulder and breast, probably from a hollow protome. Remains of white and black color preserved.

29. MΘ 24901: H. 6.3 cm.

Fragment from the lower right edge of a hollow protome preserving both its front and back. Remains of white color discernible.

30. MΘ 24893: H. 5.6 cm.

συχνά δύσκολο να διακριθούν τόσο από εκείνα που εικονίζουν τον θεό Διόνυσο, όσο και από εκείνα που εικονίζουν την Αριάδνη: Mollard-Besques 1963, 160-3, και ιδ. πίν. 196, MYRINA 1278. Για ανάλογα στεφάνια: Ακαμάτη 2000, 38-9· Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 203.

V. ΔΙΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΑΔΙΑΓΝΩΣΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ (28-33).

28. ΜΘ 24898: Ύψ. 5 εκ.

Τμήμα του δεξιού ώμου και στήθους, πιθανόν από μια κοίλη προτομή. Διασώζονται υπολείμματα λευκού και μελανού χρώματος.

29. ΜΘ 24901: Ύψ. 6,3 εκ.

Θραύσμα από το κάτω δεξί άκρο κοίλης προτομής, που διατηρεί την κύρια και την πίσω όψη. Διακρίνονται υπολείμματα λευκού χρώματος.

30. ΜΘ 24893: Ύψ. 5,6 εκ.

Τμήμα από την κάτω δεξιά παρυφή μακριού πτυχωτού ενδύματος. Ως προς την τεχνολογία των: *Corinth* XVIII.4, πίν. 70, αρ. 167.

31. ΜΘ 24897: Μέγ. διάσταση 5 εκ.

Θραύσμα κοίλου ειδωλίου, πιθανόν από την πλάτη μιας μορφής. Διασώζεται υπόλειμμα λευκού χρώματος.

32. ΜΘ 24920: Διάμ. 4,2 – 4,7 εκ.

Ακέραιο δισκοειδές αντικείμενο, ελαφρώς καμπύλο. Πρόκειται πιθανότατα για αποκολλημένο τμήμα ειδωλίου (λ.χ. σκιάδιο γυναικείας μορφής).

33. ΜΘ 24899: Μέγ. διάσταση 5,5 εκ.

Αδιάγνωστο θραύσμα ειδωλίου.

B. ΠΗΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ (34-48)

34. «Εσχαρίδα» (ΜΘ 3336 – Εικ. 10).

Ύψος 21,4 εκ. Διάμ. 13,2 εκ. (στη βάση) – 12 εκ. (στο χείλος).

Το μισό αγγείο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση και είναι συγκολλημένο από δύο θραύσματα, ενώ το υπόλοιπο έχει συμπληρωθεί με γύψο. Είναι κυλινδρική, με ελαφρά μείωση προς τα πάνω, αβαφής. Η βάση διακοσμείται περιμετρικά με εγχάρακτη κυματιστή γραμμή. Ο κορμός είναι απλός κυλινδρικός μέχρι τα δύο τρίτα του ύψους του, ενώ στο ανώτερο τμήμα δημιουργούνται ραβδώσεις. Επάνω στο αγγείο έχει επικολληθεί ένα πλαστικό περιελισσόμενο φίδι, η ουρά του οποίου βρίσκεται στη βάση και το σπασμένο σήμερα κεφάλι θα άγγιζε το χείλος. Το σώμα του φιδιού είναι διάστικτο από μικρά εμπίεστα κυκλικά μοτίβα που αποδίδουν τα λέπια. Μετά την επικόλληση του φιδιού, ο αγγειοπλάστης γέμισε ολόκληρη την επιφάνεια του κυλίνδρου, εκτός από το ραβδωτό τμήμα, με ένα μοτίβο κάθετων κλαδιών χωρίς μίσχο, τα οποία σχηματίζονται από παράλληλες σειρές λοξών αντιθετικών χαράξεων, που δηλώνουν τα φύλλα.

Δημοσιεύθηκε ως μεμονωμένο εύρημα από τον Beschi 2005α, 36, εικ. 3. Το πλησιέστερο παράλληλο είναι η «εσχαρίδα» από το Μητρώο των Αιγών (βλ. παραπάνω, σημ. 52, 53, 56). Γενικά για τις «εσχαρίδες» βλ. παραπάνω και σημ. 45 κ.ε.

35. Θυμιατήριο (ΜΘ 3335 – Εικ. 11).

Ύψ. 21 εκ. Διάμ. κυλινδρικού κορμού 6,3-4,8 εκ. (μείωση προς τα πάνω) Μήκ. πλευρών τριγωνικής βάσης 11,6 × 2 × 12,7 εκ.

Διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα του κορμού του, σε πολύ καλή κατάσταση, και η τριγωνική βάση, η οποία θα ήταν προσκολλημένη σε ένα άλλο, υποκείμενο στέλεχος. Ο κορμός είναι κοίλος εσωτερικά και διαμορφώνεται πλαστικά με τρεις δίσκους-εξάρματα σε ίσα διαστήματα. Ένα μικρό τμήμα του πρώτου από κάτω δίσκου έχει συμπληρωθεί, ενώ μικρή

Part of the lower right edge of a long, pleated garment. Regarding their style: *Corinth* XVIII.4, pl. 70, no.167.

31. MØ 24897: Max. dimension 5 cm.

Fragment of a hollow figurine, probably from the back of a figure. Remains of white color preserved.

32. MØ 24920: Diam. 4.2 – 4.7 cm.

Intact discoid object, slightly curved. Most probably a detached part of a figurine (e.g. a parasol belonging to a female figure).

33. MØ 24899: Max. dimension 5.5 cm.

Unidentifiable figurine fragment.

B. CLAY SPECIAL-PURPOSE VASES (34-48)

34. "Escharis" (MØ 3336 – Fig. 10).

H. 21.4 cm. Diam. 13.2 cm. (at base), 12 cm. (at rim).

Half of the vase is preserved in very good condition, mended from two fragments; the rest has been restored with plaster. The vase is cylindrical, slightly narrowing above, and unglazed. The base is decorated around its perimeter with an incised wavy line. The body is a simple cylinder to two-thirds of its height; its upper part is fluted. Attached to the vase is a molded coiled snake whose tail is at the base; its head (broken off now) would have touched the rim. The snake's body is dotted with small impressed circular motifs that render its scales. After attaching the snake, the potter filled the entire surface of the cylinder apart from its grooved section with the motif of vertical branches without stem, which were formed by parallel series of oblique opposing incisions to indicate the leaves.

Published as an isolated find by Beschi 2005α, 36, fig. 3. The closest parallel is the "escharis" from the Metroon at Aigai (see above, nn. 52, 53, 56). On "escharides" generally see text above and nn. 45 ff.

35. Thymiaterion (Censer) (MØ 3335 – Fig. 11).

H. 21 cm. Diam. of the cylindrical body 6.3-4.8 cm. (narrowing above) Length of sides of triangular base $11.6 \times 2 \times 12.7$ cm.

Most of its body is preserved in very good condition, as well as the triangular base, which was attached to another underlying shaft. The body is hollow on the interior and was modeled with three discs-attachments at equal intervals. A small section of the first disc from below has been restored, and there is a small chip on the perimeter of the middle disc. Their upper surface is slightly convex, and there is a plastic ring at the junction with the body.

This piece belongs to Zaccagnino's type A3, examples of which date from the third quarter of the 5th cent. BC to the Late Hellenistic Period. A small number of similar clay thymiateria have been found to date in Athena, Eretria, Corinth and the houses of Olynthus, where they were used within the context of domestic cult: Zaccagnino 1998, 68-70, 177-8, nos. CT 40-CT 44, pl. 2, pl. 5. Nevertheless, the base is not round like typical examples of this type; it is triangular and furthermore is not independent. We do not know the form of its detached lower section, but if it was also triangular in section we can connect it with Zaccagnino's type E 1, the commonest type of thymiaterion from the Late 5th cent. to the Hellenistic Period, known chiefly from the iconography and a few preserved examples: Zaccagnino 1998, 72-3, pl. 2, pl. 9; on the clay examples of type E 1 specifically, see *ibid.*, 179-80, nos. CT 51-CT 53. Furthermore, the high truncated bases of thymiateria of type E1 were supported on the animal-legs, and there is a clay lion's foot (MØ 24909, H. 9,4 cm., Fig. 3) that doubtless supported a large tripod vessel, probably not a pyxis but a thymiaterion of type E1 or an offering table (see e.g. Mollard-Besques 1963, pls 185e-f). In any case, the original form of

απόκρουση υπάρχει και στην περιφέρεια του μεσαίου δίσκου. Η επάνω επιφάνειά τους είναι ελαφρώς κυρτή, και υπάρχει πλαστικός δακτύλιος στην ένωση με το σώμα.

Ανήκει στον τύπο A3 της Zaccagnino, τα παραδείγματα του οποίου χρονολογούνται από το γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και τα υστεροελληνιστικά χρόνια. Λιγοστά παρόμοια πήλινα θυμιατήρια έχουν βρεθεί έως σήμερα στην Αθήνα, στην Ερέτρια, στην Κόρινθο αλλά και σε σπίτια της Ολύνθου, όπου χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της οικιακής λατρείας: Zaccagnino 1998, 68-70, 177-8, αρ. CT 40-CT 44, πίν. 2 και 5. **Ωστόσο, η βάση του δεν είναι κυκλική, όπως στα τυπικά παραδείγματα του τύπου, αλλά τριγωνική και, επιπλέον, δεν ήταν αυθυπόστατη. Δεν γνωρίζουμε τη μορφή του αποκολλημένου κατώτερου τμήματός της, εάν όμως είχε επίσης τριγωνική διατομή μπορούμε να το συσχετίσουμε και με τον τύπο E1 της Zaccagnino, που είναι ο πιο συχνός τύπος θυμιατηρίου από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και την ελληνιστική εποχή, γνωστός κυρίως από την εικονογραφία και από λιγοστά σωζόμενα παραδείγματα: Zaccagnino 1998, 72-3, πίν. 2 και 9· ειδικότερα για τα πήλινα παραδείγματα του τύπου E1 βλ. αυτ. 179-80, αρ. CT 51-CT 53. Επιπλέον, οι ψηλές κολουροκωνικές βάσεις των θυμιατηρίων του τύπου E1 στηρίζονται σε τρία πόδια ζών και υπάρχει ένα πήλινο πόδι λιονταριού (ΜΘ 24909, ύψ. 9,4 εκ., Εικ. 3) που αναμφίβολα στήριζε ένα μεγάλο τριποδικό σκεύος, πιθανότατα όχι μια πυξίδα αλλά ένα θυμιατήριο του τύπου E1 ή μια τράπεζα προσφορών (βλ. π.χ. Mollard-Besques 1963, πίν. 185e-f). Σε κάθε περίπτωση, η αρχική μορφή του θυμιατηρίου μας δεν θα πρέπει να απείχε πολύ από το παράδειγμα που εικονίζεται σε ένα ελληνιστικό ειδώλιο από τη Βέροια, όπου δύο Ερωτιδείς παισιώνουν ένα θυμιατήριο με ψηλή τριγωνική βάση: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 193-5, πίν. 90, τέλος 3^{ου} αι. π.Χ.**

36. Τμήμα γκριζου στιλβωμένου δακτυλιόσχημου κέρνου (ΜΘ 3340 – Εικ. 12).

Διάμ. δακτυλίου 3,4-3,5 εκ. (σχεδόν κυκλική διατομή) Διάμ. αγγείου 19,8 εκ. Ύψ. (μαζί με το τμήμα του επικολλημένου αγγείου) 5,5 εκ.

Συγκολλημένο από δύο θραύσματα. Σώζεται και το κάτω τμήμα ενός επικολλημένου αγγείου, η βάση του οποίου είναι διάτρητη και επικοινωνεί με το εσωτερικό του κοίλου δακτυλίου.

Η τεχνική κατασκευής του παραπέμπει σε αρχαϊκά πρότυπα αλλά τα γκριζα στιλβωμένα αγγεία συνεχίζουν να παράγονται σε ορισμένες περιοχές της Μακεδονίας μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ.: Παντή 2008, 250-1· Τσούγγαρης 2006, 26-30 (για την τεχνική). Γενικά για τους κέρνους βλ. παραπάνω και σημ. 61, 73-4.

37. Τμήμα δακτυλιόσχημου κέρνου (ΜΘ 24907 – Εικ. 12).

Διάμ. δακτυλίου 3,1-3,7 εκ. (ωσειδής διατομή) Διάμ. αγγείου 17,2 εκ.

Το εσωτερικό του δακτυλίου είναι κοίλο. Δύο ανοίγματα στην επάνω επιφάνεια του δακτυλίου επικοινωνούσαν με τους διάτρητους πυθμένες των μικροσκοπικών αγγείων που θα ήταν επικολλημένα στα σημεία αυτά, αλλά δεν σώζονται. Διακοσμείται με καστανοκόκκινο χρώμα, πολύ απολεπισμένο: μια πλατειά οριζόντια ταινία περιβάλλει την εξωτερική (κάθετη) επιφάνεια του δακτυλίου και έξι μεμονωμένα αμελή φυλλόσχημα μοτίβα γεμίζουν το κενό ανάμεσα στα δύο σωζόμενα ανοίγματα του δακτυλίου.

Τα πλησιέστερα παράλληλα είναι οι κέρνοι από το Θεσμοφόριο ή Νυμφαίο της Αμφίπολης, αγγεία τοπικής παραγωγής της κλασικής εποχής, που διακοσμούνται με ανάλογα, αλλά πιο πολύπλοκα, φυτικά μοτίβα: Λαζαρίδης 1993, 29, εικ. 52. Γενικά για τους κέρνους βλ. παραπάνω και σημ. 61, 73-4.

38. Ύδρισκη με ελλειψοειδή βάση, η οποία έχει αποκολληθεί από δακτυλιόσχημο κέρονο (ΜΘ 3341 – Εικ. 13).

Ύψ. 5,5 εκ.

Σχεδόν ακέραιη, οι οριζόντιες λαβές έχουν αποκολληθεί. Η βάση της είναι κλειστή, συνεπώς δεν επικοινωνούσε με το εσωτερικό του δακτυλίου του κέρνου.

our thymiaterion must not have been very different from the example depicted in a Hellenistic figurine from Beroia, where two young Erotes frame a thymiaterion with a tall triangular base: Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 193-5, pl. 90, Late 3rd cent. BC.

36. Part of a grey burnished ring-kernos (MΘ 3340 – Fig. 12).

Ring diameter 3.4-3.5 cm. (almost circular in section) Vase diameter 19.8 cm. H. (together with part of the attached vase) 5.5 cm.

Mended from two fragments. Also preserved is the lower part of an attached vase, the floor of which is pierced and communicates with the interior of the hollow ring.

The ware recalls Archaic prototypes but grey burnished vases continued to be produced in some regions of Macedonia until the 4th cent. BC: Παντή 2008, 250-1; Τσούγγαρης 2006, 26-30 (on grey ware). On kernoi generally, see above, and nn. 61, 73-4.

37. Part of a ring-kernos (MΘ 24907 – Fig. 12).

Ring diam. 3.1-3.7 cm. (oval in section) Vase diam. 17.2 cm.

The interior of the ring is hollow. Two openings on the ring's upper surface communicate with the pierced floors of the miniature vases which would have been attached at these points, but which are not preserved. Decorated with a brownish-red color, very flaked: a wide horizontal band surrounds the ring's exterior (vertical) surface, and six separate careless leaf-shaped motifs fill the area between the two preserved openings on the ring.

The closest parallels are the kernoi from the Thesmophorion or Nymphaion at Amphipolis, locally-produced vases of the Classical Period that were decorated with comparable though more elaborate floral motifs: Λαζαρίδης 1993, 29, fig. 52. On kernoi, see above, text and nn. 61, 73-4.

38. Miniature hydria with oval base which has been detached from a ring-kernos (MΘ 3341 – Fig. 13).

H. 5.5 cm.

Nearly intact; horizontal handles detached. The base was closed, and thus would not have communicated with the interior of the ring of the kernos.

39. Miniature hydria from a ring-kernos (MΘ 3342 – Fig. 13).

H. 5 cm.

Similar to the previous example, glued together from fragments; handles restored.

40. Miniature hydria from a ring-kernos (MΘ 24905 – Fig. 13).

H. 3.7 cm.

Part of the body, similar to the preceding examples. Root of a horizontal handle is also preserved.

41. Miniature hydria from a ring-kernos (MΘ 24906 – Fig. 13).

H. 3.8 cm.

Similar to previous examples. Preserves part of the body, beginning of neck and one horizontal handle.

42. Base of a miniature closed vase (MΘ 24904 – Fig. 13).

H. 2.5 cm.

A kernos attachment, most probably a miniature hydria similar to the previous examples.

43. Part of a miniature wheel-made closed vase (MΘ 24921).

H. 6.2 cm.

Preserving traces of the roots of one or two handles. The base was handmade, with added clay in the shape of a fan, apparently because the vase was attached to a larger object (e.g. a kernos or figurine).

39. Υδρίσκη από δακτυλιόσχημο κέρονο (ΜΘ 3342 – Εικ. 13).

Υψ. 5 εκ.

Παρόμοια με την προηγούμενη, συγκολλημένη από θραύσματα, οι λαβές έχουν συμπληρωθεί.

40. Υδρίσκη από δακτυλιόσχημο κέρονο (ΜΘ 24905 – Εικ. 13).

Υψ. 3,7 εκ.

Τμήμα σώματος, παρόμοιο με τα προηγούμενα. Διασώζεται και η ρίζα της μίας οριζόντιας λαβής.

41. Υδρίσκη από δακτυλιόσχημο κέρονο (ΜΘ 24906 – Εικ. 13).

Υψ. 3,8 εκ.

Παρόμοια με τις προηγούμενες. Σώζεται τμήμα του σώματος, η αρχή του λαιμού και η μία οριζόντια λαβή.

42. Βάση μικροσκοπικού κλειστού αγγείου (ΜΘ 24904 – Εικ. 13).

Υψ. 2,5 εκ.

Πρόκειται για εξάρτημα κέρονου, πιθανότατα υδρίσκη παρόμοια με τις προηγούμενες.

43. Τμήμα μικύλου τροχήλατου κλειστού αγγείου (ΜΘ 24921).

Υψ. 6,2 εκ.

Σώζονται ίχνη από τις ρίζες μίας ή δύο λαβών. Η βάση είναι διαμορφωμένη με το χέρι, με πρόσθετο πηλό σε σχήμα ριπιδίου, προφανώς διότι το αγγείο ήταν επικολλημένο σε ένα μεγαλύτερο αντικείμενο (λ.χ. σε έναν κέρονο ή σε ένα ειδώλιο).

44. Υδρίσκη (ΜΘ 3337 – Εικ. 13).

Υψ. 8,8 εκ. Διάμ. βάσης 3,8 εκ.

Γκριζα, αβαφής με επίπεδη βάση. Συμπληρωμένο το χείλος και η μία οριζόντια λαβή.

45. Χείλος και λαιμός μικρού γκριζου αγγείου, πιθανόν υδρίσκης (ΜΘ 24922β).

Υψ. 2,6 εκ. Διάμ. 4,5 εκ.

46. Τμήμα μικύλου κλειστού αγγείου (ΜΘ 24922α).

Υψ. 2,4 εκ. Διάμ. 4,5 εκ.

Σώζεται η επίπεδη βάση και το κάτω μέρος του σώματος.

Για ανάλογα μικροσκοπικά αγγεία με απροσδιόριστο σχήμα από ελληνοιστικά ιερά της Μακεδονίας, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β, 82.

47. Σύνθετο αγγείο (ΜΘ 24908 – Εικ. 14).

Υψ. 3,4 εκ. Διάμ. 24 εκ.

Συγκολλημένο από τρία θραύσματα. Αραιό κοκκινοκάστανο χρώμα καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια του αγγείου εκτός από το κεντρικό τμήμα του πυθμένα (εξωτερικά) και τα τοιχώματα κάτω από το χείλος (εσωτερικά). Έχει επίπεδη βάση και σχεδόν ευθύγραμμο τοίχωμα με κλίση προς τα μέσα, στο επάνω τμήμα του οποίου σχηματίζεται μία ρηχή και μία βαθύτερη αυλάκωση. Ο ώμος είναι γωνιώδης και το χείλος οριζόντιο. Στην εσωτερική επιφάνεια του πυθμένα ήταν προσκολλημένο ένα πήλινο αντικείμενο, το οποίο έφθανε τουλάχιστον μέχρι το ύψος του χείλους, όπου υπάρχει μια μικρή λωρίδα πρόσθετου πηλού, σαν ένα ορθογώνιο πλαίσιο-περιχέλιωμα με διαστάσεις περ. 3 × 5 εκ. Ο κεραμέας προσπάθησε να στερεώσει καλύτερα τον πρόσθετο πηλό με μια μικρή, μη διαμπερή οπή, ίσως για τη στερέωση ενός μικρού ξύλινου συνδετικού στελέχους, και με μικρές συνεχόμενες εμπιέσεις («νυχιές») στο περιχέλιωμα. Εκατέρωθεν του χαμένου πρόσθετου εξαρτήματος πρέπει να υπήρχαν και άλλα παρόμοια, όπως δείχνει η διαμόρφωση του πυθμένα, όπου διακρίνονται κατά τόπους λειάνσεις, ανυψώσεις και άβαφα σημεία.

44. Miniature hydria (MΘ 3337 – Fig. 13).

H. 8.8 cm. Base diam. 3.8 cm.

Grey, unglazed; flat base. Rim and one horizontal handle restored.

45. Rim and neck of a small grey vase, probably a miniature hydria (MΘ 24922β).

H. 2.6 cm. Diam. 4.5 cm.

46. Part of a miniature closed vase (MΘ 24922α).

H. 2.4 cm. Diam. 4.5 cm.

Preserving the flat base and lower part of the body.

For similar miniature vases with indeterminate shape from Hellenistic sanctuaries in Macedonia, see *Λιλιμπάκη-Ακαμάτη* 1996β, 82.

47. Compound vase (MΘ 24908 – Fig. 14)

H. 3.4 cm. Diam. 24 cm.

Mended from three fragments. Dilute reddish-brown color covers the entire surface of the vase except for the central part of the floor (on exterior) and the walls below the rim (on interior). Flat base and nearly vertical walls tapering inward, on the upper section of which one shallow and one deeper groove are formed. Angular shoulder, horizontal rim. A clay object was attached to the interior surface of the floor that extended as least up to rim height, where there is a small strip of added clay like an oblong frame-rim, dimensions *ca* 3 × 5 cm. The potter endeavored to better support the added clay with a small hole (not perforated), perhaps to support a small wooden connecting element, and with small continuous impressions ("nail-marks") on the rim. On either side of the lost additional element there must have been other, similar attachments, as shown by the modelling of the floor, where one can make out in places smoothed, raised, and unpainted points.

The shape is unknown to me. It may have been a ritual lamp or a type of kernos, or even some type of clay *liknon* (on these, see Brumfield 1997).

48. Grey vase with spout and vertical handle (MΘ 24923 – Fig. 15).

H. (with handle) 24.8 cm. Base diam. 17.2 cm. Spout diam. 5.2 cm.

Preserved nearly intact, apart from a sherd reattached to the neck and a small part of the rim that has been restored. Small chips on rim and spout. Ring-form base, wide neck and nearly vertical walls with a wide, bulbous body, on which a long cylindrical spout with truncated rim was opened. The handle root begins immediately above the projection of the spout. The handle was attached to the rim, forming a plastic lug on the interior at the point of junction. The vase became misshapen during firing.

This shape is rare. The plastic lug created at the junction of rim-handle makes clear that it originated from metal prototypes. Apparently it served for conveying and serving some kind of liquids, perhaps viscous ones, to judge from its broad rim and wide spout. A similar vase was found at the Metroon at Lefkopetra (L. Stefani, oral communication).

C. STAMP (49)

49. Stamp (MΘ 24911 – Fig. 16).

Leng. 4 cm. Average diam. of stamp surfaces 3.5 cm.

Spool-shaped stamp, with a through-and-through suspension hole in the middle of the shaft. Two stamp surfaces (quite worn and chipped on their perimeter) depicting a simple spiral and simple checkered motif respectively.

For similar stamps see text above, and n. 63.

Το σχήμα μου είναι άγνωστο. Ίσως να πρόκειται για ένα τελετουργικό λυχνάρι ή ένα είδος κέρνου ή ακόμη για ένα είδος πηλίνου «λίχνου» (για τα «λίχνα» βλ. Brumfield 1997).

48. Γκρίζο αγγείο με προχοή και κάθετη λαβή (ΜΘ 24923 – Εικ. 15)

Ύψ. (με τη λαβή) 24,8 εκ. Διάμ. βάσης 17,2 εκ. Διάμ. προχοής 5,2 εκ.

Σώζεται σχεδόν ακέραιο, εκτός από ένα όστρακο που έχει συγκολληθεί στον λαιμό και ένα μικρό τμήμα του χείλους που έχει συμπληρωθεί. Υπάρχουν μικρές αποκρούσεις στο χείλος και στην προχοή. Έχει δακτυλιόσχημη βάση, ευρύ λαιμό με σχεδόν κάθετα τοιχώματα και ευρύ σφαιρικό σώμα, όπου ανοίγεται μια κυλινδρική επιμήκης προχοή με λοξότμητο χείλος. Αμέσως πάνω από την έκφυση της προχοής αρχίζει η ρίζα της λαβής, που προσκολλάται στο χείλος σχηματίζοντας μια πλαστική απόφυση εσωτερικά, στο σημείο ένωσης. Το αγγείο έχει παραμορφωθεί κατά τη διάρκεια της όπτησης.

Το σχήμα είναι σπάνιο. Η πλαστική απόφυση που δημιουργείται στην ένωση χείλους-λαβής φανερώνει την καταγωγή του από μεταλλικά πρότυπα. Προφανώς χρησίμευε για τη μεταφορά και το σερβίρισμα κάποιων υγρών, ίσως παχύρρευστων, εάν κρίνουμε από το ευρύ χείλος και την ευρεία προχοή. Ένα παρόμοιο αγγείο βρέθηκε στο Μητρώο της Λευκόπετρας (Λ. Στεφανή, προφορική πληροφορία).

Γ. ΣΦΡΑΓΙΔΑ (49)

49. Σφραγίδα (ΜΘ 24911 – Εικ. 16)

Μήκ. 4 εκ. Μέση διάμ. σφραγιστικών επιφανειών 3,5 εκ.

Πηλιόσχημη σφραγίδα, με διαμπερή οπή ανάρτησης στο κέντρο του στελέχους. Έχει δύο σφραγιστικές επιφάνειες (αρκετά φθαρμένες και αποκρουσμένες στην περιφέρειά τους), που εικονίζουν ένα απλό σπειροειδές και ένα απλό αβακωτό μοτίβο, αντίστοιχα.

Για παρόμοιες σφραγίδες βλ. παραπάνω, και σημ. 63.

Ευρυδίκη Κεφαλίδου

ABSTRACT

This study examines various groups of finds from the pre-war excavations by Ephor of Antiquities Nikolaos Kotzias in Mesimeri, Thessaloniki Prefecture. The objects are in the storerooms of the Archaeological Museum of Thessaloniki. They are unpublished (with only a few exceptions), and we do not know their exact archaeological context because no excavation diaries or other related notes have been preserved. The research relied on indications preserved on the objects' storage boxes, the Museum's catalogues, documents identified in the old archive of the Archaeological Service, the meager notices in the Archaeological Chronicles of foreign journals of the period, the testimony of a ninety-year-old resident of Mesimeri who recalled Kotzias's excavations, and of course the objects themselves.

Through a combined study of the above, we were able *inter alia* to determine: that Kotzias explored several sites in Mesimeri in addition to the Prehistoric mound which bears his name; that his finds date from the Late Neolithic to the Hellenistic Age; furthermore, that he transferred to the Museum the archaeological collection of the village's primary school, which included pottery dating from the mid-6th cent. onward, and finally, that Kotzias excavated a sanctuary of the Late Classical-Hellenistic period, the objects from which (pottery, figurines, special-purpose vases) are studied in detail here. A number of proposals are put forth regarding the identity of the divinity worshipped there, which was probably Demeter.

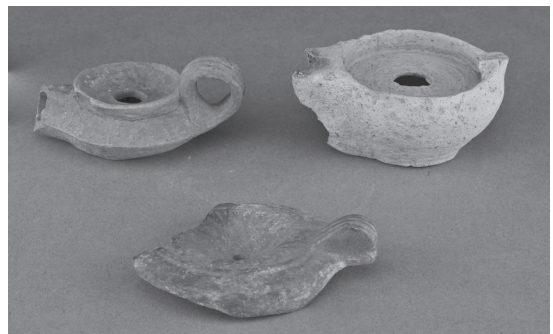
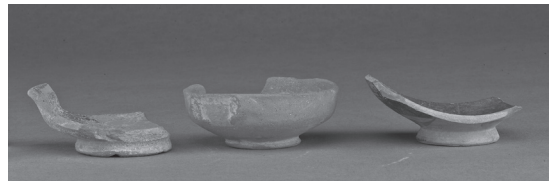
ΛΕΖΑΝΤΕΣ / CAPTIONS

ΕΙΚΟΝΕΣ / FIGURES

1. Κορινθιακός αρύβαλλος, ΜΘ 1533.
Corinthian aryballos, ΜΘ 1533.
2. Από αριστερά προς τα δεξιά: Εξάλειπτρα τοπικών εργαστηρίων, ΜΘ 1535, ΜΘ 1536.
Left to right: exaleiptra from local workshops, ΜΘ 1535, ΜΘ 1536.
3. Μυροδοχείο, ΜΘ 3345. Όστρακο ανάγλυφου σκύφου, ΜΘ 24917. Όστρακο σκύφου τύπου “bolsal”, ΜΘ 24912. Πήλινο λεοντοπόδαρο, ΜΘ 24909. Πόδι τριποδικής πυξίδας με μορφή σειρήνας ΜΘ 24910.
Unguentarium, ΜΘ 3345. Sherd from a relief skyphos, ΜΘ 24917. Sherd from a bolsal skyphos, ΜΘ 24912. Terracotta lion’s foot, ΜΘ 24909. Tripod pyxis leg in the form of a siren, ΜΘ 24910.
4. Από αριστερά προς τα δεξιά: Επάνω: Σκυφίδια, ΜΘ 24914, ΜΘ 3343, ΜΘ 24915. Μέσον: Λυχνάρια, ΜΘ 3338, ΜΘ 3339. Κάτω: Λυχνάρι, ΜΘ 3344.
Left to right: Above: Bowls, ΜΘ 24914, ΜΘ 3343, ΜΘ 24915. Center: Lamps, ΜΘ 3338, ΜΘ 3339. Below: Lamp, ΜΘ 3344.
5. Από αριστερά προς τα δεξιά: Επάνω: Προτομή, Αρ. κατ. 1. Κάτω: Κεφαλές γυναικείων ειδωλίων, Αρ. κατ. 2, 3, 4, 5.
Left to right: Above: Protome, Cat. no. 1. Below: Heads from female figurines, Cat. nos. 2, 3, 4, 5.
6. Από αριστερά προς τα δεξιά: Επάνω: Κεφαλές γυναικείων ειδωλίων, Αρ. κατ. 6, 7, 8, 9, 10. Κάτω: Κεφαλές γυναικείων ειδωλίων, Αρ. κατ. 11, 12, 13, 14, 15.
Left to right: Above: Heads from female figurines, Cat. nos. 6, 7, 8, 9, 10. Below: Heads from female figurines, Cat. nos. 11, 12, 13, 14, 15.
7. Επάνω αριστερά: Τμήμα γυναικείου ειδωλίου, Αρ. κατ. 18. Κάτω αριστερά: Τμήμα γυναικείου ειδωλίου, Αρ. κατ. 16. Δεξιά: Τμήμα γυναικείου ειδωλίου, Αρ. κατ. 17.
Above left: Part of a female figurine, Cat. no. 18. Below left: Part of a female figurine, Cat. no. 16. Right: Part of a female figurine, Cat. no. 17.
8. Από αριστερά προς τα δεξιά: Επάνω: Τμήμα ειδωλίου Έρωτα, Αρ. κατ. 20· τμήμα ειδωλίου εφήβου Έρωτα, Αρ. κατ. 21. Κάτω: Φτερά από ειδώλια Ερώτων, Αρ. κατ. 25, 26.
Left to right: Above: Part of a figurine of Eros, Cat. no. 20; part of a figurine of an adolescent Eros, Cat. no. 21. Below: Wings from figurines of Erotes, Cat. nos. 25, 26.
9. Κάτω: Κεφάλι «Διονυσιακού Έρωτα», Αρ. κατ. 27. Επάνω: από αριστερά προς τα δεξιά: Κεφάλια Ερώτων ή παιδικών/νεανικών μορφών, Αρ. κατ. 22, 24, 23.
Below: Head of a “Dionysian Eros”, Cat. no. 27. Above: left to right: Heads from Erotes or figures of children/youth, Cat. nos. 22, 24, 23.
10. «Εσχαρίδα», Αρ. κατ. 34.
“Escharis”, Cat. no. 34.
11. Θυμιατήριο, Αρ. κατ. 35.
Thymiaterion, Cat. no. 35.
12. Επάνω: Κέρνος, Αρ. κατ. 36. Κάτω: Κέρνος, Αρ. κατ. 37.
Above: Kernos, Cat. no. 36. Below: Kernos, Cat. no. 37.
13. Από αριστερά προς τα δεξιά: Επάνω: Υδρίσκη, Αρ. κατ. 44. Υδρίσκες από κέρνους, Αρ. κατ. 39, 38. Κάτω: Υδρίσκες από κέρνους, Αρ. κατ. 42, 40, 41.
Left to right: Above: Miniature hydria, Cat. no. 44. Miniature hyrias from kernoi, Cat. nos. 39, 38. Below: Miniature hyrias from kernoi, Cat. nos. 42, 40, 41.
14. Σύνθετο αγγείο, Αρ. κατ. 47.
Compound vase, Cat. no. 47.
15. Αγγείο με προχόη και λαβή, Αρ. κατ. 48.
Sprouted vase with handle, Cat. no. 48.
16. Πήλινη σφραγίδα και εκμαγείο, Αρ. κατ. 49.
Clay stamp and cast, Cat. no. 49.

1.

4.

2.

3.

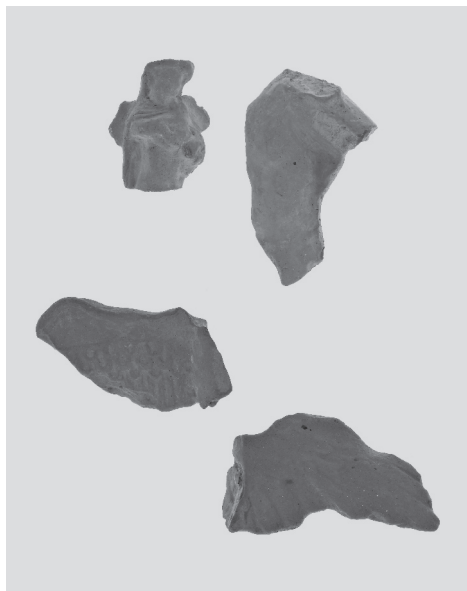
5.

6.

7.

8.

9.

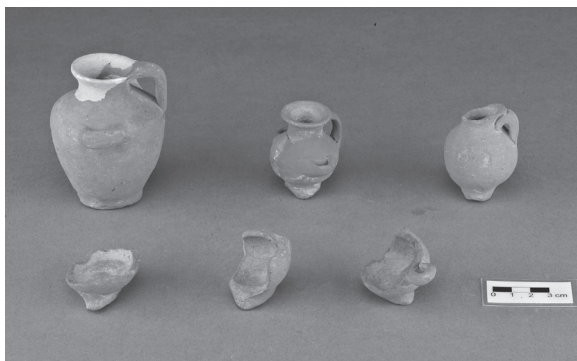
10.

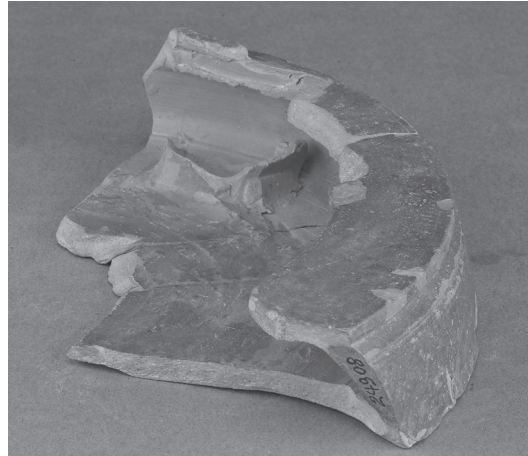
11.

12.

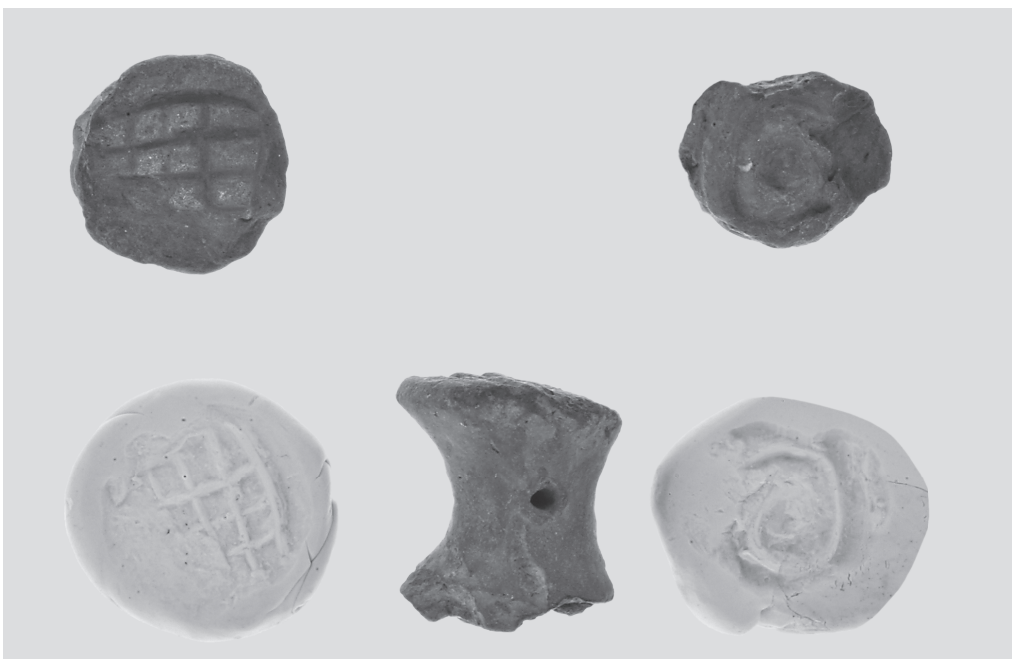
13.

14.

15.

16.

BIBΛIOΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY

Αβαγιανού 2002

Α.Α. Αβαγιανού, «Έρμη Χθονίωι: θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία», στο: της ίδιας (εκδ.), Λατρείες στην 'περιφέρεια' του αρχαίου ελληνικού κόσμου, Αθήνα 65-111.

Αβρονιδάκη 2007

Χρ. Αβρονιδάκη, Ο Ζωγράφος του Άργου, Αθήνα.

Άγαλμα

ΑΓΑΛΜΑ. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη, Θεσσαλονίκη 2001.

Αδάμ-Βελένη 1993

Π. Αδάμ-Βελένη, «Χάλκινη ασπίδα από τη Βεγόρα Φλώρινας», στο: *Αρχαία Μακεδονία V*, Θεσσαλονίκη 1993, 17-28.

Αδάμ-Βελένη 1996

Π. Αδάμ-Βελένη, «Πέτρες Φλώρινας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφής», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1-22.

Αδάμ-Βελένη 1997

Π. Αδάμ-Βελένη, «Πέτρες Φλώρινας, πρώτη προσέγγιση στην ελληνιστική παραγωγή», στο: *Δ' ΕπΣΕΚ*, 138-54.

Αδάμ-Βελένη 1998

Π. Αδάμ-Βελένη, Πέτρες Φλώρινας, Θεσσαλονίκη (2002²).

Αδάμ-Βελένη 2000α

Π. Αδάμ-Βελένη, «Απολλωνία η Μυγδονική», *ΑΕΜΘ* 14, 273-90.

Αδάμ-Βελένη 2000β

Π. Αδάμ-Βελένη, «Νομισματικοί θησαυροί από τις Πέτρες Φλώρινας», στο: *Οβολός* 4, 127-55.

Αδάμ-Βελένη 2001α

Π. Αδάμ-Βελένη, Θεσσαλονίκη, Νεράιδα, βασίλισσα, γοργόνα. Αρχαιολογική περιδιάβαση από την προϊστορία έως την ύστερη αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη.

Αδάμ-Βελένη 2001β

Π. Αδάμ-Βελένη, «Οι δεκάχρονες εργασίες στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», στο: της ίδιας (εκδ.), *Αρχαία Αγορά, Θεσσαλονίκη, Α'*, 1-17.

Αδάμ-Βελένη 2002

Π. Αδάμ-Βελένη, Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας, και στη Βέροια, πρωτεύουσα του Κοινού των Μακεδόνων (*Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου* 84), Αθήνα.

Αδάμ-Βελένη 2003α

Π. Αδάμ-Βελένη, «Οικονομία και εμπόριο στη Μακεδονία», στο: *Αρχαίες αγορικές*, 141-5.

Αδάμ-Βελένη 2003β

Π. Αδάμ-Βελένη, «Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολεοδομία», στο: *Γραμμένος* 2003, 121-76.

Αδάμ-Βελένη 2003γ

Π. Αδάμ-Βελένη «Θεάματα και τέχνες στη Θεσσαλονίκη», στο: *Γραμμένος* 2003, 263-81.

Αδάμ-Βελένη 2006

Π. Αδάμ-Βελένη, Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο, Θεσσαλονίκη.

Αδάμ-Βελένη 2007

Π. Αδάμ-Βελένη, «Θέατρα και κτήρια θεαμάτων στη Μακεδονία. Η μετάπλαση του θεατρικού φαινομένου», στο: Όλος ο κόσμος μία σκηνή, Διεθνές Συνέδριο, Βόλος 2007, Πρακτικά (υπ.έκδ.).

Αδάμ-Βελένη 2008

Π. Αδάμ-Βελένη «Η Μακεδονία από τον 7^ο αι. π.Χ. μέχρι τον 4^ο αι. μ.Χ. Ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο», στο: Καλίνδρια.

Αδάμ-Βελένη 2009α

Π. Αδάμ-Βελένη, «Αγροικίες στη Μακεδονία: οι απαρχές της ‘φρουδαρχίας’;», *AEMΘ* 20 χρόνια, 1-15.

Αδάμ-Βελένη 2009β

Π. Αδάμ-Βελένη, Μακεδονία–Θεσσαλονίκη, μέσα από τις συλλογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Αθήνα.

Αδάμ-Βελένη 2010

Π. Αδάμ-Βελένη, Θέατρο και θέαμα στην αρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη.

Αδάμ-Βελένη – Ιγνατιάδου 2010

Π. Αδάμ-Βελένη – Δ. Ιγνατιάδου (εκδ.), Γυάλινος Κόσμος. Κατάλογος Έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Αδάμ-Βελένη – Ζωγράφου – Καλλιγά – Χατζιδάκης 2005

Π. Αδάμ-Βελένη – Η. Ζωγράφου – Δ. Καλλιγά – Ν. Χατζιδάκης, «Η μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη της έκθεσης στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 19, 97-108.

Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1996

Π. Αδάμ-Βελένη – Π. Γεωργάκη – Η. Ζωγράφου – Β. Καλάβρια – Κ. Μπόλη – Γ. Σκιαδαρέσης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: η στρωματογραφία και τα κινητά ευρήματα», *AEMΘ* 10B, 501-32.

Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2010

Π. Αδάμ-Βελένη – Δ. Καλλιγά – Α. Μυτούδης – Ε. Σολομών – Σ. Ζαχαριάδης – Μ. Χατζή, «Το Μουσείο της Αγοράς Θεσσαλονίκης: από τον σχεδιασμό στην υλοποίηση», *AEMΘ* 22 (υπ.έκδ.).

AEMΘ 20 χρόνια

Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη (εκδ.), Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. 20 χρόνια. Επετειακός τόμος, Θεσσαλονίκη 2009.

Αθανασίου κ.ά. 1998

Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίεζα – Μ. Σαραντίδου, «Η βασιλική του γαλεριανού συγκροτήματος», *AEMΘ* 12, 113-26.

Αθανασίου κ.ά. 1999

Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίεζα – Μ. Σαραντίδου, «Τα λουτρά των ανακτόρων του Γαλέριου», *AEMΘ* 13, 191-206.

Αιγαίο

Ν.Χρ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (εκδ.), Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα 2004.

Ακαμάτης 1987

Ι.Μ. Ακαμάτης, «Ξάνθος Δημητρίου και Αμαδίικας υιός», στο: *Αμητός*, Α΄, 13-32.

Ακαμάτης 1990

Ι.Μ. Ακαμάτης, «Η αγορά της Πέλλας», *AEMΘ* 4, 143-54.

Ακαμάτης 1993α

I.M. Ακαμάτης, «Οι πόλεις», στο: R. Ginounés (εκδ.), *Η Μακεδονία από τον Φίλιππο Β΄ έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση*, Αθήνα, 91-7.

Ακαμάτης 1993β

I.M. Ακαμάτης, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνοιστικής κεραμικής, Αθήνα.

Ακαμάτης 1996

I.M. Ακαμάτης, «Αγορά Πέλλας: 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας», στο: *Αρχαία Μακεδονία VI.1, Θεσσαλονίκη*, 23-43.

Ακαμάτης 2004

I.M. Ακαμάτης, «Το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς», στο: *Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004*, 65-9.

Ακαμάτης 2006

I.M. Ακαμάτης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Αρχαίας Αγοράς Πέλλας», *AEMΘ* 20, 615 -26.

Ακαμάτης 2009

I.M. Ακαμάτης, «Προϊστορική Πέλλα. Νεκροταφείο Εποχής Χαλκού», στο: *Κερμάτια*, Β΄, 193-213 .

Ακαμάτης Ν. 2008

N. Ακαμάτης, «Ερυθρόμορφη κεραμική από την Πέλλα», *AE* 2008, 1-78.

Αλλαμανή-Σουρή 1981

B. Αλλαμανή-Σουρή, «ΙΖ΄ ΕΠΚΑ. Τυχαία Ευρήματα. Νομός Ημαθίας», *ΑΔ* 36, Β΄ 2, Χρονικά, 413.

Αλλαμανή-Σουρή 1983

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Νομός Ημαθίας. Βέροια. Οδός Πλουτάρχου», *ΑΔ* 38, Β΄ 2, Χρονικά, 302-3.

Αλλαμανή-Σουρή 1987

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Μονομαχικά μνημεία στο Μουσείο της Βέροιας», στο: *Αμητός*, Α΄, 33-57.

Αλλαμανή-Σουρή 2003α

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Η θέση της επαρχίας Μακεδονίας στο ρωμαϊκό imperium», στο: *Γραμμένος 2003*, 67-79.

Αλλαμανή-Σουρή 2003β

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Η αυτοκρατορική λατρεία», στο: *Γραμμένος 2003*, 98-119.

Αλλαμανή-Σουρή 2008

B. Αλλαμανή-Σουρή, *Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.)*, Θεσσαλονίκη.

Αλλαμανή-Σουρή 2009

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Η στήλη μιας άγνωστης κόρης από τη Βέροια», στο: *Κερμάτια*, 369-77.

Αλλαμανή-Σουρή 2011

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Η στήλη της Φιλοτέρας και του Κασσάνδρου από τη νότια νεκρόπολη της Βέροιας», στο: *Νάματα*, 155-64.

Αλλαμανή-Σουρή – Κουκουβού 1998

B. Αλλαμανή-Σουρή – Α. Κουκουβού, «Μίεζα. Ανασκαφικές έρευνες», *AEMΘ* 12, 371-81.

Αλλαμανή-Σουρή – Κουκουβού – Ψαρρά 2009

B. Αλλαμανή-Σουρή – Α. Κουκουβού – Ειρ. Ψαρρά, «Μίεζα, πόλη Ημαθίας», στο: *AEMΘ 20 χρόνια*, 17-30.

Αλλαμανή-Σουρή – Τζαναβάρη 1990

Β. Αλλαμανή-Σουρή – Κ. Τζαναβάρη, «Πήλινες πυξίδες από τη Βέροια. Χρονολογικές ενδείξεις», στο: Β' *ΕπΣΕΚ*, 151-9.

Αλλαμανή-Σουρή – Τζαναβάρη 1994

Β. Αλλαμανή-Σουρή – Κ. Τζαναβάρη, «Σχήματα αγγείων της πρώιμης ελληνιστικής εποχής από ταφικά σύνολα της Βέροιας (Πίν. 43-49)», στο: Γ' *ΕπΣΕΚ*, 90-103.

Αλλαμανή-Σουρή – Τζαναβάρη 1999

Β. Αλλαμανή-Σουρή – Κ. Τζαναβάρη, «Τα υστεροελληνιστικά εργαστήρια της Βέροιας. Καλλιτεχνικό και κοινωνικό περιβάλλον», στο: *Αρχαία Μακεδονία* VI.1, Θεσσαλονίκη, 51-75.

Αλλαμανή-Σουρή κ.ά. 1999

Β. Αλλαμανή-Σουρή – Κ. Χατζηνικολάου – Β. Τζανακούλη – Σ. Γκαλινίκη, «Θέρμη 1999. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο και στοιχεία για την οργάνωση του χώρου του», *ΑΕΜΘ* 13, 153-66.

Αμητός

ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, Α', Β', Θεσσαλονίκη 1987.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1993

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Ανασκαφή Παλατιανού 1993», *ΑΕΜΘ* 7, 389-99.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1994

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Ανασκαφή στο Παλατιανό Ν. Κιλκίς 1994», *ΑΕΜΘ* 8, 263-7.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1995

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Ανασκαφή Παλατιανού 1995», *ΑΕΜΘ* 9, 405-9.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1996

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Οι αρχαιολογικές έρευνες στο Παλατιανό», *ΑΕΜΘ* 10Α, 189-204.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1998

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Παλατιανό Νομού Κιλκίς. Η πορεία της ανασκαφικής έρευνας», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 89-108.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 2004

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Σωστική ανασκαφή στην αρχαία Μένδη», *ΑΕΜΘ* 18, 133-40.

Ανδρειωμένου 1966

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρώνος παρά το Νησί Αλεξανδρείας», *ΠΑΕ*, 24-9.

Ανδρειωμένου 1966α

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Βέροια», *ΑΔ* 21, Β' 2, Χρονικά, 355-7, πίν. 380.

Ανδρειωμένου 1967

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Νησί Αλεξανδρείας», *ΑΔ* 22, Β' 2, Χρονικά, 412-3.

Ανδρειωμένου 1968

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρώνος παρά το Νησί Αλεξανδρείας», *ΠΑΕ*, 60-4.

Ανδρειωμένου 1974

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Εκ της δυτικής νεκροπόλεως της Ερέτριας», *ΑΑΑ* VII, 229-48.

Ανδρειωμένου 2001

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Το εργαστήριο χαλκοτεχνίας της Ακραιφίας», στο: *Καλλίστευμα*, 81-134.

Ανδρέου – Κωτσάκης 1987

Σ. Ανδρέου – Κ. Κωτσάκης, «Διαστάσεις του χώρου στην Κεντρική Μακεδονία: Αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης», στο: *Αμητός*, Α', 57-88.

Ανδρόνικος 1969

Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων, Αθήνα.

Ανδρόνικος 1984

Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες, Αθήνα.

Ανδρόνικος 1988

Μ. Ανδρόνικος, «Βεργίνα 1988. Ανασκαφή στο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 2, 1-4.

Ανδρόνικος 1994

Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα ΙΙ. Ο τάφος της Περσεφόνης (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 138), Αθήνα.

Ανδρόνικος – Κοτταρίδου 1988

Μ. Ανδρόνικος – Α. Κοτταρίδου, «Ανασκαφή Βεργίνας», *ΠΑΕ*, 100-7.

Άνδρος και Χαλκιδική

Α.Ν. Μπάλλας (εκδ.), Άνδρος και Χαλκιδική, Πρακτικά Συμποσίου. Άνδρος, 23.8.1997 (*Ανδριακά Χρονικά* 29), Αθήνα 1998.

Αποστόλου 1988

Μ. Αποστόλου, «Ανασκαφή στην Κυψέλη Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 2, 307-15.

Αποστόλου 1991

Μ. Αποστόλου, «Ανασκαφή στην Κυψέλη Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 5, 31-371.

Αρχαία Θράκη

Δ. Τριαντάφυλλος – Δ. Τερζοπούλου (εκδ.), Αρχαία Θράκη. Αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι, 2^ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992, Α', Β', Κομοτηνή 1997.

Αρχαία Μακεδονία 1988

Λ. Μπρατζιώτη (εκδ.), Αρχαία Μακεδονία. Κατάλογος έκθεσης στην Αυστραλία, Μελβούρνη –Μπρίσμπειν – Σίδνεϊ, Αθήνα.

Αρχαίες Αγροικίες

Π. Αδάμ-Βελένη – Ε. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη, Αρχαίες Αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους, έκδ. ΥΠ.ΠΟ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, Αθήνα 2003.

Αρχαίες Πόλεις

Ημερίδα με θέμα 'Αρχαίες πόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης. Προοπτικές ανάδειξης και προβολής', Σέρρες, 11 Δεκεμβρίου 1999, Θεσσαλονίκη 2008.

Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ι.Μ. Ακαμάτης – Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας, Αθήνα 2011.

Ασημακοπούλου-Ατζακά 1973

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Κατάλογος ρωμαϊκών ψηφιδωτών δαπέδων με ανθρώπινες μορφές στον ελληνικό χώρο», *Ελληνικά* 26, 216-54.

Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984α

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού», στο: Πρακτικά 10^{ου} Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (*Ελληνικά*, παρ. 26 – *Studi di Antichità Christiana* 37), Α'. Εισηγήσεις, Θεσσαλονίκη-Città del Vaticano, 361-444.

Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος.
 ΙΙΙ. Μακεδονία – Θράκη, 1. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Αυλωνίτου-Τσιμπίδου 1986α

Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου, «Πολεοδομία», στο: *ΟΕΑΜΘ* 1986, 24-6.

Αυλωνίτου-Τσιμπίδου 1986β

Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου, «Τα νεκροταφεία», στο: *ΟΕΑΜΘ* 1986, 38-9.

Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond

Ι. Βοκοτοπούλου (εκδ.), Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond (*Μακεδονικά*, παρ. 7), Θεσσαλονίκη 1997.

Βαβρίτσας 1972

Α. Βαβρίτσας, «Κεντρική Μακεδονία: Θεσσαλονίκη. Τυχαία Ευρήματα», *ΑΔ* 27, Β' 2, Χρονικά 504-5.

Βαλαβάνης 1991

Π. Βαλαβάνης, Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια, Αθήνα.

Βελένης 1990-1995

Γ. Βελένης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 129-42.

Βελένης 1996

Γ. Βελένης, «Νομισματοκοπείο στην αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», στο: Χαρακτήρ, Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου, 49-60.

Βελένης 1999

Γ. Βελένης, «Επιγραφές από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης», στο: *Αρχαία Μακεδονία* VI.2, Θεσσαλονίκη, 1317-27.

Βελένης 2000

Γ. Βελένης, «Συμπραγματευόμενοι σε επιγραφή της Θεσσαλονίκης», *Τεκμήρια* 2, 15-21.

Βελένης – Αδάμ-Βελένη 1989

Γ. Βελένης – Π. Αδάμ-Βελένη, «Ρωμαϊκό θέατρο στη Θεσσαλονίκη», *ΑΕΜΘ* 3, 241-56.

Βελένης – Αδάμ-Βελένη 1994

Γ. Βελένης – Π. Αδάμ-Βελένη, «Ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες στην αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης κατά το 1994», *ΑΕΜΘ* 8, 159-67.

Βλαβιάνου-Τσαλίχη 1981

Α. Βλαβιάνου-Τσαλίχη, «Ανασκαφή τάφων στην Ερέτρια», *ΑΔ* 36, Α', Μελέτες, 58-80.

Βοκοτοπούλου 1984

Μ. Τσιμπίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Οδός Κ. Μελενίκου (επίβλ. Ι. Βοκοτοπούλου)», *ΑΔ* 39, Β', Χρονικά, 216, πίν. 100 β-γ.

Βοκοτοπούλου 1986

Ι. Βοκοτοπούλου, «Η επιγραφή των Καλινδοίων», στο: *Αρχαία Μακεδονία* IV, Θεσσαλονίκη, 87-114.

Βοκοτοπούλου 1987

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», *ΑΕΜΘ* 1, 279-94.

Βοκοτοπούλου 1988

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφή Μένδης 1988», *ΑΕΜΘ* 2, 331-346.

Βοκοτοπούλου 1989

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφή Μένδης 1989», *ΑΕΜΘ* 3, 409-23.

Βοκοτοπούλου 1990α

I. Βοκοτοπούλου, «Μένδη – Ποσειδι 1990», *AEMΘ* 4, 399-410.

Βοκοτοπούλου 1990β

I. Βοκοτοπούλου, *Οι Ταφικοί Τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα.

Βοκοτοπούλου 1993α

I. Βοκοτοπούλου, «Ποσειδι 1993», *AEMΘ* 7, 401-12.

Βοκοτοπούλου 1993β

I. Βοκοτοπούλου, *Θεσσαλονίκη, Από τα προϊστορικά μέχρι τα αρχαϊκά χρόνια*, Οδηγός Έκθεσης, Αθήνα.

Βοκοτοπούλου 1996

I. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.

Βοκοτοπούλου 1997

I. Βοκοτοπούλου, «Τοπογραφικά Κασσάνδρας», στο: *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, 65-77.

Βοκοτοπούλου – Μοσχονησιώτη 1990

I. Βοκοτοπούλου – Σ. Μοσχονησιώτη, «Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης», *AEMΘ* 4, 411-23.

Βοκοτοπούλου κ.ά. 1988

I. Βοκοτοπούλου – Μ. Παππά – Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφές στο Πολύχρονο Χαλκιδικής 1988», *AEMΘ* 2, 317-30.

Βοκοτοπούλου κ.ά. 1989

I. Βοκοτοπούλου – Μ. Παππά – Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Πολύχρονο Χαλκιδικής 1989», *AEMΘ* 3, 391-408.

Βουτυράς 1990

Ε. Βουτυράς, «*Ηφαιστίων ήρωες*», *Εγνατία* 2, 123-73.

Βουτυράς – Σισμανίδης 2007

Ε. Βουτυράς – Κ. Σισμανίδης, «*Δικαιοπολιτών Συναλλαγαι. Μια νέα επιγραφή από τη Δίκαια, αποικία της Ερέτριας*», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII*, Θεσσαλονίκη, 253-74.

Γιαλούρης 1996

N. Γιαλούρης, *Αρχαία Ήλις: Το λίκνο των Ολυμπιακών αγώνων*, Αθήνα.

Γιαννάκης 2008

Γ. Γιαννάκης, «*Εργασίες διαμόρφωσης και ανάδειξης αρχαιολογικού χώρου Σταγείρων*», στο: *Αρχαίες Πόλεις*, 163-83.

Γιαννάκης – Βυζαντιάδου 1999

Γ. Γιαννάκης – Μ. Βυζαντιάδου, «*Τεχνικές επεμβάσεις στο χώρο των αρχαίων Σταγείρων*», *AEMΘ* 13, 259-270.

Γιαννάκης – Νιαούρης – Βυζαντιάδου – Καλογερίδης 1999

Γ. Γιαννάκης – Γ. Νιαούρης – Μ. Βυζαντιάδου – Π. Καλογερίδης, «*Εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης κτιρίων περιοχής αγοράς αρχαίων Σταγείρων*», *AEMΘ* 13, 271-82.

Γιματζίδης 1997

Στ. Γιματζίδης, «*Άσημιζουσα*» κεραμική. Μια υπο-πρωτογεωμετρική εγχώρια κεραμική του βορειο-ελλαδικού χώρου (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Γιματζίδης 2002

Στ. Γιματζίδης, «*Ο αποικισμός της Θάσου: η επανεξέταση της κεραμικής πρώιμων φάσεων της αρχαίας πόλης*», *AEMΘ* 16, 73-8.

Γιματζίδης 2011

Στ. Γιματζίδης, «Πρώιμοι ελληνικοί εμπορικοί αμφορείς», in: *Thasos. Métropole et colonies. Symposium International à la mémoire de Marina Sgourou, 21-22 septembre 2006*, Musée Archéologique de Thasos et «Καλογερισκό» de Thasos (υπ.έκδ.).

Γιούρη 1965

Ε. Λεβεντοπούλου-Γιούρη, «Μακεδονία: γ'. Οισύμη (Νέα Πέραμος)», *ΑΔ* 20, Β' 3, Χρονικά, 447-51.

Γιούρη 1990

Ε. Γιούρη, «Κλαζομενιακή λάρνακα από την Άκανθο», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 151-4.

Γιούρη – Κουκούλη 1969α

Ε. Γιούρη – Χ. Κουκούλη, «Οισύμη», *ΑΔ* 24, Β' 2, Χρονικά, 349-51.

Γιούρη – Κουκούλη 1969β

Ε. Γιούρη – Χ. Κουκούλη, «Αρχαίον νεκροταφείον Οισύμης», *ΑΑΑ* II, 198-201.

Γιούρη – Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987

Ε. Γιούρη – Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη», *ΑΕΜΘ* 1, 363-88.

Γκάρτζιου-Τάττη 1999

Α. Γκάρτζιου-Τάττη, «Θάνατος και ταφή του Ορφέα στη Μακεδονία και τη Θράκη», στο: *Αρχαία Μακεδονία VI.1, Θεσσαλονίκη*, 439-51.

Γκατζόλης 2000

Χ. Γκατζόλης, «Δύο ελληνιστικοί 'θησαυροί' από την Μακεδονία», στο: *Οβολός* 4, 103-26.

Γκατζόλης 2010

Χ. Γκατζόλης, Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5^{ος} – 1^{ος} αι. π.Χ.), (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Γουμάγιας 1994

Δ. Γουμάγιας, «11^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Νομός Ημαθίας», *ΑΔ* 49, Β' 2, Χρονικά, 559-62.

Γούναρη 2008

Εμμ. Γούναρη, «Τα ψηφιδωτά της νησίδας του Ιπποδρόμου στους Φιλίππους», *Εγνατία* 12, 87-124.

Γούναρης – Βελένης 1991-1992

Γ. Γούναρης – Γ. Βελένης, «Ανασκαφή Φιλίππων 1991-1992», *Εγνατία* 3, 257-80.

Γούναρης – Βελένης 1996

Γ. Γούναρης – Γ. Βελένης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1988-1996», *ΑΕΜΘ* 10B, 719-33.

Γουναροπούλου – Χατζόπουλος 1998

Α. Γουναροπούλου – Μ.Β. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού)*, Α'. Επιγραφές Βεροίας, Αθήνα.

Γραικός 2006

Ι. Γραικός, «Ταφικά ευρήματα κλασικών χρόνων από το νότιο νεκροταφείο της Βέροιας», *ΑΕΜΘ* 20, 821-32.

Γραικός 2008

Ι. Γραικός, «Σωστικά Βέροιας 2008», *ΑΕΜΘ* 22, 169-76.

Γραικός 2009

Ι. Γραικός, «Όροι και συνθήκες της μετάβασης στην κεραμική των ελληνιστικών χρόνων: το παράδειγμα της Βέροιας», στο: *Η' ΕπΣΕΚ* (υπ.έκδ.).

Γραμμένος 1983

Δ. Γραμμένος, «Μεσημέρι», *ΑΔ* 38, Β' 2, Χρονικά 271.

Γραμμένος 1997

Δ.Β. Γραμμένος, «Το κόσμημα στη νεολιθική εποχή της Ελλάδας και στην Εποχή του Χαλκού της Μακεδονίας», στο: *Κόσμημα*, 15-6.

Γραμμένος 2003

Δ.Β. Γραμμένος (εκδ.), Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη.

Γραμμένος 2007

Δ.Β. Γραμμένος (εκδ.), Ο Χρυσός των Μακεδόνων. Από την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Γραμμένος – Κώτσος 1996

Δ.Β. Γραμμένος – Σ. Κώτσος, «Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, περίοδοι 1992, 1994-1996», *ΑΕΜΘ* 10Α, 355-68.

Γραμμένος – Κώτσος 2002

Δ.Β. Γραμμένος – Σ. Κώτσος (εκδ.), Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό 'Μεσημεριανή Τούμπα' Τριλόφου, Ν. Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Γραμμένος κ.ά. 1997

Δ.Β. Γραμμένος – Μ. Μπέσιος – Σ. Κώτσος, Από τους προϊστορικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.

Δάφφα-Νικονάνου 1973

Α. Δάφφα-Νικονάνου, Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα, Βόλος.

Δεσποίνη 1980

Αικ. Δεσποίνη, «Ο τάφος της Κατερίνης», *ΑΑΑ* XIII, 198-209.

Δεσποίνη 1985

Αικ. Δεσποίνη (εκδ.), Σίνδος, Κατάλογος της έκθεσης, Θεσσαλονίκη = Σίνδος 1985 = *Sindos Catalogue*.

Δεσποίνη 1986

Αικ. Δεσποίνη, «Χρυσά σκουλαρίκια Σίνδου», στο: *Αρχαία Μακεδονία* IV, Θεσσαλονίκη, 159-69.

Δεσποίνη 1996

Αικ. Δεσποίνη, Αρχαία χρυσά κοσμήματα, Αθήνα.

Δεσποίνη 1998

Αικ. Δεσποίνη, «Χρυσά επιστόμια», στο: *Μνείας Χάριν*, 65-80.

Δεσπίνης 2000

Γ. Δεσπίνης, «Ο ημιανδριάντας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 6989», *Το Μουσείον* 1, 51-6.

Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριίου – Βουτυράς 1997

Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου – Εμμ. Βουτυράς (εκδ.), Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Α', Θεσσαλονίκη.

Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριίου – Βουτυράς 2003

Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου – Εμμ. Βουτυράς (εκδ.), Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Β', Θεσσαλονίκη.

Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριίου – Βουτυράς 2010

Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου – Εμμ. Βουτυράς (εκδ.), Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Γ', Θεσσαλονίκη.

Δουκατά 1989

Σ. Δουκατά, «Θάσος», *ΑΔ* 44, Β' 2, Χρονικά 387-8.

Δουκατά – Ζήκος – Μπακιρτζής 1989

Σ. Δουκατά – Ν. Ζήκος – Χ. Μπακιρτζής, «Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο ανέγερσης του νέου μουσείου Θάσου», *ΑΕΜΘ* 3, 521-34.

Δουκέλλης 2005

Π.Ν. Δουκέλλης, «Αναζητώντας το τοπίο», στο: του ίδιου (εκδ.), Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του τόπου, Αθήνα, 13-31.

Δουλγέρη-Ιντζεσίσογλου – Αραχωβίτη 2000

Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίσογλου – Π. Αραχωβίτη, «Η παραγωγή 'ομηρικών' ανάγλυφων σκύφων στην αρχαία πόλη των Φερών», στο: Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία, Βόλος-Αθήνα, 70-81.

Δοξιάδη 1996

Ε. Δοξιάδη, Τα πορτρέτα του Φαγιούμ, Αθήνα.

Δραγούμη – Τσιομπανούδη 2004

Ε. Δραγούμη – Ε. Τσιομπανούδη (εκδ.), Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου, Η περίπτωση του Νομού Ημαθίας, Ιστορία-Αρχαιολογία, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας 7-8 Ιουνίου 2003, Θεσσαλονίκη.

Δρούγου 1990

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα: το ιερό της Μητέρας των Θεών-Κυβέλης», *ΑΕΜΘ* 4, 5-20.

Δρούγου 1990α

Σ. Δρούγου, «Ημίτομοι σκύφοι με πλαστικές επίθετες αχιβάδες», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 89-96.

Δρούγου 1991

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα. Το ιερό της Μητέρας των Θεών», *ΑΕΜΘ* 5, 1-6.

Δρούγου 1991α

Σ. Δρούγου (εκδ.), Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, πίνακας χρονολόγησης σχημάτων αγγείων της ελληνιστικής περιόδου, Θεσσαλονίκη.

Δρούγου 1992α

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα: το ιερό της Μητέρας των Θεών», *ΑΕΜΘ* 6, 45-9.

Δρούγου 1996

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 1990-1997. Το ιερό της Μητέρας των Θεών», *ΑΕΜΘ* 10Α, 41-54.

Δρούγου 1997

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 1997. Το Μητρώον», *ΑΕΜΘ* 11, 115-20.

Δρούγου 2005

Σ. Δρούγου, Βεργίνα. Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας, Αθήνα.

Δρούγου 2009α

Σ. Δρούγου, «Η εικόνα του τέλους της πόλης των Αιγών», *Εγνατία* 13, 121-32.

Δρούγου 2009β

Σ. Δρούγου, «Εικόνες και σύμβολα περί των Αιγών», στο: *Κεράτια*, 171-9.

Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2001

Σ. Δρούγου – Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο, Αθήνα.

Δρούγου – Τουράτσογλου 1980

Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 28)*, Αθήνα (1998²).

Δρούγου – Τουράτσογλου 1994

Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσογλου, «Τα χρονολογημένα σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από τη Μακεδονία (Πίν. 72-74)», στο: *Γ' ΕπΣΕΚ*, 128-37.

Δρούγου – Τουράτσογλου 2000

Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσογλου, «Το ιερό της Μητέρας των θεών στη Βεργίνα. Νομισματικές ενδείξεις και κεραμική», στο: *Οβολός 4*, 307-19.

EAM = Ριζάκης – Τουράτσογλου 1985.

Εγγλέζου 2005

Μ. Εγγλέζου, *Ελληνιστική κεραμική Κρήτης*, Αθήνα.

EKM = Λ. Γουναροπούλου – Β. Χατζόπουλος 1998.

Ελληνικός Πολιτισμός

Ελληνικός Πολιτισμός, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1993.

Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία.

Ντ. Ζαφειροπούλου – Ευαγγ. Κυπραίου (εκδ.), *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος 2000.

Εξάρχου 2004

Ο. Εξάρχου, *Η τεφρή τροχήλατη κεραμική από τον προϊστορικό οικισμό της Τούμπας Θεσσαλονίκης (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.)*, Θεσσαλονίκη.

ΕΟΘΦ

Α. Χρυσοστόμου (εκδ.), *Εθνική οδός Θεσσαλονίκης – Φλώρινας. Σωστικές ανασκαφές κατά το 2006-2008 στο τμήμα Νέας Χαλκηδόνας – Έδεσσας*, Θεσσαλονίκη 2008.

Επιγραφές της Μακεδονίας

Ε. Βουτυράς (εκδ.), *Επιγραφές της Μακεδονίας*, Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, 8-12 Δεκεμβρίου 1993, Θεσσαλονίκη 1996.

ΕπΣΕΚ

Γ' κ.ε. *Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Αθήνα 1994-.

Ζάγκλης 1956

Δ. Ζάγκλης, *Χαλκιδική*, Αθήνα.

Ζαφειρόπουλος 1974

Ν. Ζαφειρόπουλος, «15. Πάρος – 17. Θήρα», *Έργον*, 85-9.

Ζαφειρόπουλος 1975

Ν. Ζαφειρόπουλος, «Κάρπαθος», *Έργον*, 159-63.

Ζαφειρόπουλος 1983

Ν. Ζαφειρόπουλος, «Ευβοϊκοί αμφορείς από τη Θήρα», *ASAtene* 61, 153-69.

Ζαφειροπούλου 1985

Φ. Ζαφειροπούλου, *Προβλήματα της μηλιακής αγγειογραφίας (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 101)*, Αθήνα.

Ζαφειροπούλου 1998

Φ. Ζαφειροπούλου, Πάρος, Αθήνα.

Ζαφειροπούλου 2000

Φ. Ζαφειροπούλου, «Το αρχαίο νεκροταφείο της Πάρου στη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή», *ΑΕ* 139, 283-93.

Ζαφειροπούλου 2001

Φ. Ζαφειροπούλου, «Κρατηρόσχημος αμφορέας του 7^{ου} αι. π.Χ. από την Πάρο», στο: *Καλλίστευμα*, 85-96.

Ζαφειροπούλου 2004

Φ. Ζαφειροπούλου, «Οι Κυκλάδες στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ως την ύστερη αρχαϊκή εποχή», στο: *Αιγαίο*, 413-20.

Ζαφειροπούλου 2007

Φ. Ζαφειροπούλου, «Η Πάρος των πρώιμων χρόνων», στο: Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά – Ά.Α. Λαιμού – Λ.Γ. Μενδώνη – Ν. Κούρου (εκδ.), *Αμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη (Αρχαιολογία 5)*, Αθήνα, 109-18.

Ζαφειροπούλου 2008

Φ. Ζαφειροπούλου, «Ζωγραφική και ποίηση στην εποχή του Αρχιλόχου», στο: Κατσωνοπούλου – Πετρόπουλος – Κατσαρού 2008, 343-63.

Ζαφειροπούλου – Γεωργιάδου 2010

Φ. Ζαφειροπούλου – Αν. Γεωργιάδου, *Λιθοβούνι Μακρυνείας. Νεκροταφείο κλασικής και ελληνιστικής εποχής και ευρήματα μυκηναϊκού τάφου*, Θεσσαλονίκη.

Ζερβουδάκη 2000

Η. Ζερβουδάκη, *Η Συλλογή Σταθάτου στο Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα*.

Ζιαούρη – Μέλλιου 2000

Α. Ζιαούρη – Ε. Μέλλιου, «Ελληνιστική Κεραμική από τα νεκροταφεία της Λάρισας», στο: *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία, Βόλος-Αθήνα*, 82-110.

Ζωγράφου 1999

Η. Ζωγράφου, *Η Μεγάλη Μητέρα και η παρουσία της μέσα από τα ειδώλια της αρχαίας αγοράς της Θεσσαλονίκης* (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Θέμελης 1994

Π.Γ. Θέμελης, «Ο τάφος της Ηλείας Φιλημήνας (Πίν. 75-88)», στο: *Γ' ΕπΣΕΚ*, 146-158.

Θέμελης – Τουράτσογλου 1997

Π.Γ. Θέμελης – Ι.Π. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 59)*, Αθήνα.

Ιγνατιάδου – Σκαρλατίδου 1999

Δ. Ιγνατιάδου – Ε. Σκαρλατίδου, «Θέρμη (αρχαίο νεκροταφείο) – Οδός Ιασονίδου», *ΑΔ* 49, Β' 2, *Χρονικά*, 446-51.

Καθάρου 1993

Κλ. Καθάρου, *Μελέτη της χειροποίητης κεραμικής της ύστερης εποχής του Χαλκού και της εποχής Σιδήρου από τη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου της συλλογής του Μουσείου Εκμαγείων* (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Κακριδής 1986

Ι.Θ. Κακριδής, *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα.

Καλίνδου

Π. Αδάμ-Βελένη (εκδ.), *Τα Καλίνδου. Μια αρχαία πόλη στη Μακεδονία. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης*. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Φεβρουάριος 2008 – Ιανουάριος 2009, Θεσσαλονίκη 2008.

Καλλιγιάς 1990

Π.Γ. Καλλιγιάς, «Η αρχαία Σκύρος», στο: *Διαλέξεις 1986-1989 at the N.P. Goulandris Institute, Museum of Cycladic Art, Athens*, 67-88.

Καλλίνη 2007

Χρ. Καλλίνη, Ο ελληνιστικός κάνθαρος (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Καλλιντζή 1997α

Ντ. Καλλιντζή, «Εθιμα ταφής στα αρχαία Άβδηρα. Ταφικές πρακτικές και εθιμικές πράξεις από τα μέσα του 6^{ου} ως τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.», στο: *Αρχαία Θράκη*, Β', 807-40.

Καλλιντζή 1997β

Ντ. Καλλιντζή, «Άβδηρα 1997. Ανεύρεση τάφων κατά τη διάνοιξη καναλιού», *AEMΘ* 11, 633-41.

Καλλίστευμα

Α. Αλεξανδρή – Ιφ. Λεβέντη (εκδ.), ΚΑΛΛΙΣΤΕΥΜΑ. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου Αλεξανδρή, Αθήνα 2001.

Καλτσάς 1996-1997

Ν. Καλτσάς, «Κλαζομενιανές σαροκοφάγοι από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου», *ΑΔ* 51-52, Α', Μελέτες, 35-47.

Καλτσάς 1998

Ν. Καλτσάς, Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979, Αθήνα.

Καλτσάς 2001

Ν. Καλτσάς, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά. Κατάλογος, Αθήνα.

Κανατσούλης 1953-1955

Δ. Κανατσούλης, «Το Κοινό των Μακεδόνων», *Μακεδονικά* 3, 27-102.

Κάντζια 1994

Χ. Κάντζια, «Ένα κεραμικό εργαστήριο αμφορέων του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. στην Κω», στο: *Γ' ΕπΣΕΚ*, 323-54.

Καραγιάννη 1984

Ε. Καραγιάννη, Μινωικά σύνθετα σκεύη (κέρνοι;) (διδ. διατρ. – Παν/μιο Ιωαννίνων), Αθήνα.

Καραγιάννη 2010

Φλ. Καραγιάννη, Οι βυζαντινοί οικισμοί στη Μακεδονία μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα, 4^{ος} – 15^{ος} αιώνας, Θεσσαλονίκη.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1985

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Ο μακεδονικός τάφος στη Σπηλιά Εορδαίας», *ΑΔ* 40, Α', Μελέτες, 242-80, πίν. 117-32.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Ο μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας», *AEMΘ* 1, 23-36.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1988

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Η νεκρόπολη της Αιανής Κοζάνης», *AEMΘ* 2, 19-26.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1989

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Από την ανασκαφική έρευνα στην Αιανή, 1989», *AEMΘ* 3, 45-57.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1990

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Ανασκαφή Αιανής 1990», *AEMΘ* 4, 75-92.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Βόιον-Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία, Θεσσαλονίκη.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2005

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Αιανή και Σπηλιά 2005», *AEMΘ* 19, 494-509.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αιανή. Αρχαιολογικοί χώροι και Μουσείο, Αιανή.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Κεφαλίδου 1999

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Ε. Κεφαλίδου, «Τοπικά εργαστήρια αρχαϊκής και κλασικής κεραμικής από την Αιανή και τον νομό Κοζάνης», στο: *Αρχαία Μακεδονία VI.1*, Θεσσαλονίκη, 537-62.

Καραμπέρη 1990-1995

Μ. Καραμπέρη, «Ο ρόλος του Οκταγώνου στο γαλεριανό συγκρότημα και η σχέση του με το μεγάλο περιστύλιο», *ΑΑΑ XXIII-XXVIII*, 116-28.

Καραμπέρη – Χριστοδουλίδου – Καϊάφα 1996

Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου – Α. Καϊάφα, «Το ανασκαφικό έργο στο Γαλεριανό συγκρότημα», *AEMΘ* 10B, 533-44.

Καραναστάση 1995

Π. Καραναστάση, «Ζητήματα της εικονογραφίας και της παρουσίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στην Ελλάδα», *ΑΕ* 134, 209-26.

Καρδαρά 1988

Χρ.Π. Καρδαρά, Αφροδίτη Ερυκίνη, Αθήνα.

Καρύδας 1995

Ν. Καρύδας, «Ανασκαφή σε οικόπεδο στην οδό Αγίας Σοφίας 75», *AEMΘ* 9, 251-65.

Καρύδας 1996

Ν. Καρύδας, «Παλαιοχριστιανικές οικίες με τρικλίνιο στη Θεσσαλονίκη», *AEMΘ* 10B, 571-85.

Καρύδας 1997

Ν. Καρύδας, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις και πολεοδομική οργάνωση της περιοχής νοτιοδυτικά της Ροτόντας με αφορμή τρεις νέες ανασκαφές οικοπέδων», *AEMΘ* 11, 439-53.

Καρύδας 2009

Ν. Καρύδας, «Παλαιοχριστιανικές οικίες με τρικλίνιο στη Θεσσαλονίκη, μέρος II: δέκα χρόνια μετά», στο: *AEMΘ* 20 χρόνια, 127-41.

Κατ. Σίνδου 1985 = Δεσποίνη 1985 = Σίνδος 1985.

Κατσωνοπούλου – Πετρόπουλος – Κατσαρού 2008

Ν. Κατσωνοπούλου – Ι. Πετρόπουλος – Σ. Κατσαρού (εκδ.), *Ο Αρχίλοχος και η εποχή του. Πάρος, II. Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικιά Πάρου, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα.

Κεραμόπουλος 1927-1928

Α.Δ. Κεραμόπουλος, «Η αρχαϊκή νεκρόπολις του Τρεμπένιστε παρά την λίμνη της Αχρίδος», *ΑΕ*, 41-112.

Κεραμόπουλος 1938

Α.Δ. Κεραμόπουλος, «Έρευναι εν Δυτική Μακεδονία», *ΠΑΕ*, 53-66.

Κεραμόπουλος 1941-52

Α.Δ. Κεραμόπουλος, «Περί των τάφων της Τρεμπένιστας και περί τα των Λιχνιδών λαών», *Μακεδονικά* 2, 488-555.

Κεραμάτια

Σ. Δρούγου κ.ά. (εκδ.), ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, Α', Β', Αθήνα 2009.

Κεφαλίδου 1998

Ε. Κεφαλίδου, «Θησαυρός νομισμάτων του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Εορδαία», *ΑΑΑ XXIII-XXVIII*, 177-298.

Κεφαλίδου 2005-2006

Ε. Κεφαλίδου, «Καταβάσεις και άνοδοι του Διονύσου. Παρατηρήσεις στην αττική και κατωιταλιωτική αγγειογραφία», *Ευλιμένη* 6-7, 13-44.

Κεφαλίδου 2009

Ε. Κεφαλίδου, Ασώματα. Ένα αρχαϊκό νεκροταφείο στην Ημαθία, Θεσσαλονίκη.

Κιουρτζόγλου – Βαβελίδης – Σισμανίδης 1999

Ε. Κιουρτζόγλου – Μ. Βαβελίδης – Κ. Σισμανίδης, «Αρχαιομετρική μελέτη μεταλλικών αντικειμένων από τα Στάγειρα», *ΑΕΜΘ* 13, 295-304.

Κνιθάκης 1975

Γ. Κνιθάκης, «Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης. Νέα προσπάθεια αναπαραστάσεως», *ΑΔ* 30, Α', Μελέτες, 90-119.

Κόλλια 2006

Ε. Κόλλια, Ελληνιστική κεραμική Νάξου, Αθήνα.

Κορρές 1960

Γ. Σ. Κορρές, «Χρυσούς 'δεσμός' εκ Ποτειδαίας», *ΑΕ* 1960.

Κόρτη-Κόντη 1987

Σ. Κόρτη-Κόντη, «Ταφικά ευρήματα από τον Πενταπλάτανο Γιαννιτσών», στο: *Αμητός*, 417-27.

Κόρτη-Κόντη 1994

Σ. Κόρτη-Κόντη, Η κοροπλαστική της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Κόσμημα

Το Ελληνικό Κόσμημα. 6.000 χρόνια Παράδοση. Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη, βίλα Bianca, 21/12/97 – 21/2/98, Αθήνα, 1997.

Κοσμόπουλος 2007

Μ.Β. Κοσμόπουλος, Ελληνικά μυστήρια, Αρχαιολογία και τελετουργικό των αρχαίων ελληνικών μυστηριακών λατρειών (ελλ. μτφρ. Μ. Κεχροπούλου – Ι. Σταροπούλου), Αθήνα.

Κοτταρίδη 1990

Α. Κοτταρίδη, «Βεργίνα 1990. Ανασκαφή στο νεκροταφείο και στο βορειοδυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης», *ΑΕΜΘ* 4, 35-44.

Κοτταρίδη 2001α

Α. Κοτταρίδη, «Το έθιμο της καύσης και οι Μακεδόνες. Σκέψεις με αφορμή τα ευρήματα της νεκρόπολης των Αιγών», στο: *Σταμπολίδης* 2001, 359-71.

Κοτταρίδη 2001β

Α. Κοτταρίδη, «Τζαμάλα 1999/2000», *ΑΕΜΘ* 15, 501-7.

Κοτταρίδη 2002α

Α. Κοτταρίδη, «Η ανασκαφή στη Τζαμάλα Βερμίου το 2001. Μεγάλα έργα και αρχαιότητες», *AEMΘ* 16, 501-8.

Κοτταρίδη 2004α

Α. Κοτταρίδη, «Οι ανασκαφικές έρευνες της ΙΖ' ΕΠΚΑ στην ορεινή Μακεδονίδα και η ταύτιση της αρχαίας Λεβαίης», *AEMΘ* 18, 543-50.

Κοτταρίδη 2004β

Α. Κοτταρίδη, «Αιγαί, η πρώτη πόλη των Μακεδόνων», στο: Δραγούμη – Τσιομπανούδη 2004, 81-102.

Κοτταρίδη 2009α

Α. Κοτταρίδη, «Η νεκρόπολη των Αιγών στα αρχαϊκά χρόνια και οι βασιλικές ταφικές συστάδες», στο: *AEMΘ* 20 χρόνια, 143-53.

Κοτταρίδη 2009β

Α. Κοτταρίδη, «Η ορεινή Ημαθία στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11^{ος} – 7^{ος} αι. π.Χ.)», στο: *Κερμάτια*, Β', 215-25.

Κουκουβού 1999

Α. Κουκουβού, «Ανασκαφική έρευνα στον άξονα της Εγνατίας οδού: νομός Ημαθίας», *AEMΘ* 13, 567-78.

Κουκουβού 2000

Α. Κουκουβού, «Ανασκαφική έρευνα στον άξονα της Εγνατίας οδού: Ανώματα Βέροιας», *AEMΘ* 14, 563-74.

Κουκουβού 2001

Α. Κουκουβού, «Ανασκαφική έρευνα στον άξονα της Εγνατίας οδού: νομός Ημαθίας», *AEMΘ* 15, 575-83.

Κουκουβού 2004

Α. Κουκουβού, «Παλιομάννα Μέσης και Ανώματα Βέροιας: η έρευνα δύο νέων αρχαιολογικών θέσεων με αφορμή την κατασκευή του άξονα της νέας Εγνατίας οδού», στο: Δραγούμη – Τσιομπανούδη 2004, 55-70.

Κουκουβού 2006

Α. Κουκουβού, «Επιτύμβια στήλη θηριομάχου από τη Βέροια», *AAA* XXXIX, 161-73.

Κουκουβού 2012

Α. Κουκουβού, Λατομεία πωρολίθου στην περιοχή της αρχαίας Βέροιας. Μελέτη για τη λατομία οικοδομικού λίθου στην αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Οι αποικίες της Θάσου στο Βόρειο Αιγαίο. Νεότερα ευρήματα», στο: *Η Καβάλα και η περιοχή της. Πρακτικά Α' τοπικού συμποσίου (Καβάλα 18-20 Απριλίου 1977)*, Θεσσαλονίκη, 309-25.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Ανασκαφές στα αρχαία Άβδηρα», *AEMΘ* 1, 407-20.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Πρωτοϊστορική Θάσος, Αθήνα.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2002

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Καβάλα. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, Καβάλα.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Παπανικολάου 1990

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Αικ. Παπανικολάου, «Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη 1988-1990», *AEMΘ* 4, 487-502.

Κουράγιος 2002-2005

Γ. Κουράγιος, «Δεσποτικό. Ένα ιερό του Απόλλωνα», *AAA XXXV-XXXVIII*, 37-88.

Κουράγιος 2005-2006

Γ. Κουράγιος, «Κυβόλιθος με παράσταση Απόλλωνα-Αρτέμιδος», *Ευλιμένη* 6-7, 45-54.

Κουράγιος 2006

Γ. Κουράγιος, «Δεσποτικό 2005: Η ανασκαφική δραστηριότητα στο ιερό του Απόλλωνα», στο: *Σταμπολίδης* 2006, 147-58.

Κουρεμπανάς 2006

Θ. Κουρεμπανάς, «Ελληνιστικά νομίσματα Θεσσαλονίκης σε θησαυρούς από την περιοχή της Δράμας», στο: *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός, Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 18 Μαΐου 2006* (υπ.έκδ.).

Κούσουλα 1998

Α. Κούσουλα, «Ανασκαφή βυζαντινού νεκροταφείου στην κοινότητα Μεσημερίου Νομού Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 12, 253-58.

Κουσουλάκου 2000

Κ. Κουσουλάκου, «Περιοχή Διώρυγας», *ΑΔ* 55, Β΄ 2, Χρονικά, 703-4.

Κουσουλάκου Κ. – Κουσουλάκου 2007

Κ. Κουσουλάκου – Α. Κουσουλάκου, «Αρχαίο ιερό στην Ποτίδαια της Χαλκιδικής. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και η επεξεργασία τους σε ψηφιακό περιβάλλον», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII, Θεσσαλονίκη*, 697-714.

Κουσουλάκου – Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2006

Ντ. Κουσουλάκου – Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφική έρευνα στην Ποτίδαια-Κασσάνδρεια», *AEMΘ* 20, 503-13.

Κρανιώτη 1987

Α. Κρανιώτη, «Τύμβος από τη ΒΔ νεκρόπολη των Αβδήρων», *AEMΘ* 1, 431-8.

Κρεμούδη-Σισιλιάνου 1998

Σ. Κρεμούδη-Σισιλιάνου, «Κατάλογος Νομισμάτων», στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Ανασκαφή Δίου, Α΄. Η Οχύρωση, Θεσσαλονίκη*, 234-46.

Κρεμούδη-Σισιλιάνου 2000

Σ. Κρεμούδη-Σισιλιάνου, «Μακεδονία και Ακαρνανία: Η χρήση μακεδονικών χαλκών για την κοπή ακαρνανικών εκδόσεων», στο: *Οβολός* 4, 61-77.

Κυριάκου 2008

Α. Κυριάκου, *Η στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας, Ταφικές πρακτικές στη Μακεδονία του 4^{ου} αιώνα π.Χ.*, Θεσσαλονίκη.

Κωτίτσα 2007

Ζ. Κωτίτσα, *Αιγίνιο Πιερίας. Κεραμική από το νεκροταφείο στη θέση 'Μελίσσια', Θεσσαλονίκη*.

Λαζαρίδη 1988

Κ. Λαζαρίδη, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Πολύγυρος. Νεκροταφείο Καστρί», *ΑΔ* 43, Β΄ 2, Χρονικά, 361.

Λαζαρίδη 1989

Κ. Λαζαρίδη, «Θέρμη. Αρχαίο Νεκροταφείο» *ΑΔ* 44, Β΄ 2, Χρονικά, 320-1.

Λαζαρίδη 1990

Κ. Λαζαρίδη, «Θέρμη», *ΑΔ* 45, Β΄ 2, Χρονικά, 308-9.

Λαζαρίδη 1990α

Κ. Λαζαρίδη, «Το γυμνάσιο της Αμφίπολης», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 241-73.

Λαζαρίδη 1991

Κ. Λαζαρίδη, «Θέρμη. Αρχαίο Νεκροταφείο», *ΑΔ* 46, Β' 2, Χρονικά, 279-381.

Λαζαρίδη – Μοσχονησιώτη 1988

Κ. Λαζαρίδη – Σ. Μοσχονησιώτου, «Θέρμη», *ΑΔ* 43, Β' 2, Χρονικά, 359.

Λαζαρίδης 1981

Α. Λαζαρίδης, «Ζ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Κοπανάκι, Δαφνιώτισσα», *ΑΔ* 36, Β' 1, Χρονικά, 151.

Λαζαρίδης 1982

Α. Λαζαρίδης, «Ζ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Δαφνιώτισσα», *ΑΔ* 37, Β' 1, Χρονικά, 135, πίν. 86α.

Λαζαρίδης Δ. 1960

Δ. Λαζαρίδης, Πήλινα ειδώλια Αβδήρων, Αθήνα.

Λαζαρίδης Δ. 1969

Δ. Λαζαρίδης, Νεάπολις – Χρυσούπολις – Καβάλα. Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας, Αθήνα.

Λαζαρίδης Δ. 1981

Δ. Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και έρευνες στην Αμφίπολη», *ΠΑΕ*, 18-25.

Λαζαρίδης Δ. 1986

Δ. Λαζαρίδης, «Οι ανασκαφές στην Αμφίπολη», στο: *Αρχαία Μακεδονία IV, Θεσσαλονίκη*, 353-64.

Λαζαρίδης Δ. 1993

Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις, Αθήνα.

Λαζαρίδης Δ. – Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 1992

Δ. Λαζαρίδης – Κ. Ρωμιοπούλου – Γ. Τουράτσογλου, Ο τύμβος της Νικήσιανης, Αθήνα.

Λαζάρου 1974

Αχ. Λαζάρου, «Το βασίλειο των Μακεδόνων, η κυρίως Ελλάδα και η Ρώμη: 200 – 194 π.Χ.», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Ε', Αθήνα, 26-54.

Λεβέντη 2012

Ι. Λεβέντη, «Επιτύμβια ανάγλυφα από τη Θεσσαλία. Παρατηρήσεις στη γλυπτική της Κεντρικής Ελλάδας στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας», στο: *Στεφανίδου-Τιβεριού – Καραναστάση – Δαμάσκος 2012*, 251-63.

Λεβέντη – Μητσοπούλου 2010

Ι. Λεβέντη – Χ. Μητσοπούλου (εκδ.), *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Βόλος.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Από τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 3, 91-101.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-1991

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφή 1989», *ΑΔ* 44-46, Α', Μελέτες, 73-152.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1992

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 6, 127-36.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Νέο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής στην Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 7, 171-82.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας, Αθήνα.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», *AEMΘ* 10Α, 93-104.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το Θεσμοφόριο της Πέλλας, Αθήνα.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1997

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Συγκροτήματα εργαστηρίων και λουτρών στην Πέλλα», *AEMΘ* 11, 193-203.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1998

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανάγλυφη επιτύμβια στήλη από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας», *ΑΔ* 53, Α', Μελέτες, 257-66.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στη Πέλλα, Θεσσαλονίκη.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2003

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Φάκου της Πέλλας», *AEMΘ* 17, 465-83.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2004α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Το ανατολικό νεκροταφείο και οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της ελληνιστικής εποχής», στο: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004, 71-9.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2004β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Η λατρεία των θεών και τα ιερά της Πέλλας», στο: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004, 53-63.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2005

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην Πέλλα το 2005», *AEMΘ* 19, 391-406.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2006α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Το έργο της Επιτροπής Ανάδειξης Αρχαιολογικού Χώρου Πέλλας», στο: Υπουργείο Πολιτισμού-Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων: Το Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων, Αθήνα, 443-59.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2006β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην Πέλλα το 2006», *AEMΘ* 20, 591-614.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2007α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ΠΕΛΛΗΣ 1. Κιβωτιόσχημος τάφος με ζωγραφική διακόσμηση από την Πέλλα, Θεσσαλονίκη.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2007β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Στοιχεία για την Πέλλα του πρώτου μισού του 4^{ου} αιώνα», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII*, Θεσσαλονίκη, 585-604.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Το Έργο της Επιτροπής Ανάδειξης του Αρχαιολογικού χώρου Πέλλας», στο: Υπουργείο Πολιτισμού-Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Συντήρηση, Αναστήλωση, Ανάδειξη, Το έργο των Επιστημονικών Επιτροπών, Αθήνα, 118-23.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής μορφής των επιτύμβιων στηλών και της προσωπογραφίας της Πέλλας», *Τεκμήρια* 9, 119-68.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ΠΕΛΛΗΣ 2. Ο πολυθάλαμος τάφος της Πέλλας, Θεσσαλονίκη.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2009α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Εθνικά ονόματα σε επιγραφές της Πέλλας», στο: *Κερμάτια*, Β', 23-31.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2009β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Το αρχαιολογικό έργο στην Πέλλα, 1987-2007», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 169-84.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ι.Μ. Ακαμάτης (εκδ.), *Η Πέλλα και η περιοχή της*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Λιλιμπάκη – Ακαμάτης Ν. 2007

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ν. Ακαμάτης, «Το δημόσιο λουτρό της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 21, 99-108.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης Ν. 2009

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ν. Ακαμάτης, «Ανιχνεύοντας την Πέλλα του 4^{ου} αι. π.Χ.», *ΑΕΜΘ* 23 (υπ.έκδ.).

Λιούτας 1998

Α. Λιούτας, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Πολίχνη, Σταυρούπολη», *ΑΔ* 53, Β' 2, Χρονικά, 575.

Λιούτας – Γκιούρα 1997

Α. Λιούτας – Ε. Γκιούρα, «Τοπογραφικές αναζητήσεις ΒΔ της αρχαίας Θεσσαλονίκης με αφορμή τις ανασκαφές σε νεκροπόλεις στους δήμους Σταυρούπολης και Πολίχνης» *ΑΕΜΘ* 11, 317-26.

Λιούτας – Μανδάκη 1997

Α. Λιούτας – Μ. Μανδάκη, «Τρία σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα της εντός τειχών Θεσσαλονίκης από τις εκσκαφικές εργασίες για το δίκτυο φυσικού αερίου», *ΑΕΜΘ* 11, 365-76.

Λιούτας κ.ά. 2003

Α. Λιούτας – Μ. Μανδάκη – Ε. Ηλιοπούλου, «Τράπεζα Λεμπέτ. Οι νεκροπόλεις από τον 6^ο μέχρι τον 4^ο αι. π.Χ.», *ΑΕΜΘ* 17, 299-310.

Λυπουρλής 1979

Δ. Λυπουρλής, «Αριστοτέλης: Βίος και έργα», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 35, 11-30.

Μακαρόνας 1950

Χ. Μακαρόνας, «Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης», *ΠΑΕ*, 303-21.

Μακαρόνας 1969

Χ. Μακαρόνας, Η Καμάρα. Το θριαμβικό τόξο του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη.

Μακεδονία 1993

Ι. Βοκοτοπούλου (εκδ.), *Ελληνικός πολιτισμός. Μακεδονία: το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*. Κατάλογος έκθεσης στο Marché Bonsecours, Μοντρεάλ 7 Μαΐου – 19 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα.

Μακρίδης 1937

Θ. Μακρίδης, «Χαλκά Μακεδονικά του Μουσείου Μπενάκη», *ΑΕ* 512-21.

Μάλαμα 2000

Π. Μάλαμα, «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης στα πλαίσια του έργου 'Διαπλάτωση του δρόμου Αμφίπολης-Μεσολακκιάς'», *ΑΕΜΘ* 14, 55-85.

Μάλαμα 2001

Π. Μάλαμα, «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης», *ΑΕΜΘ* 15, 111-26.

Μάλλιος 2002

Γ. Μάλλιος, Ένα ελληνιστικό ιερό στην Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης. Η μαρτυρία των ειδωλίων = (αδημ. μεταπτ. εργασία – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Μάλλιος 2011

Γ. Μάλλιος, Μύθος και Ιστορία. Η περίπτωση της Αρχαίας Μακεδονίας (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Μανακίδου 1994

Ε. Μανακίδου, Παραστάσεις με άρματα. Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους (8^{ος} – 5^{ος} αι. π.Χ.), Θεσσαλονίκη.

Μανακίδου 2011

Ε. Μανακίδου, «Κρατήρας με παράσταση κυνηγιού ελαφιών από το Καραμπουρνάκι και η απεικόνιση του θέματος στην πρώιμη αρχαϊκή τέχνη», στο: *Νάματα*, 277-88.

Μανιάτης 2010

Γ. Μανιάτης, «Η χρονολόγηση πολιτισμικών φάσεων με Άνθρακα-14: εφαρμογές και συμπεράσματα στη Βόρεια Ελλάδα», στο: Αρχαιομετρικές Εφαρμογές στην Ελλάδα, Ημερίδα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 26 Φεβρουαρίου 2010 (υπ.έκδ.).

Μαρινάτος 1932

Σ. Μαρινάτος «Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία», *ΑΕ* 1932, 1-47.

Μαρκή 1992

Ε. Μαρκή, «Οδός Ολυμπιάδος 74», *ΑΔ* 47, Β' 2, Χρονικά, 430-2.

Μαρκή 1994

Ε. Μαρκή, «Οδός Ολυμπιάδος 74», *ΑΔ* 49, Β' 2, Χρονικά, 518-20.

Μαρκή – Ακριβοπούλου 2003

Ε. Μαρκή – Σ. Ακριβοπούλου, «Ανασκαφή αγρέπαυλης στο Παλιόκαστρο Ωραιοκάστρου», *ΑΕΜΘ* 17, 283-98.

Μαυροπούλου-Τσιούμη κ.ά. 1982

Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου – Ε. Μαρκή, «9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 37, Β' 2, Χρονικά, 287-92.

Μέντζος 1995-1996

Α. Μέντζος, «Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος», *Βυζαντινά* 18, 339-64.

Μερούσης 2002

Ν. Μερούσης, Χίος. Φυσικό περιβάλλον και κατοίκηση από τη νεολιθική εποχή μέχρι το τέλος της αρχαιότητας, Χίος.

Μέρτζος 1947

Κ. Μέρτζος, Μνημεία μακεδονικής ιστορίας, Θεσσαλονίκη.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1979

Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Νέα ευρήματα από τη νεκρόπολη της αρχαίας Αφύτιος», *ΑΔ* 34, Α', Μελέτες, 70-85.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1990

«Από το νεκροταφείο της Αρχαίας Μιέζας», *ΑΕΜΘ* 4, 127-41.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1994

Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Μεσημέρι», *ΑΔ* 49, Β' 2, Χρονικά, 451-2.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995α

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφή στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1995», *AEMΘ* 9, 311-20.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995β

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Νέα Φιλαδέλφεια», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 471.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Μεσημέρι», *ΑΔ* 53, Β' 2, Χρονικά, 874-5.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999α

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Άθυτος», *ΑΔ* 54, Β' 2, Χρονικά, 554-6.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999β

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Άφυτη», *AEMΘ* 13, 305-16.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2001

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Μια νέα επιγραφή από την Άφυτη», στο: *Μνήμη Δ. Κανατσούλη*, 79-89.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Χάλκινα κοσμήματα αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία (αδημ. διδ. δι-ατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Άφυτις 2003. Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία πόλη και το νεκροταφείο της», *AEMΘ* 17, 323-33.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2004

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Άφυτις 2004», *AEMΘ* 18, 115-24.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2006

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Άφυτι», *AEMΘ* 20, 491-502.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2009

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Άφυτις 1997-2006», στο: *AEMΘ 20 χρόνια*, 221-37.

Μνείας Χάριν

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Κ. Τζαναβάρη (εκδ.), Μνείας Χάριν. Τόμος στη Μνήμη Μάιρης Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη, 1998.

Μνήμη Δ. Κανατσούλη

Η. Σβέρκος (εκδ.), Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής. Στη μνήμη Δημήτριου Κανατσούλη, Θεσσαλονίκη 22-23 Οκτωβρίου 1999, Θεσσαλονίκη 2001.

Μνήμη Δ. Λαζαρίδη

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ο. Picard (εκδ.), Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη, 1990.

Μνήμη Η. Ζερβουδάκη

Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009 (υπ.έκδ.).

Μνήμη Μ. Ανδρόνικου

Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου (*Μακεδονικά*, παρ. 6), Θεσσαλονίκη 1997.

Μοσχονησιώτη 1988

Σ. Μοσχονησιώτου, «Θέρμη – Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 2, 283-95.

Μοσχονησιώτη 2004

Σ. Μοσχονησιώτη, «Εγγώρια Διακοσμημένη Κεραμική από το Νεκροταφείο της Αρχαίας Μένδης στη Χαλκιδική», στο: *Αιγαίο*, 277- 92.

Μοσχονησιώτη – Πεντεδέκα – Κυριατζή – Μέξη 2005

Σ. Μοσχονησιώτη – Α. Πεντεδέκα – Ε. Κυριατζή – Μ. Μέξη, «Πετρογραφικές αναλύσεις γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής κεραμικής από το νεκροταφείο της αρχαίας Μένδης», *AEMΘ* 19, 249-67.

Μοσχόπουλος 1996

Γ.Δ. Μοσχόπουλος, Ρουμλουκιώτικα Σημειώματα 1989-1995, Θεσσαλονίκη.

Μοσχόπουλος 2004

Γ.Δ. Μοσχόπουλος, Η Καμπανία (Ρουμλούκι) στα βυζαντινά χρόνια. Ιστορία – Τοπογραφία – Λαογραφία, Β', Θεσσαλονίκη.

Μουστάκα 2000

Α. Μουστάκα, «Πελοπόννησος και Μακεδονία. Παρατηρήσεις στα λεγόμενα κράνη 'ιλλυρικού τύπου'», στο: *Μύρτος*, 393-410.

Μπακαλάκης 1967

Γ. Μπακαλάκης, Ανασκαφή Στρώμης, Θεσσαλονίκη.

Μπέσιος 1982

Μ. Μπέσιος, «Μεσημέρι», *ΑΔ* 37, Β' 2, Χρονικά, 284.

Μπέσιος 1986

Μ. Μπέσιος, «ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Μεθώνη», *ΑΔ* 41, Χρονικά, 142-3.

Μπέσιος 1987

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφές στη βόρεια Πιερία», *AEMΘ* 1, 209-18.

Μπέσιος 1988

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφές στην Πύδνα (1988)», *AEMΘ* 2, 181-93.

Μπέσιος 1989

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας 1989», *AEMΘ* 3, 155-63.

Μπέσιος 1990α

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή κλασικών τάφων στη Μεθώνη», στο: Δ. Τσίρου (εκδ.), *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία. Συνέδριο, Καλοκαίρι 1986, Κατερίνη*, 68-83.

Μπέσιος 1990β

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας 1989», *AEMΘ* 4, 241-6.

Μπέσιος 1991

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφικές έρευνες στη βόρεια Πιερία», *AEMΘ* 5, 171-8.

Μπέσιος 1992

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφές στη βόρεια Πιερία, 1992», *AEMΘ* 6, 245-8.

Μπέσιος 1993

Μ. Μπέσιος, «Μαρτυρίες Πύδνας. Το ψήφισμα του Απόλλωνος Δεκαδρούου», στο: *Αρχαία Μακεδονία V*, Θεσσαλονίκη, 1111-21.

Μπέσιος 1993

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφές στη βόρεια Πιερία 1993», *AEMΘ* 7, 201-5.

Μπέσιος 1995

Μ. Μπέσιος, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Αιγίνιο, θέση Μελίσσια», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 485.

Μπέσιος 1996

Μ. Μπέσιος, «Νεκροταφεία Πύδνας», *ΑΕΜΘ* 10Α, 233-8.

Μπέσιος 2003

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή Μεθώνης 2003», *ΑΕΜΘ* 17, 443-50.

Μπέσιος 2004

Μ. Μπέσιος, «Αιγίνιο. Νεκροταφείο Χώρας Μεθώνης, η ανασκαφή – τα ευρήματα», στο: Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης 18-19 Σεπτεμβρίου 2003, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη, 324-7.

Μπέσιος 2007

Μ. Μπέσιος, «Νεκροταφεία του 5^{ου} αι. π.Χ. στη Βόρεια Πιερία», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII, Θεσσαλονίκη*, 645-50.

Μπέσιος 2010

Μ. Μπέσιος, Πιερίδων Στέφανος: Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της Βόρειας Πιερίας, Κατερίνη.

Μπέσιος – Κραχτοπούλου 1994

Μ. Μπέσιος – Α. Κραχτοπούλου, «Ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας», *ΑΕΜΘ* 8, 147-150.

Μπέσιος – Παππά 1995

Μ. Μπέσιος – Μ. Παππά, Πύδνα, Κατερίνη.

Μπέσιος – Τριανταφύλλου 2000

Μ. Μπέσιος – Σ. Τριανταφύλλου, «Ομαδικός τάφος από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Πύδνας», *ΑΕΜΘ* 14, 385-94.

Μπέσιος κ.ά. 2004

Μ. Μπέσιος – Α. Αθανασιάδου – Ε. Γεροφωκά – Μ. Χριστάκου-Τόλια, «Μεθώνη 2004», *ΑΕΜΘ* 18, 367-76.

Μπιλούκα 1995

Α. Μπιλούκα, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ν. Μηχανιών. Βιολογικός καθαρισμός», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 468.

Μπιλούκα – Γραικός 2001

Α. Μπιλούκα – Ι. Γραικός, «Νέα Καλλικράτεια 2001: η ανασκαφική έρευνα στο ανατολικό νεκροταφείο του οικισμού», *ΑΕΜΘ* 15, 282.

Μπιλούκα – Γραικός 2009

Α. Μπιλούκα – Ι. Γραικός, «Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής: η πρόσφατη σωστική ανασκαφική έρευνα (1999-2005) στην Ερετριακή αποικία των Δικαιοπολιτών στον Θερμαίο Κόλπο», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 239-40.

Μπιλούκα – Τσιγαρίδα 1995

Α. Μπιλούκα – Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Αγροτεμάχιο αριθ. 1004», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 467.

Μπιλούκα κ.ά. 2000

Α. Μπιλούκα – Σπ. Βασιλείου – Ι. Γραικός, «Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Ν. Καλλικράτεια Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 14, 299-310.

Μπιλούκα κ.ά. 2005

Α. Μπιλούκα – Ι. Γραικός – Π. Κλάγκα, «Νέα Καλλικράτεια 2005: Η ανασκαφική έρευνα στο ανατολικό νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού», *ΑΕΜΘ* 19, 239-48.

Μπούρας 1984

X. Μπούρας, «Νέες παρατηρήσεις στο Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης», στο: Πρακτικά 10^{ου} Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Ελληνικά, παρ. 26 – *Studi di Antichità Christiana* 37) Β'. Ανακοινώσεις, Θεσσαλονίκη-città del Vaticano, 33-43.

Μυκηναϊκός Κόσμος

Κ. Δημακοπούλου (εκδ.), Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού, Αθήνα 1988.

Μύρτος

Π. Αδάμ-Βελένη (εκδ.), ΜΥΡΤΟΣ. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000.

Νάματα

Σ. Πινγκιάτογλου – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού (εκδ.), NAMATA. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή, Θεσσαλονίκη 2011.

Νίγδελης 1995

Π.Μ. Νίγδελης, «Η οικογένεια των Ιταλικών Aulii Avii στη Θεσσαλονίκη: με αφορμή μια δίγλωσση αναθηματική επιγραφή», *Τεκμήρια* 1, 47-65.

Νίγδελης 2001α

Π.Μ. Νίγδελης, «Μακεδονικά επιγραφικά II», *Τεκμήρια* 6, 134-48.

Νίγδελης 2001β

Π.Μ. Νίγδελης, «Μία επίδοσις εἰς ἔλαιον από την Αμφίπολη στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (Παρατηρήσεις στο ψήφισμα SEG 30, 1980, 546)», στο: *Μνήμη Δ. Κανατσούλη*, 91-109.

Νίγδελης 2005

Π.Μ. Νίγδελης, «Δημόσια οικοδομική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη των αυτοκρατορικών χρόνων: οι επιγραφικές μαρτυρίες», στο: *Η Θεσσαλονίκη και ο ευρύτερος χώρος. Παρελθόν Παρόν-Μέλλον*, 28/2-2/3/2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2005, 23-41.

Νίγδελης 2006

Π.Μ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια*. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Νίγδελης 2011

Π.Μ. Νίγδελης, «Αναζητώντας την αρχαία Ραϊκήλο. Αριστοτέλους, Αθηναίων Πολιτεία 15.2 και μια νέα επιγραφή από την Περαία της Θεσσαλονίκης», *Τεκμήρια* 10, 103-17.

Νίγδελης – Σουρής 2005

Π.Μ. Νίγδελης – Γ.Α. Σουρής, ΑΝΘΥΠΑΤΟΣ ΛΕΓΕΙ. Ένα διάταγμα των αυτοκρατορικών χρόνων για το γυμνάσιο της Βέροιας (*Τεκμήρια*, παρ. 1), Θεσσαλονίκη.

Ντάφης 1973

Σ. Ντάφης, «Ταξινόμησης της δασικής βλαστήσεως της Ελλάδος», *Επιστημονική Επετηρίς της Γεωπονικής και Δασολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 15/2, 75-91.

Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985

Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών, Paris.

Ξυδόπουλος 2007

Ι. Ξυδόπουλος, Η εικόνα των Θρακών στην κλασική ιστοριογραφία, Θεσσαλονίκη.

Ξυδόπουλος 2006

Ι. Ξυδόπουλος, Κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις των Μακεδόνων και των Νοτίων Ελλήνων, Θεσσαλονίκη².

Οβολός 4

Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο. Πρακτικά Β΄ επιστημονικής συνάντησης (*Οβολός 4*), Θεσσαλονίκη 2000.

ΟΕΑΜΘ 1986

Θεσσαλονίκη, από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια. Οδηγός της Έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Αθήνα.

Παζαράς 1996

Θ. Παζαράς, «Από την κλασική Βρέα στο μεσαιωνικό κάστρο της Βρυάς», *ΑΕΜΘ* 10Α, 313-32.

Παϊσίδου 2003

Μ. Παϊσίδου, «Περί των επί τοις κεκοιμημένοις τελουμένων. Ανασκαφή κοιμητηρίου του 4^{ου} αι. μ.Χ. στην Ξυφιανή Αλωπίας», *ΑΕΜΘ* 17, 517-31.

Παναγιώτου 1996

Α. Παναγιώτου, «Διαλεκτικές επιγραφές της Χαλκιδικής, της Μακεδονίας και της Αμφιπόλεως», στο: *Επιγραφές της Μακεδονίας*, 124-63.

Πανταζόπουλος 1995

Δ.Α. Πανταζόπουλος, *Η ιστορία του χωριού Νησίου και της Μονής των Αγίων Αναργύρων*, Αλεξάνδρεια Ημαθίας.

Παντερμαλή 1981

Ε. Παντερμαλή, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Νομός Θεσσαλονίκης. Αγ. Παρασκευή (επίβλ. Κ. Ρωμιοπούλου)», *ΑΔ* 36, Β΄ 2, Χρονικά, 300.

Παντερμαλή 1982

Ε. Παντερμαλή, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Αγ. Παρασκευή (επίβλ. Ι. Βοκοτοπούλου)», *ΑΔ* 37, Β΄ 2, Χρονικά, 282-3.

Παντερμαλή 1983

Ε. Παντερμαλή, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Αγ. Παρασκευή. Ανασκαφή αρχαϊκού νεκροταφείου (επίβλ. Ι. Βοκοτοπούλου)», *ΑΔ* 38, Β΄ 2, Χρονικά, 270.

Παντερμαλή – Κ Τρακοσοπούλου 1994

Ε. Παντερμαλή – Ε. Τρακοσοπούλου, «Καραμπουρνάκι 1994. Η ανασκαφή της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ», *ΑΕΜΘ* 8, 203-16.

Παντερμαλή – Τρακοσοπούλου 1995

Ε. Παντερμαλή – Ε. Τρακοσοπούλου, «Καραμπουρνάκι 1995. Η ανασκαφή της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ», *ΑΕΜΘ* 9, 283-92.

Παντερμαλής 1972

Δ. Παντερμαλής, «Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας», *Μακεδονικά* 12, 147-82.

Παντερμαλής 1999

Δ. Παντερμαλής, Δίον, η Ανακάλυψη, Αθήνα.

Παντερμαλής 2000

Δ. Παντερμαλής, «*Βασιλ[έως Δημητρ]ίου*», στο: *Μύρτος*, XVIII-XXII.

Παντή 2008

Α. Παντή, Τοπική κεραμική από τη Χαλκιδική και το μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, Θεσσαλονίκη.

Παπάγγελος 1979

Ι. Παπάγγελος, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις στα αρχαία Στάγειρα», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 35, Θεσσαλονίκη, 135-58.

Παπάγγελος 1996

Ι. Παπάγγελος, «Ωνή από την Βοττική», στο: *Επιγραφές της Μακεδονίας*, 165-72.

Παπαγεωργίου 1911

Π.Ν. Παπαγεωργίου, «Εργατών σήματα και ονόματα επί των μαρμάρων του θεάτρου της Θεσσαλονίκης», *ΑΕ*, 168-73.

Παπαγεωργίου 1997

Π. Παπαγεωργίου, Το τειχόμορφο στέμμα στην τέχνη της μέσης Ανατολής και της αρχαίας Ελλάδας έως το τέλος της ελληνοιστιτικής εποχής, *Θεσσαλονίκη*.

Παπαγιάννη 2008

Ε. Παπαγιάννη, «Αττικές σαρκοφάγοι στη Θεσσαλονίκη: οι πρώιμες εισαγωγές και οι επιδράσεις στην αττική παραγωγή», *Εγνατία* 12, 179-93.

Παπαγιάννη 2012

Ε. Παπαγιάννη, «Ταφικά ανάγλυφα Ρωμαίων στρατιωτών στη Μακεδονία», στο: Στεφανίδου-Τιβεριού – Καρανασάση – Δαμάσκος 2012, 385-98.

Παπαζώτος 1988

Θ. Παπαζώτος, «Ανασκαφή Διοκλητιανουπόλεως. Οι πρώτες εκτιμήσεις», *ΑΔ* 43, Α', Μελέτες, 195-216.

Παπαθανασόπουλος 1969

Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, «Αρχαιότητες και Μνημεία Ηλείας· Αρχαία Ήλις», *ΑΔ* 24, Β' 1, Χρονικά, 152-4, πίν. 149-57.

Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1971

Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *Ιστορική επισκόπησης και μαρτυρία. Πέλλα Ι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 70)*, Αθήναι.

Παπακώστα 1987

Λ. Παπακώστα, «ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αίγιο, Οδός Σοφοκλέους 8», *ΑΔ* 42, Β' 1, Χρονικά, 153.

Παπαποστόλου 1977

Ι.Α. Παπαποστόλου, «ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αίγιο, Οδός Αγαμέμνονος 16 (Διαμαντή Ράχη)», *ΑΔ* 32, Β' 1, Χρονικά 94, Β' 2, Χρονικά πίν. 63β.

Παπαχατζής 1986

Ν. Παπαχατζής, «Ορφείας», στο: *Κακριδής* 1986, 293-9.

Πάτης 2010

Δ. Πάτης, *Κεραμικά ευρήματα από την τράπεζα της Γκόνας. Η Πρώιμη Εποχή Σιδήρου (αδημ. μετα-πτ. εργ. – Α.Π.Θ.)*, Θεσσαλονίκη.

Περιστέρα – Blondé – Perreault – Brunet 1985

Κ. Περιστέρα – F. Blondé – J.Y. Perreault – M. Brunet, «Θάσος 1985. Πρώτη ανασκαφική έρευνα σ' ένα εργαστήριο αγγαιοπλαστικής στη θέση 'Φαρί' Σκάλας Μαριών», *ΑΑΑ* XVIII, 29-38.

Περιστέρα – Blondé – Perreault 1986

Κ. Περιστέρα – F. Blondé – J.Y. Perreault, «Θάσος 1986-1987. Δεύτερη και τρίτη ανασκαφική έρευνα του αρχαϊκού αγγαιοπλαστείου στη θέση Σκάλας Μαριών», *ΑΑΑ* XIX, 71-80.

Πέτκος 1989

Α. Πέτκος, «Το δίκτυο υδρεύσεως της Βέροιας», *ΑΑΑ* XXII, 197-210.

Πέτκος 1993

Α. Πέτκος, «Ψηφιδωτά δάπεδα Βερούας και των περιοχών ελέγχου και επιρροής της (2^{ος} – 6^{ος} αι. μ.Χ.)», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* 4, 30-107.

Πέτκος – Καραγιάννη 2004

Α. Πέτκος – Φ. Καραγιάννη, «Νομός Ημαθίας. Τα αρχαιολογικά ευρήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου», στο: *Ερατεινή Ημαθία. Δίγλωσση έκδοση της Ιεράς Μητρόπολης Ημαθίας, Βέροια-Αθήνα*, 134-71.

Πέτσας 1961

Φ.Μ. Πέτσας «Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνης», *ΑΔ* 17, Α', Μελέτες, 218-88.

Πέτσας 1963

Φ.Μ. Πέτσας, «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 18, Β' 2, Χρονικά, 212-23.

Πέτσας 1966α

Φ.Μ. Πέτσας, Ο τάφος των Λευκαδίων (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 57), Αθήναι.

Πέτσας 1966β

Φ.Μ. Πέτσας, «Λευκόπετρα Ημαθίας», *ΑΔ* 21, Β' 2, Χρονικά, 352-4.

Πέτσας 1967

Φ.Μ. Πέτσας, «Μακεδονία, Νομός Θεσσαλονίκης, Άγιος Αθανάσιος», *ΑΔ* 22, Β', Χρονικά, 399-400, σχ. 21.

Πέτσας 1967α

Φ.Μ. Πέτσας, «Αιανή», *ό.π.*, 413.

Πέτσας 1969

Φ.Μ. Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967», *Μακεδονικά* 9, 101-223.

Πέτσας 1975

Φ.Μ. Πέτσας, «Αρχαιολογικά Χρονικά», *Μακεδονικά* 15, 248-52.

Πινγιάτογλου 1990

Σ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1990», *ΑΕΜΘ* 4, 205-15.

Πινγιάτογλου 1991

Σ. Πινγιάτογλου, «Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1991», *ΑΕΜΘ* 5, 145-56.

Πινγιάτογλου 1992

Σ. Πινγιάτογλου, «Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1992», *ΑΕΜΘ* 6, 223-33.

Πινγιάτογλου 1996

Σ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον», *ΑΕΜΘ* 10Α, 225-32.

Πινγιάτογλου 1999

Σ. Πινγιάτογλου, «Η λατρεία της θεάς Δήμητρας στην αρχαία Μακεδονία», στο: *Αρχαία Μακεδονία* VI.2, Θεσσαλονίκη, 911-9.

Πινγιάτογλου 2001

Σ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1998-2001», *ΑΕΜΘ* 15, 355-62.

Πινγιάτογλου 2004

Σ. Πινγιάτογλου, «Αφροδίτης Άνοδοι», στο: Δ.Ι. Ιακώβ – Ε. Παπάζογλου (εκδ.), *Θυμέλη: Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη, Ηράκλειο*, 369-88.

Πινγκιάτογλου 2010

Σ. Πινγκιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρος στο Δίον», στο: Λεβέντη – Μητσοπούλου 2010, 201-24.

Πούλιος 2001

Β. Πούλιος, «Συμβολή στη μελέτη της χάλκινης νομισματοκοπίας των Αντιγονιδών από τον Αντίγονο Γονατά έως τους πρώτους χρόνους του Φιλίππου Ε'. Η περίπτωση πέντε θησαυρών από την ανατολική Μακεδονία», *ΑΔ* 56, Α', Μελέτες, 237-96.

Προμπονάς 1977

Ι.Κ. Προμπονάς, «Μακεδονικά και Ομηρικά γλωσσικά», στο: *Αρχαία Μακεδονία* II, Θεσσαλονίκη, 397-407.

Ριζάκης 2004

Α. Ριζάκης, «Οικονομία και οικονομικές δραστηριότητες των ελληνικών πόλεων από την Πύδνα έως το Άκτιον», στο: *ΣΤ' ΕπΣΕΚ*, 17-28.

Ριζάκης – Τουράτσογλου 1985

Α. Ριζάκης – Ι. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Α', Αθήνα.

Ριζάκης – Τουράτσογλου 2000

Α. Ριζάκης – Ι. Τουράτσογλου, «Mors Macedonica: Ο θάνατος στα επιτάφια μνημεία της Άνω Μακεδονίας», *ΑΕ* 139, 237-81.

Ρούσσοσ – Λεβίδης 1994

Πλίνιος ο πρεσβύτερος, 'Περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής': 35^ο βιβλίο της *Φυσικής Ιστορίας* (ελλ. μτφρ. Τ. Ρούσσοσ – Α. Λεβίδης), Αθήνα.

Ρωμιοπούλου 1971

Κ. Ρωμιοπούλου, «Ταφαί Πρωίμου Εποχής Σιδήρου», *ΑΑΑ* IV, 37-41.

Ρωμιοπούλου 1973

Κ. Ρωμιοπούλου, «Βέροια», *ΑΔ* 28, Β' 2, Χρονικά, 49-50.

Ρωμιοπούλου 1977

Κ. Ρωμιοπούλου, «Μακεδονία. Νομός Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 32, Β' 2, Χρονικά, 195-201.

Ρωμιοπούλου 1989

Κ. Ρωμιοπούλου, «Κλειστά ταφικά σύνολα υστεροκλασικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη», στο: *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Μυλωνά*, Αθήνα.

Ρωμιοπούλου 1997α

Κ. Ρωμιοπούλου, *Λευκάδια, Αρχαία Μίεζα*, Αθήνα.

Ρωμιοπούλου 1997β

Κ. Ρωμιοπούλου, *Ελληνορωμαϊκά γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 61)*, Αθήνα.

Ρωμιοπούλου 1999

Κ. Ρωμιοπούλου, «Οι αποικίες της Άνδρου στο Βόρειο Αιγαίο», στο: Ν.Χρ. Σταμπολίδης (εκδ.), *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Ν. Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα, 126-31.

Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002

Κ. Ρωμιοπούλου – Γ. Τουράτσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών-πρωίμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα.

Σαατσάγλου-Παλιαδέλη 1984

Χ. Σαατσάγλου-Παλιαδέλη, *Τα επιτάφια μνημεία από τη μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας* (διδ. διατρ. – Α.Π.Θ. [*ΕΕΦΣΠΘ*, παρ. 50]), Θεσσαλονίκη.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1987

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Ανασκαφή στην περιοχή του ιερού της Εύκλειας στη Βεργίνα», *AEMΘ* 1, 101-8.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1988

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Νέα στοιχεία για την τεχνική των γραπτών στηλών της Βεργίνας», *AEMΘ* 2, 137-46.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1990

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Ανασκαφή στο ιερό της Εύκλειας», *AEMΘ* 4, 21-34.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1996

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «*Ναῶν εὐστύλων*, αποσπασματική επιγραφή των κλασικών χρόνων από την Βεργίνα», στο: *Επιγραφές της Μακεδονίας*, 100-22.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2001

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο, Αθήνα.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2004

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Βεργίνα. Ο τάφος του Φιλίππου. Η τοιχογραφία με το κυνήγι, Αθήνα.

Σαββοπούλου 1990-1995

Θ. Σαββοπούλου, «Χάλκινο κράνος από το Χωρύγι», *ΑΑΑ XXIII-XXVIII*, 163-71.

Σαββοπούλου 1992

Θ. Σαββοπούλου, «Ο Β΄ ταφικός τύμβος της Τούμπας Παιονίας», *AEMΘ* 6, 425-31.

Σακελλαρίου 1982

Μ. Σακελλαρίου (εκδ.), Μακεδονία, 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, Αθήνα.

Σαμαρτζίδου 1987

Στ. Σαμαρτζίδου, «Νέα ευρήματα από την αρχαία Αμφίπολη», *AEMΘ* 1, 327-41.

Σαμφών 1982

Αδ. Σαμφών, «ΙΑ΄ ΕΠΚΑ. Ψαχνά Βουλγαρικά», *ΑΔ* 37, Β΄ 1, Χρονικά, 176.

Σαπουνά-Σακελλαράκη 1983

Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, «ΙΑ΄ ΕΠΚΑ. Ανασκαφικές εργασίες», *ΑΔ* 38, Β΄ 1, Χρονικά, 148-9.

Σαπουνά-Σακελλαράκη 2001

Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, «Η Σκύρος στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 34, 163-92.

Σβέρκος 2000

Ηλ. Σβέρκος, Συμβολή στην ιστορία της Άνω Μακεδονίας των ρωμαϊκών χρόνων (πολιτική οργάνωση – κοινωνία – ανθρωπωνυμία), Θεσσαλονίκη.

Σβέρκος 2009

Ηλ. Σβέρκος, «Μία επιτάφια ενεπίγραφη στήλη από την Ορεστίδα», στο: *Κερμάτια*, Β΄, 113-19.

Σβέρκος – Τζαναβάρη 2009

Ηλ. Σβέρκος – Κ. Τζαναβάρη, «Νέα επιτύμβια μνημεία από τη Λητή», *ΑΕ* 148, 183-221.

Σγούρου κ.ά. 2004

Μ. Σγούρου – F. Blondé – A. Muller – N. Beaudry – M. Kohhl – T. Kojelj – Γ. Σανιδάς, «Παλαιοχριστιανική οικία στο λιμένα Θάσου στις βόρειες παρυφές του Αρτεμισίου. Ανασκαφή στο οικόπεδο Η. Κόκκινου 2004», *AEMΘ* 18, 43-55.

Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990

Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ανασκαφές Νάξου. Οι ανάγλυφοι πίθοι (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 113), Αθήνα.

Σημαντώνη-Μπουρνιά 2008

Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, «Παριανές (;) επιδράσεις σε ναξιακά αγγεία», στο: Κατσωνοπούλου – Πετρόπουλος – Κατσαρού 2008, 371-6.

Σιγανίδου 1980

Μ. Σιγανίδου, «ΙΖ' ΕΠΚΑ. Πέλλα, ανατολικό νεκροταφείο», *ΑΔ* 35, Β' 2, Χρονικά, 397-8, πίν. 229δ, 230α.

Σιγανίδου 1987

Μ. Σιγανίδου, «Τα τείχη της Πέλλας», στο: *Αμητός*, Β', 765-86.

Σιγανίδου – Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996

Μ. Σιγανίδου – Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Πέλλα. Πρωτεύουσα των Μακεδόνων, Αθήνα.

Σίνδος 1985

Σίνδος. Κατάλογος της Εκθέσεως στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Αθήνα = Δεσποίνη 1985 = Κατ. Σίνδου 1985 = *Sindos Catalogue*.

Σισμανίδης 1983

Κ. Σισμανίδης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Καλαμωτό Ζαγκλιβερίου», *ΑΔ* 38, Β' 2, Χρονικά, 271.

Σισμανίδης 1984

Κ. Σισμανίδης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Αρχαϊκό νεκροταφείο Αγ. Παρασκευής», *ΑΔ* 39, Β', Χρονικά, 216-7.

Σισμανίδης 1985

Κ. Σισμανίδης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Αγ. Παρασκευή», *ΑΔ* 40, Β', Χρονικά, 235.

Σισμανίδης 1986

Κ. Σισμανίδης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Κουφάλια, Αγ. Παρασκευή», *ΑΔ* 41, Β', Χρονικά, 138-9.

Σισμανίδης 1987

Κ. Σισμανίδης, «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής. Πρώτη παρουσίαση και πρώτες εκτιμήσεις», στο: *Αμητός*, Β', Θεσσαλονίκη, 786-816.

Σισμανίδης 1989

Κ. Σισμανίδης, «Ανασκαφές στην Ποτίδαια», *ΑΕΜΘ* 3, 357-71.

Σισμανίδης 1990

Κ. Σισμανίδης, «Έρευνες στην αρχαία Κασσάνδρεια και στα αρχαία Στάγειρα», *ΑΕΜΘ* 4, 371-83.

Σισμανίδης 1991

Κ. Σισμανίδης, «Ανασκαφές στην αρχαία Σκιώνη και στα αρχαία Στάγειρα κατά το 1991», *ΑΕΜΘ* 5, 320-33.

Σισμανίδης 1992

Κ. Σισμανίδης, «Ανασκαφή αρχαίων Σταγείρων 1992», *ΑΕΜΘ* 6, 451-65.

Σισμανίδης 1993

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγειρα 1993», *ΑΕΜΘ* 7, 429-43.

Σισμανίδης 1994

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγειρα 1994», *ΑΕΜΘ* 8, 275-87.

Σισμανίδης 1995

Κ. Σισμανίδης, «Η συνέχεια της έρευνας στα αρχαία Στάγειρα κατά το 1995», *ΑΕΜΘ* 9, 383-93.

Σισμανίδης 1996

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγεια 1990-1996», *AEMΘ* 10Α, 279-95.

Σισμανίδης 1997α

Κ. Σισμανίδης, «Ανασκαφικά και αναστηλωτικά αρχαίων Σταγείρων 1997», *AEMΘ* 11, 469-79.

Σισμανίδης 1997β

Κ. Σισμανίδης, Αρχαία Στάγεια, γενέτειρα του Αριστοτέλη. Μικρός ιστοριοαρχαιολογικός Οδηγός (Έκδοση Κοινότητας Ολυμπιάδας), Θεσσαλονίκη.

Σισμανίδης 1997γ

Κ. Σισμανίδης, «Ταφικό σύνολο στην αρχαία Κασσάνδρεια», στο: *Μνήμη Μ. Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη, 295-320.

Σισμανίδης 1997δ

Κ. Σισμανίδης, Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων, Αθήνα.

Σισμανίδης 1998α

Κ. Σισμανίδης, «Τα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφών στα αρχαία Στάγεια», στο: *Άνδρος και Χαλκιδική*, 39-72.

Σισμανίδης 1998γ

Κ. Σισμανίδης, «Η Χαλκιδική κατά τους αρχαίους, κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους», στο: *Πρακτικά Ημερίδας με θέμα 'Η ιστορία της Χαλκιδικής'*, Σύβηρη Κασσάνδρας, 16 Νοεμβρίου 1997, Θεσσαλονίκη 1998, 55-8.

Σισμανίδης 2000α

Κ. Σισμανίδης, «Θαλαμωτός τάφος Καλαμωτού», *AEMΘ* 14, 125-36.

Σισμανίδης 2000β

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαιολογικές έρευνες στη θέση Μαυρόλακκας της Ολυμπιάδας κατά τα έτη 1999 και 2000», *AEMΘ* 14, 347-58.

Σισμανίδης 2000γ

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγεια: ανασκαφική έρευνα και εργασίες ανάδειξης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3, 95-112.

Σισμανίδης 2003

Κ. Σισμανίδης, Αρχαία Στάγεια. Η πατρίδα του Αριστοτέλη, Θεσσαλονίκη.

Σισμανίδης 2003α

Κ. Σισμανίδης, «Η επιστημονική έρευνα στα αρχαία Στάγεια», στο: *Εκατονταετηρίδα του Παγχαλκιδικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης 'Ο Αριστοτέλης'*, Θεσσαλονίκη, 165-95.

Σισμανίδης 2003β

Κ. Σισμανίδης, «Ναός αυτοκρατορικής λατρείας στα αρχαία Καλίνδοια», *AEMΘ* 17, 143-54.

Σισμανίδης 2004

Κ. Σισμανίδης, «Η συνέχιση της έρευνας στο Σεβαστείο των Καλινδοίων», *AEMΘ* 18, 213-24.

Σισμανίδης 2005

Κ. Σισμανίδης, «Σεβαστείο Καλινδοίων. Εστιάσεις και ευωχίες», *AEMΘ* 19, 145-55.

Σισμανίδης 2006

Κ. Σισμανίδης, «Ο χώρος Ε στο συγκρότημα του Σεβαστείου των Καλινδοίων», *AEMΘ* 20, 249-62.

Σισμανίδης 2008α

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγειρα: Δέκα χρόνια ανασκαφών και εργασιών ανάδειξης», στο: *Αρχαίες Πόλεις*, 131-62.

Σισμανίδης 2009

Κ. Σισμανίδης, «Η μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα στα αρχαία Καλίνδονα», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 317-28.

Σισμανίδης – Κεραμάρης 1992

Κ. Σισμανίδη – Α. Κεραμάρης, «Ανασκαφή στο Καλαμωτό Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 6, 395-404.

Σκαρλατίδου 1987

Ε. Σκαρλατίδου, «Ανασκαφή στο αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων», *ΑΕΜΘ* 1, 421-30.

Σκαρλατίδου 1993

Ε. Σκαρλατίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη. Αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΔ* 48, Β' 2, Χρονικά, 328-34.

Σκαρλατίδου 1995

Ε. Σκαρλατίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη. Αρχαίο νεκροταφείο» *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 461-5.

Σκαρλατίδου 1997

Ε. Σκαρλατίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη», *ΑΔ* 52, Β' 2, Χρονικά, 638-40.

Σκαρλατίδου 1998

Ε. Σκαρλατίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη», *ΑΔ* 53, Β' 2, Χρονικά, 567-71.

Σκαρλατίδου 2001

Ε. Σκαρλατίδου, «Η καύση των νεκρών στα Άβδηρα κατά την πρώτη αρχαϊκή εποχή», στο: *Σταμπολίδης 2001*, 331-43.

Σκαρλατίδου 2007

Ε. Σκαρλατίδου, Θέρμη, Θεσσαλονίκη = *Thermi*.

Σκαρλατίδου 2009

Ε. Σκαρλατίδου, «Το νεκροταφείο της Θέρμης (πρώην Σέδες) Θεσσαλονίκης: 20 χρόνια έρευνας», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 329-43.

Σκαρλατίδου 2010

Ε. Σκαρλατίδου, Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων (*Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών* 9), Θεσσαλονίκη.

Σκαρλατίδου – Αλλαμανή-Σουρή 1999

Ε. Σκαρλατίδου – Β. Αλλαμανή, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη», *ΑΔ* 54, Β' 2, Χρονικά, 532-44.

Σκαρλατίδου – Ιγνατιάδου 1996

Ε. Σκαρλατίδου – Δ. Ιγνατιάδου, «Πρώτα συμπεράσματα από την ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου στη Θέρμη (Σέδες)», *ΑΕΜΘ* 10Α, 477-90.

Σκαρλατίδου – Κεραμάρης 1996

Ε. Σκαρλατίδου – Α. Κεραμάρης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη. Αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΔ* 51, Β' 2, Χρονικά, 436-42.

Σουέρεφ 1994

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκαφή στην τράπεζα και τη γύρω περιοχή», *ΑΕΜΘ* 8, 189-98.

Σουέρεφ 1995α

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκαφές στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 9, 267-76.

Σουέρεφ 1995β

Κ. Σουέρεφ, «Λατρευτικά στοιχεία από το προκασσάνδρειο πόλισμα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης», *ΑΑΑ XXIII-XXVIII*, 31-46.

Σουέρεφ 1996

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1985-1996», *ΑΕΜΘ* 10Α, 389-406.

Σουέρεφ 1997

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1997: ανασκαφή ανατολικά της τράπεζας και στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 11, 337-42.

Σουέρεφ 1998

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1998: το ανασκαφικό έργο στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 12, 195-204.

Σουέρεφ 1999

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκάπτοντας στην τράπεζα και στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 13, 177-90.

Σουέρεφ 2000

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2000: ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 14, 215-26.

Σουέρεφ 2002α

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ταφική αρχαιολογία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 8, 9-26.

Σουέρεφ 2002β

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2002: το αρχαίο νεκροταφείο στην Αλάνα», *ΑΕΜΘ* 16, 277-90.

Σουέρεφ 2003

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2003. Ανασκαφές στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 17, 245-54.

Σουέρεφ 2009

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκαφές στην τράπεζα και το αρχαίο νεκροταφείο», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 345-58.

Σουέρεφ – Χαβέλα 1999

Κ. Σουέρεφ – Κ. Χαβέλα, «Σουρωτή στον Ανθεμούντα 1999: νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 13, 123-30.

Σουέρεφ – Χαβέλα 2000

Κ. Σουέρεφ – Κ. Χαβέλα, «Σουρωτή 2000», *ΑΕΜΘ* 14, 266-74.

Σταμπολίδης 2001

Ν.Χρ. Σταμπολίδης (εκδ.), Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999, Αθήνα, 345-54.

Σταμπολίδης 2006

Ν.Χρ. Σταμπολίδης (εκδ.), Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα,

Σταυρόπουλος 1964

Φ. Σταυρόπουλος, «Ευρήματα εντός της περιφερειακής ζώνης Αθηνών», *ΑΔ* 19, Β' 1, Χρονικά, 46-64.

Στεφανή 2000

Λ. Στεφανή, «Ανασκαφή στον άξονα της Εγνατίας οδού: δύο προϊστορικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Λευκόπετρας Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 14, 537-54.

Στεφανή 2001

Λ. Στεφανή, «Ανασκαφές στον άξονα της Εγνατίας: η έρευνα στις περιοχές της Λευκόπετρας και της Μ. Σάντας», *AEMΘ* 15, 559-74.

Στεφανή 2002α

Λ. Στεφανή, «Η οργάνωση του χώρου σε μια ημιορεινή περιοχή του Βερμίου: το παράδειγμα της Λευκόπετρας», *AEMΘ* 16, 531-43.

Στεφανή 2002β

Λ. Στεφανή, «Από τον προϊστορικό οικισμό στην ελληνιστική κώμη: οι ανασκαφές στη Μ. Σάντα Ημαθίας», *AEMΘ* 16, 545-56.

Στεφανή 2004α

Λ. Στεφανή, «Τοπογραφία της Ημαθίας από την Εποχή του Σιδήρου μέχρι την όψιμη αρχαιότητα», στο: Δραγούμη –Τσιομπανούδη 2004, 33-54.

Στεφανή 2004β

Λ. Στεφανή, «Συστάδα αρχαϊκών τάφων στη Βέροια και νέα στοιχεία για τις πρώιμες φάσεις κατοίκησης στην πόλη», *AEMΘ* 18, 485-94.

Στεφανή 2007α

Λ. Στεφανή, «Η περιοχή της Λευκόπετρας Ημαθίας από την Εποχή του Σιδήρου ως τα χρόνια του Φιλίππου του Β'. Τα δεδομένα από τις σύγχρονες έρευνες», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII, Θεσσαλονίκη*, 563-83.

Στεφανή 2007β

Λ. Στεφανή, «Η Ημαθία κατά την Αρχαιότητα: τα δεδομένα από σύγχρονες και παλαιότερες έρευνες», στο: *Ημαθίας Μελετήματα. Πρακτικά ημερίδας των Φίλων του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2007, Βέροια*, 15-24.

Στεφανή 2008

Λ. Στεφανή, «Η λατρεία της Μητέρας των Θεών στη Λευκόπετρα Βερμίου», στο: *Ημερίδα στη Μνήμη του Φώτιου Πέτσα, Θεσσαλονίκη Οκτώβριος 2008 (υπ.έκδ)*.

Στεφανή 2010

Λ. Στεφανή, «Εργαστήρια κεραμικής στη Λευκόπετρα», στο: *Κεραμικά Εργαστήρια στο βορειοανατολικό Αιγαίο (8^{ος} – αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.)*, Πρακτικά Ημερίδας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 5/2/2010 (υπ.έκδ).

Στεφανίδου-Τιβεριίου 1982

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Πήλινα Ειδώλια (Μουσείο Εκμαγείων Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ), Θεσσαλονίκη.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 1990

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Τα αγάλματα των Μουσών από το ωδείο της Θεσσαλονίκης», *Εγνατία* 2, 73-109.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 1995

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Το μικρό τόξο του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη, Αθήνα.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 2001

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, 'Εξάριετον πορτραίτο' εκ Ποτιδαίας', στο: *Άγαλμα*, 451-62.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 2001-2002

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Δύο πορτρέτα της εποχής των Σεβήρων από εργαστήριο της Θεσσαλονίκης», *Εγνατία* 6, 239-51.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 2006α

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη. Σχεδιασμός και χρονολόγηση», *Εγνατία* 10, 163-88.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 2006β

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Δέκα αιώνες πλαστικής στη Μακεδονία», *AEMΘ* 20, 341-56.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 2009α

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Οικοδομήματα αυτοκρατορικής λατρείας στη Θεσσαλονίκη. Ζητήματα τοπογραφίας και τυπολογίας», στο: 100 anni Scuola Archeologica Italiana di Atene 1909/1910-2009/2010, *ASAtene* 87, Serie III, 9 – Tomo I [2010], 613-31.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 2009β

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Εντοιχισμένα ταφικά ανάγλυφα στη Θεσσαλονίκη. Πρώτες παρατηρήσεις», στο: *Κεραμία*, 387-403.

Στεφανίδου-Τιβεριίου – Καραναστιάση – Δαμάσκος 2012

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου – Π. Καραναστιάση – Δ. Δαμάσκος (εκδ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας, Θεσσαλονίκη*.

Σχοινάς 1887

Ν. Σχοινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας – Ηπείρου – Νέας οριοθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, III, Αθήναι.

Τερζοπούλου 2008

Δ. Τερζοπούλου, «Λατρεύοντας τον αυτοκράτορα: Λατρεία και εξουσία στα αυτοκρατορικά χρόνια», στο: *Καλίνδοια*, 39-55.

Τζαναβάρη 1989

Κ. Τζαναβάρη, «Ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο της αρχαίας Λητής», *AEMΘ* 3, 307-17.

Τζαναβάρη 1993

Κ. Τζαναβάρη, «Η λατρεία των Αιγυπτίων θεών στη Βέροια», στο: *Αρχαία Μακεδονία V.3, Θεσσαλονίκη*, 1671-82.

Τζαναβάρη 1996

Κ. Τζαναβάρη, «Δερβένι, μια νεκρόπολη της αρχαίας Λητής», *AEMΘ* 10A, 461-76.

Τζαναβάρη 1997

Κ. Τζαναβάρη, «Χρυσό διάδημα από τη Λητή», στο: *Μνήμη Μ. Ανδρόνικου*, 349-62.

Τζαναβάρη 2000

Κ. Τζαναβάρη, «Ο μακεδονικός τάφος του τύμβου του Δερβενίου», στο: *Μύρτος*, 593-617.

Τζαναβάρη 2001

Κ. Τζαναβάρη, «Μαρμάρινο αγαλμάτιο της Μητέρας των θεών από την αρχαία Λητή», στο: *Αγαλμα*, 363-75.

Τζαναβάρη 2002

Κ. Τζαναβάρη, Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής, Αθήνα.

Τζαναβάρη 2002α

Κ. Τζαναβάρη, «Μαρμάρινα αγαλμάτια Άρτεμης από την αρχαία Λητή», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη*, Αθήνα, 241-61.

Τζαναβάρη 2002β

Κ. Τζαναβάρη, «Πώρινη ανθεμωτή επίστεψη από το νεκροταφείο της αρχαίας Λητής», στο: *Tiverios – Tsiafaki* 2002, 129-46.

Τζαναβάρη 2003α

Κ. Τζαναβάρη, «Η λατρεία των θεών και των ηρώων στη Θεσσαλονίκη», στο: Γραμμένος 2003, 237-62.

Τζαναβάρη 2003β

Κ. Τζαναβάρη, «Λητή, μια πόλη της αρχαίας Μυγδονίας», στο: *Αρχαίες αγροικίες*, 71-89.

Τζαναβάρη 2003γ

Κ. Τζαναβάρη, «Περί του οίκου υπαίθρου και οίκου δομημένου χώρου. Ρωμαϊκοί χρόνοι», στο: *Αρχαίες αγροικίες*, 44-50.

Τζαναβάρη 2003δ

Κ. Τζαναβάρη, «Αγροικίες στη χώρα της αρχαίας Λητής», στο: *Αρχαίες αγροικίες*, 77-89.

Τζαναβάρη 2009

Κ. Τζαναβάρη, «Πήλινες προτομές της συλλογής Γεωργίου Παπαηλιάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης», στο: *Μνήμη Η. Ζερβουδάκη* (υπ.έκδ.).

Τζαναβάρη 2010

Κ. Τζαναβάρη, «Ταφικά σύνολα κεραμικής των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων, από την αρχαία Λητή», στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (εκδ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο (3^{ος} – 7^{ος} αι. μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη, Β', 444-65.

Τζαναβάρη 2011

Κ. Τζαναβάρη, «Μαρμάρινο πορτρέτο του Βεσπασιανού από τη Βέροια», στο: *Στεφανίδου-Τιβεριού – Καραναστιάση – Δαμάσκος 2012*.

Τζαναβάρη – Λιούτας 1993

Κ. Τζαναβάρη – Α. Λιούτας, «Τράπεζα Λεμπέτ. Μια πρώτη παρουσίαση», *AEMΘ* 7, 265-78.

Τζαναβάρη – Φίλης 2000

Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Αγροτικές εγκαταστάσεις στη χώρα της αρχαίας Λητής», *AEMΘ* 14, 153-68.

Τζαναβάρη – Φίλης 2003

Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής. Πρώτες εκτιμήσεις», *AEMΘ* 17, 155-72.

Τζαναβάρη – Φίλης 2009

Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Η Λητή από την προϊστορία μέχρι την ύστερη αρχαιότητα», στο: *AEMΘ 20 χρόνια*, 369-84.

Τζαναβάρη – Φίλης 2010

Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», *ΑΔ* 57, Α', Μελέτες, 155-212.

Τιβέριος 1981

Μ. Τιβέριος, Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής, Θεσσαλονίκη.

Τιβέριος 1988

Μ. Τιβέριος, «Εγγώρια κεραμική του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Σίνδο», *AEMΘ* 2, 297-306.

Τιβέριος 1989

Μ. Τιβέριος, «Από τη νησιώτικη κεραμική παραγωγή των αρχαϊκών χρόνων στο βορειοελλαδικό χώρο», *AEMΘ* 3, 615-23.

Τιβέριος 1990α

Μ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια ενός προελληνικού ιερού 'περί τον Θερμαίον κόλπον'», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 71-80.

Τιβέριος 1990β

Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου (Σίνδος) κατά το 1990», *AEMΘ* 4, 315-32.

Τιβέριος 1991-1992

Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα, κοντά στη σημερινή Αγκιάλο και Σίνδο (1990-1992) – Ο αρχαίος οικισμός», *Εγνατία* 3, 209-34.

Τιβέριος 1991

Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου (Σίνδος) κατά το 1991», *AEMΘ* 5, 235-43.

Τιβέριος 1993

Μ. Τιβέριος, «Εισαγμένη κεραμική από τη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου κοντά στη σημερινή Σίνδο», *Παρνασσός* 35, 553-60.

Τιβέριος 1996α

Μ. Τιβέριος, Αρχαία Αγγεία, Αθήνα.

Τιβέριος 1996β

Μ. Τιβέριος, «Επτά χρόνια (1990-1996) αρχαιολογικών ερευνών στη διπλή τράπεζα Αγκιάλου-Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 10Α, 407-25.

Τιβέριος 1995-2000

Μ. Τιβέριος, «Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (1994-1999)», *Εγνατία* 5, 297-321.

Τιβέριος 2000

Μ. Τιβέριος, Μακεδόνες και Παναθήναια. Παναθηναϊκοί αμφορείς από τον βορειοελλαδικό χώρο, Αθήνα.

Τιβέριος 2001

Μ. Τιβέριος, «Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης», *Εγνατία* 5, 297-321.

Τιβέριος 2003

Μ. Τιβέριος, «Ελευσινιακές εσχαρίδες και οι αγγειογράφοι της 'ακολουθίας του Συλέα'», στο: Δ. Δαμάσκος (εκδ.), *Επιτύμβιον Gerhard Neumann*, Αθήνα, 113-21.

Τιβέριος 2006

Μ. Τιβέριος, «Πάρος-Θάσος-Εύβοια», στο: *Σταμπολίδης* 2006, 73-85.

Τιβέριος 2010

Μ. Τιβέριος, «Η παρουσία των Ευβοέων στο βορειοελλαδικό χώρο και οι μύθοι του Ηρακλή», στο: Α. Καραπασχάλιδου (εκδ.), *Η Εύβοια κατά την αρχαιότητα. Όψεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου* (υπ.έκδ).

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1999

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1999: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 13, 167-76.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2001

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2001: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 15, 255-62.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2002

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2002: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 16, 257-66.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (2000-2002)», *Εγνατία* 7, 327-51.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003α

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2003: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 17, 191-9.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2006

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2006: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 20, 263-70.

Τουράτσογλου 1970

Ι. Τουράτσογλου, «Δύο νέαι επιγραφικαί μαρτυρίαι περί του Κοινού των Μακεδόνων κατά τον τρίτον μεταχριστιανικόν αιώνα», στο: *Αρχαία Μακεδονία* I, Θεσσαλονίκη, 280-90.

Τουράτσογλου 1977

Ι. Τουράτσογλου, «Από την πολιτεία και την κοινωνία της αρχαίας Βέροιας: επιγραφικές σημειώσεις», στο: *Αρχαία Μακεδονία* II, Θεσσαλονίκη, 481-93.

Τουράτσογλου 1987

Ι. Τουράτσογλου, «Ο Πομπήιος στη Θεσσαλονίκη: η νομισματική μαρτυρία», στο: *Αμητός*, 885-90.

Τουράτσογλου 1989

Ι. Τουράτσογλου, «Ο 'θησαυρός' Αδάμ Ζαγκλιβερίου/1983 στο Μουσείο Θεσσαλονίκης», *NomKliron* 8, 7-27.

Τουράτσογλου 1993

Ι. Τουράτσογλου, *Η Νομισματική Κυκλοφορία στην Αρχαία Μακεδονία* (περ. 200 π.Χ. – 268-286 μ.Χ.). Η μαρτυρία των θησαυρών, Αθήνα.

Τουράτσογλου 2009

Ι. Τουράτσογλου, «Ο Αύγουστος των Αιγών», στο: 100 anni Scuola Archeologica Italiana di Atene 1909/1910-2009/2010, *ASAtene* 87, Serie III, 9 – Tomo I [2010], 479-487

Τουράτσογλου 2010

Ι. Τουράτσογλου, Συμβολή στην οικονομική ιστορία του βασιλείου της αρχαίας Μακεδονίας (6^{ος}-3^{ος} αι. π.Χ.), Αθήνα.

Τουράτσογλου – Ριζάκης 2001

Ι. Τουράτσογλου – Α. Ριζάκης, «Mors Macedonica», *AE*, 237-81.

Τουφεξής 1994

Γ. Τουφεξής, «Ανασκαφή στον νεολιθικό οικισμό Κρεμαστός του νομού Γρεβενών», *AEMΘ* 8, 17-26.

Τρακατέλλη 2009

Α.-Λ. Τρακατέλλη, Η κατηγορία των λεγόμενων 'ψευδοκυπριακών' αμφορέων (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1987

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Αρχαία Άκανθος: πόλη και νεκροταφείο», *AEMΘ* 1, 295-304.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1988

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Ανασκαφή στον Άη Γιάννη Νικήτης», *AEMΘ* 2, 347-56.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1989

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 77, 8-β και 161)», *ΑΔ* 44, Β' 2, Χρονικά, 328-9.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1990

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 154, 27 και 161)», *ΑΔ* 45, Β' 2, Χρονικά, 320-1.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1991

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 68, 135, 139 και 140)», *ΑΔ* 46, Β' 2, Χρονικά, 289-90.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1992

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 121, 122 και 140)» *ΑΔ* 47, Β' 2, Χρονικά, 386-7.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1993α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Από τις ανασκαφές της Ανατολικής Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 7, 413-28.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1993β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 74 και 115)», *ΑΔ* 48, Β' 2, Χρονικά, 348-9.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1994

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 134, 137 και 159)», *ΑΔ* 49, Β' 2, Χρονικά, 460-1.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1995α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Καλαμαριά: Καραμπουρνάκι, Ιερισσός», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 460-1.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1995β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο Ακάνθου (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 180, 212 και οδού Σωκράτους). Αρχαιολογικός χώρος Ακάνθου», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 481-3.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Αρχαία Άκανθος», *ΑΕΜΘ* 10Α, 297-312.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 159 και 180). Πόλη», *ΑΔ* 51, Β' 2, Χρονικά, 451-82.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1997α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο Ακάνθου (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 180, 212 και 44). Οικισμός», *ΑΔ* 52, Β' 2, Χρονικά, 655-6.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1997β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Κατάδεσμοι από την Άκανθο», στο: Α.-Φ. Χριστίδης – D. Jordan (εκδ.), *Γλώσσα και Μαγεία. Κείμενα από την αρχαιότητα*, Αθήνα, 153-69.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 112 και 113). Οικισμός», *ΑΔ* 53, Β' 2, Χρονικά, 584-5.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Αρχαία Άκανθος. Πτυχές της Ιστορίας με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα», στο: *Άνδρος και Χαλκιδική*, 93-137.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998γ

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Άκανθος. Κεραμική από το αρχαϊκό νεκροταφείο (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Από την επείσακτη κεραμική της αρχαϊκής Ακάνθου», στο: *Αρχαία Μακεδονία* VI.2, Θεσσαλονίκη, 1197-217.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 119, 109 και 95). Οικισμός», *ΑΔ* 54, Β' 2, Χρονικά, 558-61.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2001

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Καύσεις νεκρών στην Άκανθο», στο: *Σταμπολίδης* 2001, 345-54.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Άκανθος. Το ανασκαφικό έργο της χρονιάς του 2004», *ΑΕΜΘ* 18, 157-66.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Κεραμικοί κλίβανοι Ακάνθου», *ΑΕΜΘ* 18, 167-79.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004γ

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Η Άκανθος στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», στο: *Αιγαίο*, 265-76.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου – Καρανίκα 1980

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου – Β. Καρανίκα, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ», *ΑΔ* 35, Β' 2, Χρονικά, 368.

Τριαντάφυλλος 1983

Δ. Τριαντάφυλλος, «Αρχαϊκό νεκροταφείο στη Δυτική Θράκη», *ΑΣAtene* 61, 178-207.

Τριαντάφυλλος 1997

Δ. Τριαντάφυλλος, «Σαρκοφάγος κλαζομενιακού τύπου από τα Άβδηρα», στο: *Αρχαία Θράκη*, 741-74.

Τσιγαρίδα 1992

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ελληνιστικό σπίτι στη Βεργίνα, 1992», *ΑΕΜΘ* 6, 85-91.

Τσιγαρίδα 1994

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Αίνεια», *ΑΕΜΘ* 8, 217-22.

Τσιγαρίδα 1996

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της αρχαίας Σάνης-Ουρανούπολης 1990-1996», *ΑΕΜΘ* 10Α, 333-46.

Τσιγαρίδα 1997

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Το κόσμημα από τη γεωμετρική εποχή έως την όψιμη αρχαιότητα. 9^{ος} π.Χ. – 4^{ος} μ.Χ.», στο: *Κόσμημα*, 61-70.

Τσιγαρίδα 1998α

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφική έρευνα στην 'Ουρανιδών πόλιν'», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 47-55.

Τσιγαρίδα 1998β

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Πρώτες ανασκαφικές μαρτυρίες για την αρχαία Σάνη», στο: *Άνδρος και Χαλκιδική*, 79-92.

Τσιγαρίδα 1999

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλια στεφάνια της Μακεδονίας», στο: *Αρχαία Μακεδονία* V.3, Θεσσαλονίκη, 1631-43.

Τσιγαρίδα 2009

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Τύποι χρυσών ενωτίων της όψιμης κλασικής και της ελληνιστικής εποχής από τη Β. Πιερία», στο: *Κερμάτια*, 549-59.

Τσιγαρίδα – Ιγνατιάδου 2000

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα – Δ. Ιγνατιάδου, Ο Χρυσός των Μακεδόνων. Κατάλογος της Έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Αθήνα.

Τσιγαρίδα – Μανταζή 2003

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα – Δ. Μανταζή, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της Ν. Σκιώνης Χαλκιδικής – 2003», *AEMΘ* 17, 369-78.

Τσιγαρίδα – Τσολάκης 2004

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα – Σ. Τσολάκης, «Ανασκαφή στη Σάνη της Ακτής», *AEMΘ* 18, 191-7.

Τσιγαρίδα – Χαντάντ 1993

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα – Ν. Χαντάντ, «Ανασκαφική έρευνα στη Βεργίνα 1993. Ελληνιστικό σπίτι με εξώστη», *AEMΘ* 7, 69-76.

Τσιλιπάκου 2010

Α.Δ. Τσιλιπάκου, «Μεταβυζαντινοί ναοί της Επισκοπής Καμπανίας, μάρτυρες Ιστορίας και Πολιτισμού», στο: ΙΣΤ΄ Παύλεια, Ημερίδα Τοπικής Ιστορίας και Λαογραφίας. Ο Θεσμός της Εκκλησίας στο Ρουμλούκι, Αλεξάνδρεια, 21 Ιουνίου 2010 (υπ.έκδ.).

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1989

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Τάφοι κλασικών χρόνων στην Επανωμή», *AEMΘ* 3, 319-29.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: Νέα ανασκαφικά στοιχεία», *AEMΘ* 6, 369-82.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1993α

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Ταφικός τύμβος στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: Η ολοκλήρωση της έρευνας», *AEMΘ* 7, 251-64.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1993β

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Αγ. Αθανάσιος», *ΑΔ* 48, Β΄ 2, Χρονικά, 334-6.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1994

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Σύνολα κεραμικής από το ελληνιστικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (Πίν. 38-42)», Γ΄ *ΕπΣΕΚ*, 80-9.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2000

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «'Λάρνακ' ές άργυρέην ...' (Ιλ. Σ, 413)», στο: *Μύρτος*, 543-75.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2005

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης, Αθήνα.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2009

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Φοίνικας 2005. Η μαρτυρία του κιβωτιόσχημου τάφου 4», στο: *Κεράματα*, 251-9.

Τσιραμπίδης 1996

Α. Τσιραμπίδης, Τα ελληνικά μάρμαρα και άλλα διακοσμητικά πετρώματα, Θεσσαλονίκη.

Τσούγγαρης 1998

Χ. Τσούγγαρης, Γκρίζα κεραμική από το αρχαίο νεκροταφείο Θέρμης Θεσσαλονίκης (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Τσούγγαρης 2005-2006

Χ. Τσούγγαρης, «Κανθαροειδείς κοτύλες και εξάλειπτρα από το αρχαίο νεκροταφείο Θέρμης Νομού Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 35, 1-38.

Τσούγγαρης 2009

X. Τσούγγαρης, «Παιονική ασπίδα», στο: *Κεραμάρια*, Β', 579-89.

Χαβέλα 2004

K. Χαβέλα, «Τεφρόχρωμη Τροχήλατη Κεραμική της Εποχής του Σιδήρου από την Τούμπα Θεσσαλονίκης» στο: *Αιγαίο*, 329-38.

Χαβέλα 2006

K. Χαβέλα, Η χωροχρονική διάσταση του αρχαίου πολιτισματος στην Τούμπα Θεσσαλονίκης. Η κεραμική ως πιλότος ερμηνείας (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Χατζηνικολάου 2011

K.Γ. Χατζηνικολάου, Οι λατρείες των θεών και των Ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα: Ελίμεια, Εορδαία, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα, Θεσσαλονίκη.

Χατζής 2008

N. Χατζής, Κεραμική γεωμετρικών χρόνων από τον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Μια μελέτη των κατώτερων στρωμάτων της τομής 23-13α (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Χατζόπουλος 1990

M.B. Χατζόπουλος, «Χώρα και κώμες της Βέροιας», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 57-67.

Χατζόπουλος 2008

M.B. Χατζόπουλος, «Οι επιγραφές της Ηράκλειας της Μυγδονικής (Άγιος Αθανάσιος – Γέφυρα) μεταξύ αρχαιολογίας και αρχαιοκαπηλίας», στο: Ηλ. Σβέρκος (εκδ.), Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συνεδρίου Επιγραφικής (Θεσσαλονίκη, 24-25 Νοεμβρίου 2001), Θεσσαλονίκη, 237-53.

Χατζόπουλος – Λουκοπούλου 1992

M.B. Χατζόπουλος – Α.Δ. Λουκοπούλου, Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων, Αθήνα.

Χιονίδης 1960

Γ.Χ. Χιονίδης, Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής), Α', Η Βέροια επί Μακεδόνων, Η Βέροια επί Ρωμαίων, Βέροια.

Χιονίδης 1970

Γ.Χ. Χιονίδης, Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής), Β'. Βυζαντινοί χρόνοι, Βέροια.

Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009

A. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Αλιάκμων 1985-2005. Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου (κοιλιάδα μέσου ρου Αλιάκμονα), αποτελέσματα και προοπτικές», στο: *AEMΘ 20 χρόνια*, 449-62.

Χοχλιούρος 2005

Σ. Χοχλιούρος, Χλωριδική και φυτοκοινωνιολογική έρευνα του όρους Βερμίου – Οικολογική προσέγγιση (αδημ. διδ. διατρ. – Τμήμα Βιολογίας Πανεπ. Πατρών), Πάτρα.

Χριστοδούλου 2000

Π. Χριστοδούλου, Ελληνιστική ζωφόρος στο Δίον με ανάγλυφες παραστάσεις όπλων (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Χρυσοστόμου 1991

A. Χρυσοστόμου, «Νεκροταφείο της Εποχής Σιδήρου στην Αγροσυκιά Γιαννιτσών», *AEMΘ* 5, 127-36.

Χρυσοστόμου 1996

A. Χρυσοστόμου, «Η Έδεσσα στα ανασκαφικά ευρήματα της τελευταίας δεκαετίας», *AEMΘ* 10A, 173-86.

Χρυσοστόμου 1996/7

Α. Χρυσοστόμου, «Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά», *ΑΔ* 51/52, Α', Μελέτες, 197-230.

Χρυσοστόμου 1998

Α. Χρυσοστόμου, «Ταφικά ευρήματα από τον αρχαίο οικισμό στη Νέα Ζωή Ν. Πέλλας», στο: *Μνείας Χάριν*, 317-28.

Χρυσοστόμου 2000

Α. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα: Τα νεκροταφεία* (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Χρυσοστόμου 2008α

Α. Χρυσοστόμου, «Αγροτικές εγκαταστάσεις στη νότια παράκλιση της Έδεσσας», στο: *ΕΟΦΘ*, 89-101.

Χρυσοστόμου 2008β

Α. Χρυσοστόμου, «Έδεσσα 2007-08. Στα τρίστρατα της Νότιας Παράκλισης», στο: *ΕΟΦΘ*, 105-23.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2000

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Τα νεκροταφεία του Αρχοντικού Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 14, 473-85.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2001

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 15, 477-88.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2002

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2002», *ΑΕΜΘ* 16, 465-78.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2003α

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας: συστάδα τάφων αριστοκρατικής οικογένειας των αρχαϊκών χρόνων», *ΑΕΜΘ* 17, 505-56.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2003β

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου «Γυναικείες ταφές των αρχαϊκών χρόνων στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», στο: Ε. Τσιομπανούδη (εκδ.), *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας*, Θεσσαλονίκη 15-16 Ιουνίου 2002, 81-99.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2004

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού κατά το 2004», *ΑΕΜΘ* 18, 561-72.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2005α

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2005», *ΑΕΜΘ* 19, 435-47.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2005β

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Κεραμική ύστερων κλασικών πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από τη Δυτική Νεκρόπολη του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας», στο: *Ζ' ΕπΣΕΚ* (υπ.έκδ.).

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2006

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2006», *ΑΕΜΘ* 20, 703-12.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2007α

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Τάφοι πολεμιστών των αρχαϊκών χρόνων από τη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», στο: *Αρχαία Μακεδονία VI*, Θεσσαλονίκη, 113-32.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2007β

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2007: Η ταφική συστάδα του πολεμιστή με τη χρυσή μάσκα και άλλες ταφικές συστάδες», *AEMΘ* 21, 83-90.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2008

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή στο Δυτικό νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας κατά το 2008», *AEMΘ* 22, 119-28.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2009α

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Τα νεκροταφεία του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας», στο: *AEMΘ* 20 χρόνια, 477-89.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2009β

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Δυτικό νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας: η σωστική ανασκαφική έρευνα του 2009», *AEMΘ* 23 (υπ.έκδ.).

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2009γ

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Πήλινα και φαγεντιανά πλαστικά αγγεία και ειδώλια των αρχαϊκών χρόνων από το Δυτικό Νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας», στο: *Μνήμη Η. Ζερβουδάκη* (υπ.έκδ.).

Χρυσοστόμου Ε. 2009

Ε. Χρυσοστόμου, «Σιδερένια ομοιώματα αγροτικών αμαξών σε αρχαϊκούς τάφους του δυτικού νεκροταφείου Αρχοντικού Πέλλας», στο: Δ. Ιγνατιάδου (εκδ.), Σίδηρος, Ημερίδα Συντήρησης ΑΜΘ 2008, Θεσσαλονίκη, 115-24.

Χρυσοστόμου Π. 1989

Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία της Συρίας Θεάς (Αταργάτιδος) στη Δυτική Μακεδονία», *AEMΘ* 3, 103-17.

Χρυσοστόμου Π. 1990

Π. Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 205-38.

Χρυσοστόμου Π. 1989-1991

Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία», *ΑΔ* 44-46, Α', Μελέτες, 21-72.

Χρυσοστόμου Π. 1992

Π. Χρυσοστόμου, «Ο Μακεδονικός τάφος Β' της Πέλλας», *AEMΘ* 6, 137-49.

Χρυσοστόμου Π. 1995α

Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα», *AEMΘ* 9, 117-36.

Χρυσοστόμου Π. 1995β

Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφικές έρευνες στους τύμβους της Πέλλας κατά το 1995», *AEMΘ* 9, 143-54.

Χρυσοστόμου Π. 1996α

Π. Χρυσοστόμου, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *AEMΘ* 10Α, 105-42.

Χρυσοστόμου Π. 1996β

Π. Χρυσοστόμου, «ΙΖ' ΕΠΚΑ. Συνοικισμός Πενταπλάτανου», *ΑΔ* 51, Β' 2, Χρονικά, 514, πίν. 143γ.

Χρυσοστόμου Π. 1997

Π. Χρυσοστόμου, «Ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας», στο: *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, 491-507.

Χρυσοστόμου Π. 2001

Π. Χρυσοστόμου, «Παρατηρήσεις σε παλαιές και νέες επιγραφές από την Κεντρική Μακεδονία (Βόρεια Βοττιαία)», στο: *Μνήμη Δ. Κανατσούλη*, Θεσσαλονίκη, 171-206.

Χρυσοστόμου 2003

Π. Χρυσοστόμου, «Η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας», στο: *Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004*, 92-7.

Χρυσοστόμου Π. 2006

Π. Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή στο δυτικό Νεκροταφείο της Πέλλας κατά το 2006: οι ελληνιστικοί τάφοι», *ΑΕΜΘ* 20, 641-57.

Χρυσοστόμου Π. 2008

Π. Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή στο Δυτικό νεκροταφείο της Πέλλας κατά το 2006: Οι ελληνιστικοί τάφοι», στο: *ΕΟΘΦ*, 51-69.

Χρυσοστόμου Π. 2009

Π. Χρυσοστόμου, «ΔΟΛΙΟΣ ΗΟ ΚΑΛΙΟΣ-ΚΑΛΙΟΣ ΕΜΙ ΤΗΣ ΔΟΛΙΟ. Δύο ενεπίγραφοι κάρθαροι των αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία», στο: *Κερμάτια*, Β', 417-25.

Χρυσοστόμου Π. – Ζαρογιάννης 2005

Π. Χρυσοστόμου – Ά. Ζαρογιάννης, «Μεσιανό Γιαννιτσών: ένα νέο νεκροταφείο του οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 19, 427-34.

Abadie-Reynal 2003

C. Abadie-Reynal (ed.), *Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistique et romaine*, Istanbul-Paris.

Abadie-Reynal 2007

C. Abadie-Reynal, *La céramique romaine d' Argos (fin du IIe siècle av. J. C-fin du IVe siècle après J-C)*, Paris.

ABV

J.D. Beazley, *Attic Black-figure Vase-Painters*, Oxford 1956.

Acheson – Davis 2005

Ph.E. Acheson – J.L. Davis, «Περιφερειακές μελέτες, αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα και αρχαιολογία του τοπίου στην Ελλάδα», στο: Π.Ν. Δουκέλλης (εκδ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα, 33-58.

Adams 1983

W.L. Adams, “The dynamics of internal Macedonian politics in the time of Cassander”, in: *Αρχαία Μακεδονία III, Θεσσαλονίκη*, 17-30.

Addenda

T.H. Carpenter – T. Mannack – M. Mendonca, Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV2 & Paralipomena, Oxford 1989.

AE

L' Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques, 1 (1888)- .

Agora = Athenian Agora.

Akamatis 2009

I.M. Akamatis, “The Pella Archaeological Site Development Project and the Latest Archaeological Findings”, in: R. Einicke *et al.* (eds), *Zurück zum Gegenstand. Festschrift für A. Furtwängler, II, Langenweißbach*, 525-9.

Alcock 1993

S.E. Alcock, *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge.

Alcock 1994

S.E. Alcock, “**Breaking up the Hellenistic world: survey and society**”, in: I. Morris (ed.), *Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge, 171-90.

Alcock – Cherry – Davis 1994

S.E. Alcock – J.F. Cherry – J.L. Davis, “Intensive Survey, Agricultural Practice, and the Classical Landscape of Greece”, *op.cit.*, 137-70.

Alexandridou 2009

A.-F. Alexandridou, “Offering Trenches and Funerary Ceremonies in the Attic Countryside”, in: T. Fischer-Hansen – B. Poulsen (eds), *From Artemis to Diana: the Goddess of man and beast, Revised versions of papers presented at a conference held at University of Copenhagen in March 2005 (Acta Hypoborea 12)*, Copenhagen, 497-522.

Allison 1997

R.M. Allison, “Roman Households: an archaeological perspective”, in: H.M. Parkins (ed.), *Roman Urbanism*, London, 112-46.

Almar 1990

K.P. Almar, *Inscriptiones Latinae. Eine illustrierte Einführung in die lateinische Epigraphik*, Odense.

Alroth 1987

B. Alroth, “Visiting Gods – Who and Why?”, in: T. Linders – G.C. Nordquist (eds), *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Uppsala, 9-19.

Alzinger – Bammer 1971

W. Alzinger – A. Bammer, *Das Monument des C. Memmius, FiE 7*, Wien.

Amandry 1963

P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos, III. Objets antiques et byzantins*, Strasbourg.

Amandry 1984

P. Amandry, “Os et coquilles”, in: *L’Antre Corycien (BCH Suppl. 9)*, Paris, 347-80.

Amyx 1988

D.A. Amyx, *Corinthian Vase Painting of the Archaic Period, I-III*, Berkeley.

Anderson-Stojanovic 1987

V.R. Anderson-Stojanovic, “The Chronology and Function of Ceramic Urgentaria”, *AJA* 91, 105-22.

Anderson-Stojanovic 1992

V.R. Anderson-Stojanovic, *Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton.

Andreae 1980

B. Andreae, *Die römischen Jagdsarkophage, ASR I 2*, Berlin.

Andreiomenou 1997

A.K. Andreiomenou, “Observations on the Bronze Jewellery from the Cemetery of Akraiphia”, in: J. L. Bintliff (ed.), *Recent Developments in History and Archaeology, Proceedings of the 6th International Boeotian Conference*, Oxford, 81-134.

Andreou – Kotsakis 1994

S. Andreou – K. Kotsakis, “Prehistoric rural communities in perspective: the Langadas survey project”, in: P.N. Doukellis – L.G. Mendoni (eds), *Structures rurales et sociétés antiques*, Paris, 17-25.

Andronikos 1968

M. Andronikos, *Totenkult, Archeologia Homerica 3 W*, Göttingen.

Antonaccio 2001

C. Antonaccio, “Ethnicity and Colonization”, in: I. Malkin (ed.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Cambridge, Mass.-London, 112-57.

Archibald 2000

Z.H. Archibald, “Space, Hierarchy, and Community in Archaic and Classical Macedonia, Thessaly, and Thrace”, in: R. Brock – S. Hodkinson (eds), *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, 212-33.

Archibald 2005

Z.H. Archibald, “Markets and Exchange: The Structure and Scale of Economic Behavior in the Hellenistic Age”, in: Archibald – Davies – Gabrielsen, 2005, 1-26.

Archibald – Davies – Gabrielsen 2005

Z.H. Archibald – J.K. Davies – V. Gabrielsen (eds), *Making, Moving, and Managing. The New World of Ancient Economies 323-31 BC*, Oxford, 233-52.

ARV²

J.D. Beazley, *Attic Red-figure Vase-painters*, Oxford 1963².

Ashton 1998

R.H.J. Ashton, “The Coins of the Macedonian Kings, Lysimachos and Eupolemos in the Museum of Fatiye and Afyon”, in: A. Burnett – U. Wartenberg – R. Witschonke (eds), *Coins of Macedonia and Rome: Essays in honour of Charles Hersh*, London, 19-48.

Athenian Agora

The Athenian Agora. Results of the excavations conducted by the American School at Athens, N.J., 1953- .

Atzaka-Assimakopoulou 1984β

P. Atzaka-Assimakopoulou, "I mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia. Contributo allo studio ed alle relazioni tra i laboratory", *Corsi* 31, 13-75.

Austin 1981

M.M. Austin, *The Hellenistic World from Alexander to Roman Conquest*, Cambridge.

Aytaçlar 2004

N. Aytaçlar, "The Early Iron Age at Klazomenai", in: A. Moustaka *et al.* (eds), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony*, Thessaloniki, 17-41.

Badian 1982

E. Badian, "Greeks and Macedonians", in: B. Barr-Sharrar – E.N. Borza (eds), *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times (Studies in the History of Art 10)*, Washington, 33-51.

Bailey 1975

D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I: Greek, Hellenistic and Early Roman Lamps*, London.

Baldini Lippolis 2001

I. Baldini Lippolis, *La Domus tardoantica. Forme e Rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*, Bologna.

Baratte 2009

F. Baratte, "La chasse dans l'iconographie des sarcophages", in: Trinquier – Vendries 2009, 53-64.

Barbert 1990

A. Barbert, "La représentation des gladiateurs dans la peinture murale romaine", in: C. Domerque – C. Landes – J.-M. Pailler (eds), *Spectacula I. Gladiateurs et amphitheatres. Actes du colloque tenu Toulouse et Lattes mai 1987 (Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes 238)*, Toulouse-Lattes, 69-74.

Barr-Sharrar 1987

B. Barr-Sharrar, *Hellenistic and Early Imperial Decorative Busts*, Mainz a.Rh.

Barr-Sharrar 2008

B. Barr-Sharrar, *The Derveni Krater: Masterpiece of Classical Greek Metalwork (Ancient Art and Architecture in Context 1)*, Princeton.

Barr-Sharrar – Borza 1982

B. Barr-Sharrar – E.N. Borza (eds), *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, Washington.

Barth 1969

F. Barth, "Introduction", in: *id.* (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Boston.

Beazley 1931

J. D. Beazley, *Der Pan Maler*, Berlin.

Beazley 1956

J. D. Beazley, *Attic Black-figure Vase Painters*, Oxford².

Beazley 1963

J. D. Beazley, *Attic Red-figure Vase Painters*, Oxford.

Beazley 2003

J.D. Beazley, *Η εξέλιξη του μελανόμορφου ρυθμού (ελλ. μτφρ. Η. Ανδρεάδη)*, Αθήνα.

Bell 1981

M. Bell, *Morgantina Studies I. The Terracottas*, Princeton.

Bengtson 1981

H. Bengtson, Kaiser Augustus. Sein Leben und seine Zeit, München.

Béquignon 1935

Y. Béquignon, "Études thessaliennes", *BCH* 59, 514-9.

Bérard 1970

C. Bérard, L'Hérôon à la porte de l'ouest. *Eretria* III, Berne.

Bérard 1974

C. Bérard, Anodoi: Essai sur l'imagerie des passages chthoniens, Neuchatel.

Bergemann 1990

J. Bergemann, Römische Reiterstatuen. Ehrendenkmäler im öffentlichen Bereich, Mainz a.Rh.

Bergmann 1999

B. Bergmann, "Introduction: The Art of Ancient Spectacle", in: B. Bergmann – Chr. Kondoleon (eds), *The Art of Ancient Spectacle*, New Haven-London, 9-35.

Bernabé 2004

A. Bernabé, Poetae epici graeci testimonia et fragmenta. Pars II. *Orphicorum et orphicis similibus testimonia et fragmenta*, fasc. 1, Monachii et Lipsiae.

Bernabé 2005

A. Bernabé, *op.cit.*, fasc. 2.

Bernabé 2007

A. Bernabé, *op.cit.*, fasc. 3.

Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2007

A. Bernabé – A.I. Jiménez San Cristóbal, Instructions for the Netherworld: The Orphic Gold Tablets, with iconographical appendix by R. Olmos and illustrations by S. Olmos, transl. M. Chase (*Religions in the Graeco-Roman World* 162), Leiden.

Bernard 1995

P. Bernard, "Paysages et toponymie dans le Proche-Orient hellénisé", *Τόποι* 5, 382-408.

Berns 2003

Ch. Berns, Untersuchungen zu den Grabbauten der frühen Kaiserzeit in Kleinasien (*Asia Minor Studien* 51), Bonn.

Berve 1926

H. Berve, Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage, München.

Beschaouch 1966

A. Beschaouch, "Mosaique de chasse decouverte à Smirat", *CRAI*, 134-57.

Beschi 1969/70

L. Beschi, "Divinità Funerarie Cirenaiche", *ASAtene* 47/48 n.s. 31/32, 315-24.

Beschi 1994α

L. Beschi, «Η ιστορική σημασία του ιερού των Καβείρων στη Λήμνο», στο: Χρ. Μπουλώτης (εκδ.), *Λήμνος Φιλτάτη. Δήμος Μυρηναίων: Πρακτικά του 1^{ου} Συνεδρίου για το Αιγαίο, Μύρινα 21-24 Αυγούστου 1992*, Αθήνα, 65-77.

Beschi 1994β

L. Beschi, «Το ιερό των Καβείρων στη Λήμνο», *Αρχαιολογία* 50, 31-7.

Beschi 2005α

L. Beschi, "La ceramica subgeometrica di Troia VIII e di Lemnos", in: B. Adembri (ed.), *AEIMNE-STOS. Miscellanea di scritti in memoria di Mauro Cristofani (Prospettiva II Suppl.)*, Firenze, 58-63.

Beschi 2005β

L. Beschi, "Libazioni funerarie e ctonie", in: M. Sapelli-Ragni (ed.), *Studi di archaeologia in memoria di Lilliana Mercado*, Torino, 31-41.

Beschi 2007

L. Beschi, "Importazioni di ceramica arcaica a Lemno", *ASAtene* 85, 119-80.

Betegh 2004

G. Betegh, *The Derveni Papyrus: Cosmology, Theology, and Interpretation*, Cambridge.

Beyer – von Graeve – Sinn 1976

I. Beyer – V. von Graeve – V. Sinn, "Grabung am Anaktoron von Demetrias", in: V. Miložić – D. Theodoris (eds), *Demetrias I*, Bonn, 59-73.

Bianco 1990

S. Bianco, *Le necropoli enotrie della Basilicata meridionale*, *BA* 1-2, 7-16.

Bianco 1996

S. Bianco, *Il Museo Nazionale della Siritide. Il territorio di Policoro*, Taranto.

Bianco 1999

S. Bianco, "Gli Enotri delle vallate dell' Agri e del Sini", in: D. Adamesteano (ed.), *Storia della Basilicata, I: L' antichità*, Roma-Bari, 359-90.

Bianco – Tagliente 1985

S. Bianco – M. Tagliente, *Il Museo Nazionale della Siritide di Policoro*, Roma-Bari.

Bianco *et al.* 1996

S. Bianco *et al.*, *Greci, Enotri e Lucani nella Basilicata meridionale*, Napoli.

Bieber 1961

M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York.

Bielefeld 1968

F. Bielefeld, *Schmuck*, *ArchHom* I. C, Göttingen.

Bignasca 2000

A.M. Bignasca, *I kernoi circolari in Oriente e in occidente: strumenti de culto e imagini cosmiche*, Freiburg-Göttingen.

Bintliff 2000α

J.L. Bintliff, "Landscape Change in Classical Greece: A Review", in: F. Vermeulen – M. De Dapper (eds), *Geoarchaeology of the Landscapes of Classical Antiquity: International Colloquium Ghent, 23-24 October 1998*, *Géoarchéologie des Paysages de l'Antiquité Classique: Colloque International Gand, 23-24 octobre 1998 (BABesch Suppl.)*, Leiden, 49-70.

Bintliff 2000β

J.L. Bintliff, "The concepts of 'site' and 'off-site' archaeology in surface artefact survey", in: M. Pasquinucci – F. Trément, (eds), *Non-Destructive Techniques Applied to Landscape Archaeology (Archaeology of Mediterranean Landscapes 4)*, Oxford, 200-15.

Bintliff 2007

J.L. Bintliff, "Emergent Complexity in Settlement Systems and Urban Transformations", in: U. Fellmeth – P. Guyot – H. Sonnabend (eds), *Historische Geographie der Alten Welt: Grundlagen, Erträge, Perspektiven. Festgabe für Eckart Olshausen aus Anlass seiner Emeritierung (Spudasmata. Studien zur Klassischen Philologie und ihren Grenzgebieten 114)*, Zürich-New York, 43-82.

Bintliff 2008

J.L. Bintliff, "'In Praise of the Ancestors'. Catchment and Territory in Agricultural Landscapes: Revisiting the Birth of a Concept in the Light of Current Research in Landscape Archaeology", in: C. Gallou – M. Georgiadis – G. M. Muskett (eds), *Dioskouroi. Studies presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the Aniversary of their 30-year Joint Contribution to Aegean Archaeology (BAR-IS 1889)*, Oxford, 216-27.

Bintliff – Snodgrass 1985

J.L. Bintliff – A.M. Snodgrass, “The Cambridge/Bradford Boeotia Expedition: The First Four Years”, *Journal of Field Archaeology* 12, 123-62.

Blakeway 1935

A. Blakeway, “Demaratus. A study in some aspects of the earliest hellenisation of Latium and Etruria”, *JRS* 25, 129-49.

Blegen *et al.* 1964

Blegen – H. Palmer – R. Young, *Corinth XIII. The North Cemetery*, Princeton.

Blondé – Perreault – Péristéri 1992

F. Blondé – J.Y. Perreault – C. Péristéri, “Un atelier de potier archaïque à Phari (Thasos)”, in : F. Blondé et J.Y. Perreault (eds): *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique. Actes de la Table Ronde organisée à l’Ecole française d’Athenes, 2 et 3 octobre (BCH Suppl. 23)*, Paris, 24-9.

Blondé *et al.* 1985

F. Blondé – A. Muller – D. Mulliez, “Chronique de fouilles. Thasos”, *BCH* 109, 874-85.

Blondé *et al.* 1987

F. Blondé – A. Muller – D. Mulliez, “Une nouvelle place publique à Thasos”, *RA*, 25-39.

Boardman 1952

J. Boardman, “Pottery from Eretria”, *BSA* 47, 1-48.

Boardman 1956

J. Boardman, “Chian and Naucratis”, *BSA* 51, 55-62.

Boardman 1967

J. Boardman, ‘Excavations in Chios 1952-1955’. *Greek Emporio*, Oxford.

Boardman 1974

J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, London.

Boardman 1975

J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period*, Oxford-London.

Boardman 1980

J. Boardman, *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade*, London³.

Boardman 1986

J. Boardman, “Archaic Chian Pottery at Naucratis”, in: J. Boardman – C.E. Vaphopoulou-Richardson (eds), *Chios. A Conference at the Homereion in Chios 1984*, Oxford, 251-8.

Boardman – Griffin – Murray 1996

J. Boardman – J. Griffin – O. Murray (εκδ.), *Η Ελλάδα και ο Ελληνιστικός Κόσμος (ελλ. μτφρ.)*, Αθήνα.

Bol 1998

P.C. Bol (ed.), *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke*, V, Berlin.

Bol 2004

P.C. Bol (ed.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, II. Klassische Plastik*, Mainz a.Rh.

Bol 2007

P.C. Bol (ed.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, III. Hellenistische Plastik, I, II*, Mainz a.Rh.

Bomgardner 2000

D. Bomgardner, *The Story of the Roman Amphitheatre*, London.

Bomgardner 2009

D. Bomgardner, "The Magerius Mosaic Revised", in: T. Wilmott (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21th-Century Perspective*, Papers from an international conference held at Chester, 16-18th February 2007 (*BAR-IS 1946*), Oxford, 165-83.

Bommelje 1987

S. Bommelje, *Aetolia and the Aetolians: Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region*, Utrecht.

Bosworth 1971

A.B. Bosworth, "Philip II and Upper Macedonia", *CQ* 21, 93-105.

Bouley 2001

E. Bouley, *Jeux Romains*, Paris.

Bouraselis 1982

K. Bouraselis, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im ägäischen Meer und im Westkleinasien (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und der Antiken Rechtsgeschichte 73)*, München.

Bourgeois 2007

Br. Bourgeois, "Pratiques artisanales de la couleur", in: Jeammet 2007, 81-9.

Bousquet 1959

J. Bousquet, "Inscriptions des Delphes", *BCH* 83, 152.

Bouzek 1973

J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes*, Praha.

Bouzek 1974

J. Bouzek, *Megarian Bowls*, Anatolian Collection of Charles University, Prag.

Boven 1852

G.F. Boven, *Mount Athos, Thessaly and Epirus*, London.

Bowersock 1965

G.W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford.

Bowra 1934

C.M. Bowra, "Homeric Words in Cyprus", *JHS* 54, 54-74.

Boyd – Jameson 1981

T.D. Boyd – M.H. Jameson, "Urban and Rural Land Division in Ancient Greece", *Hesperia* 50, 327-42.

Brands – Rutgers 2005

G. Brands – L.V. Rutgers, «Κατοίκηση στην ύστερη αρχαιότητα», στο: W. Hoepfner (εκδ.), *Ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.* (ελλ. μτφ. Η. Τσιριγκάκης), *Θεσσαλονίκη*, 767-826.

Braudel 2005

F. Braudel, *Γραμματική των Πολιτισμών* (ελλ. μτφρ. Α. Αλεξάκης), Αθήνα.

Braun 1998

K. Braun, *Katalog der Antikensammlung des Instituts für klassische Archäologie der Universität des Saarlandes, Möhnesee*.

Brea – Cavalier 1959

B. Brea – M. Cavalier, *Mylai*, Novara.

Brecoulaki 2006

H. Brécoulaki, *La peinture funéraire de Macédoine: Emplois et fonctions de la couleur, IVe-IIe s. av. J.-C., I-II (MEΛΕΤΗΜΑΤΑ 48)*, Athènes (summ.: "La peinture funéraire de Macédoine [pl. 5556]", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 47-61).

Bremmer 2002

J.N. Bremmer, *The Rise and Fall of the Afterlife. The 1995 Read-Tuckwell Lectures at the University of Bristol*, London.

Brixhe 1996

Cl. Brixhe, *Phonétique et phonologie du grec ancien (BCILL 82)*, Louvain-la-Neuve.

Brixhe – Panayotou 1988

Cl. Brixhe – A. Panayotou, “L’atticisation de la Macédoine: l’une des sources de la koiné”, *Verbum* 11, 245-60.

Brixhe – Panayotou 1992

Cl. Brixhe – A. Panayotou, “Une inscription très courtisée: *SEG XXIV 548 (Pella)*”, *ZPE* 91, 129-35.

Brocas-Deflassieux 1999

L. Brocas-Deflassieux, *Αρχαία Βέροια. Μελέτη τοπογραφίας, Βέροια*.

Brown 1992

S. Brown, “Death as decoration: scenes from the arena on Roman domestic mosaic”, in: A. Richlin (ed.), *Pornography and Representation in Greece and Rome*, Oxford, 180-211.

Brumfield 1997

A. Brumfield, “Cakes in the Liknon. Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth”, *Hesperia* 66, 147-72.

Bruneau 1969

Ph. Bruneau, “Prolongements de la technique des mosaïques de galets en Grèce”, *BCH* 93, 308-32.

Brunet 2005

M. Brunet, «*Τα αγροτικά τοπία της αρχαίας Ελλάδας*», στο: Π.Ν. Δουκέλλης (εκδ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα, 79-104.

Brunt 1990

P. A. Brunt, “The Romanization of the Local Ruling Classes in the Roman Empire”, in: *id.* (ed.), *Roman Imperial Themes*, Oxford, 267-81.

Buchner – Ridgway 1993

G. Buchner – D. Ridgway, *Pithekoussai I. La necropolis, tombe 1-723 scavate dal 1952 al 1961*, Roma.

Budde 1953

L. Budde, “Istanbuler Reiterrelief”, *Bulleten* 17, 475-82.

Burkert 1985

W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία* (ελλ. μτφρ. Ν.Π. Μπεζαντάκος – Α. Αβαγιαννού), Αθήνα 1993.

Burkert 1993

W. Burkert, “Bacchic Teletai in the Hellenistic Age”, in: Carpenter – Faraone 1993, 259-75.

Burkert 1994

W. Burkert, *Μυστηριακές λατρείες της αρχαιότητας* (ελλ. μτφρ. Έ. Ματθαίου), Αθήνα.

Burkert 2009

W. Burkert, *Βαβυλών, Μέμφις, Περσέπολις* (ελλ. μτφρ. Π. Κουμούτση), Αθήνα.

Burns 1981

J. Burns, “Boreas and Oreithyia in Greek Vase Painting”, *ŽAnt* 31, 215-25.

Burr-Thompson 1963

D. Burr-Thompson, *Troy: The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Princeton.

Byvanck-Quarles van Ufford 1949-51

H.L. Byvanck-Quarles van Ufford, "Le skyphos de Tibère", *BABesch* 24-26, 21-5.

Calcani 1996-1997

G. Calcani, "I tondi adrianei e l'Arco di Costantino", *RIA* 19-20, 175-201.

Calcani 2001

G. Calcani, "Le serie dei tondi da Adriano a Costantino", in: *Confronto* 2001, 78-102.

Callaghan 1978

P.J. Callaghan, "Macedonian Shields, 'Shield Bowls' and Corinth: A Fixed Point in Hellenistic ceramic Chronology?", *AAA* XI.1, 53-60.

Carpenter – Faraone 1993

T.H. Carpenter – C.A. Faraone (eds), *Masks of Dionysus*, Ithaca, N.Y.-London.

Cartledge 1993

P. Cartledge, *The Greeks: A Portrait of Self and Others*, Cambridge (ελλ. μτφρ. Π. Μπουρολάκης, Αθήνα 2002).

Casson 2003

L. Casson, *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο* (ελλ. μτφρ. Λ. Σταματιάδη), Αθήνα.

Catling 1998

R.W.V. Catling, "The typology of the Protogeometric and Subprotogeometric Pottery from Troia and its Aegean context", *Stud. Troica* 8, 151-87.

CH

Coin Hoards, London 1975-

Chamoux 1953

Fr. Chamoux, *Cyrène sous la monarchie des Battiades*, Paris.

Chang 1992

C. Chang, "The Ethnoarcheology of Pastoral Land Use in the Grevena Province of Greece", in: J. Rossignol – L.-A. Wandsnider (eds), *Space, Time, and Archaeological Landscapes*, New York, 65-89.

Chang – Koster 1986

C. Chang – H. Koster, "Beyond bones: toward an archaeology of pastoralism", in: M.B. Schiffer (ed.), *Advances in Archaeological Method and Theory* 9, Arizona, 97-148.

Chang – Tourtellotte 1993

C. Chang – P. Tourtellotte, "Ethnoarchaeological Survey of Pastoral Transhumance Sites in the Grevena Region, Greece", *Journal of Field Archaeology* 20.3, 249-64.

Chantraine 1933

P. Chantraine, *La formation des noms en grec ancien*, Collection Linguistique publiée par la SLP – XXXVIII, Paris.

Charneaux 1966

P. Charnoux, "Liste argienne de théarodoques", *BCH* 90, 156-239.

Chatzinikolaou 2010

K.G. Chatzinikolaou, "Zeus Hypsistos – Un dieu d'origine macédonienne ou bien orientale? Remarques sur la redatation de trois reliefs votifs inscrits de la Haute Macédoine", in: M. Dalla Riva – H. Di Giuseppe (eds), *Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean*, Proceedings of the XVIIth International Congress of Classical Archeology, Roma 22-26 sett. 2008 (*Bolletino di Archaeologia on line* I/ volum. Speciale B/B 7/ 7) Roma, 17-21.

Chausson 2006

Fr. Chausson, "Antonin le Pieux, Éphèse et les Parthes", in: Seipel 2006, 33-69.

Cherry – Davis – Mantzourani 1991

J.F. Cherry – J.L. Davis – E. Mantzourani, *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands from the Earliest Settlement until Modern Times*, Los Angeles.

Chesterman 1974

J. Chesterman, *Classical Terracotta Figures*, London.

Christof 2001

E. Christof, *Das Glück der Stadt. Die Tyche von Antiochia und andere Stadttychen*, Frankfurt a.M.

Chryssanthaki-Nagle 2006

K. Chryssanthaki-Nagle, “La monnaie funéraire dans les nécropoles de Macédoine”, in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 89-103.

Classen – Steup 1914

J. Classen – J. Steup. *Thukydides, II*, Berlin⁵.

Clinton 1992

K. Clinton, *Myth and Cult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries*, Stockholm.

Coarelli 1996

F. Coarelli, “Commercio delle opere d’ arte in età tardo-republicana”, in: *id.* (ed.), *Revivixit Ars. Arte e ideologia a Roma. Dai modelli Ellenistici alla tradizione repubblicana*, Roma, 312-26.

Cole 1993

S.G. Cole, “Voices from Beyond the Grave: Dionysus and the Dead”, in: Carpenter – Faraone 1993, 276-95.

Collignon 1911

M. Collignon, *Les statues funéraires dans l’art grec*, Paris.

Comstock – Vermeule 1976

M.B. Comstock – C.C. Vermeule, *Sculpture in Stone. The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston*, Boston.

Confronto 2001

M.L. Confronto *et al.*, *Adriano e Costantino. Le due fasi dell’ arco nella valle del Colosseo*, Milano.

Cooper 2008

C. Cooper, “The riddle of the sphinx: a Protocorinthian vase from Perachora and the sphinx in Corinthian art”, in: D. Kurtz *et al.* (eds), *Essays in classical archaeology for Eleni Hatzivassiliou 1997-2007 (BAR-IS 1796)*, Oxford.

Corinth

Corinth. Results of the Excavations conducted by the American School at Athens, Cambridge, Mass. 1932- .

Cormack 2004

S. Cormack, *The Space of Death in Roman Asia Minor*, Wien.

Couilloud 1974

M.-Th. Couilloud, *Les monuments funéraires de Rhénée (EADélos XXX)*, Paris.

Coulié 1996

A. Coulié, «Το θασιακό εργαστήριο μελανόμορφων αγγείων. Γιατί θασιακό;», *AEMΘ* 10B, 825-34.

Coulié 2000

A. Coulié, “Les vases à reliefs thasiens de l’époque archaïque”, *BCH* 124, 99-160.

Coulié 2002

A. Coulié, *La céramique thasienne à figures noires (EtThas XIX)*, Paris.

Coulié 2008

A. Coulié, “Archiloque et la colonisation de Thasos: L’apport de la céramique”, in: Ντ. Κατσωνοπούλου – Ι. Πετρόπουλος – Στ. Κατσαρού (εκδ.), *Ο Αρχίλοχος και η Εποχή του. Πρακτικά Β’ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροιικιά Πάρου, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα, 427-47.

Coulston 2009

J. Coulston, “Victory and Defeat in the Roman Arena: The Evidence of Gladiatorial Iconography”, in: T. Wilmott (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21th-Century Perspective*, Papers from an international conference held at Chester, 16-18th February, 2007 (*BAR-IS 1946*), Oxford, 195-210.

Courby 1922

F. Courby, *Les Vases à reliefs*, Paris 1922.

Cousinery 1831

E. M. Cousinery, *Voyage en Macédoine*, II, Paris.

Cremer 1991

M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien*, I. Mysien (*Asia Minor Studien* 4.1), Bonn.

Croisille 2005

J.M. Croisille, *La peinture romaine*, Paris.

Croissant 1983

F. Croissant, *Les Protomés féminines archaïques*, I-II, Paris.

Ćurčić 1993

Sl. Ćurčić, “Late Antique Palaces: The meaning of Urban Context”, *Ars Orientalis* 23, 67-90.

Curtis 1886

C. G. Curtis, “Ἐπιγραφαὶ ἐν Μακεδονίᾳ συλλεγεῖσθαι”, *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐλληνικός φιλολογικός Σύλλογος*, Παρ. ΙΖ’, 159-60.

d’ Agostino 1970

B. d’ Agostino, “Tombe della prima età del ferro a S. Marzano”, *MEFRA* 82, 571-604.

Dalongeville – Rougemont 1993

R. Dalongeville – G. Rougemont (eds), *Recherches dans les Cyclades. Résultats des travaux de la RCP 583*, Lyon-Paris.

Davies 2000

J.K. Davies, “A Wholly Non-Aristotelian Universe”, in: R. Brock – S. Hodkinson (eds), *Alternatives To Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, 234-58.

Davis 1991

J.L. Davis, “Contributions to a Mediterranean Rural Archaeology. Historical Case Studies from the Ottoman Cyclades”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 4, 1991, 131-216.

De Caro 1994

St. De Caro, *Il Museo Archeologico nazionale di Napoli*, Napoli.

De Juliis 1985

E.M. De Juliis, *Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica*, Milano.

Delacoulonche 1859

A. Delacoulonche, “Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne des bords de l’Haliakmon à ceux de l’Axius”, *Archives des missions scientifiques et littéraires* 8, 67-288.

DELG

P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris 1968-1980.

Délos = Exploration Archéologique de Délos

Demakopoulou 1990

K. Demakopoulou (ed.), *Troy, Mycenae, Tiryns, Orchomenos. H. Schliemann: The 100th Anniversary of his Death*, Athens.

Demisch 1977

H. Demisch, *Die Sphinx: Geschichte ihrer Darstellung von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart.

Denoyelle – Iozzo 2009

M. Denoyelle – M. Iozzo, *La céramique grecque d'Italie méridionale et de Sicile*, Paris.

Dentzer 1967

J.M. Dentzer, *Les témoignages sur l'histoire de la peinture italique dans la tradition littéraire latine et le problème de la peinture murale en Italie (MEFRA 79)*, Paris.

Deppert-Lippitz 1985

B. Deppert-Lippitz, *Griechischer Goldschmuck*, Mainz a.Rh.

Descamps-Lequime 2007

S. Descamps-Lequime, *La peinture funéraire de Macédoine*, Paris-Milan.

Despini 2009

Aik. Despini, "Gold funerary masks", *AntK* 52, 20-1.

Despinis 2003

G. Despinis, *Hochrelieffriese des 2. Jahrhunderts n. Chr. aus Athen*, München.

Dessene 1960

A. Dessene, "Le Sphinx, d'après l'iconographie jusqu'à l'archaïsme grec", in: O. Eissfeldt *et al.* (eds), *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne. Colloque de Strasbourg 22-24 mai 1958*, Paris.

Detienne 2003

M. Detienne, *The Writing of Orpheus: Greek Myth in Cultural Contact* (engl. transl. J. Lloyd), Baltimore, MD.

Dewailly 2007

M. Dewailly, "Une collection tanagréenne pour Artémis dans le sanctuaire de Claros", in: Jeammet 2007, 133-54.

DGE

Diccionario Griego – Español, ed. Fr. Adrados, Madrid, 1980 -.

Dickie 1995

M.W. Dickie, "The Dionysiac Mysteries in Pella", *ZPE* 109, 81-6.

Dickmann 2005

J.-A. Dickmann, «Η περίπτωση της Πομπηίας: κατοίκηση σε μια μικρή πόλη», στο: W. Hoepfner (εκδ.), *Ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.* (ελλ. μτφρ. Η. Τσιριγκάκης), *Θεσσαλονίκη*, 639-708.

Dion 1990

R. Dion, "La part de la géographie et celle de l'histoire dans l'explication de l'habitat rural du Bassin Parisien", in: *id.* (ed.), *Le paysage et la vigne. Essais de géographie historique*, Paris, 75-149.

Djuknic – Jovanovic 1966

M. Djuknic – B.B. Jovanovic, "Illyrian Princely Tombs in Western Serbia", *Archaeology* 19, 43-51.

Dohan 1942

E.H. Dohan, *Italic Tomb Groups*, Philadelphia.

Dohrn 1960

T. Dohrn, *Die Tyche von Antiochia*, Berlin.

Drougou 2000

St. Drougou, "Krieg und Frieden im Athen des späten 5 Jahrhunderts v. Chr. Die rotfigurige Hydria aus Pella", *MDAI(A)* 115, 147-216.

Drougou 2012

St. Drougou, "Basileia und Agora in den Hauptstädten Makedoniens", in: A. Γιαννικουρή (εκδ.), *Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*, Κως 14-17/4/2011, Ρόδος, 255-67.

Drougou – Touratsoglou 1991

St. Drougou – I. Touratsoglou, "Hellenistische Keramik aus Makedonien", *AntK* 34.1, 13-27.

Drougou – Touratsoglou 2011

St. Drougou – I. Touratsoglou, *Die hellenistische Keramik außer Makedonien*, Berichte eines Kongresses, Köln (in pr.).

Dubois 2000

L. Dubois, "Hippolytos and Lysippos: Remarks on some Compounds in 'Ἴππο-, -ἵππος'", in: S. Hornblower – E. Matthews (eds), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence (Proceedings of the British Academy 104)*, Oxford, 41-52.

Duchesne – Bayet 1876

L. Duchesne – Ch. Bayet, *Mémoire sur une mission du Mont Athos*, Paris.

Dunbanbin 1978

K. Dunbanbin, *The Mosaics of Roman North Africa. Studies in Iconography and Patronage*, Oxford.

Durugönül 1989

S. Durugönül, *Die Felsreliefs im Rauhen Kilikien (BAR-IS 511)*, Oxford.

Dyggve 1958

E. Dyggve, *La région palatiale de Thessalonique*, Acta Congressus Madvigiani, Proceedings of the Second International Congress of Classical Studies, I, Copenhagen, 353-65.

Dyggve – Poulsen – Rhomaios 1934

E. Dyggve – Fr. Poulsen – K. Rhomaios, *Das Heroon von Kalydon*, Levin-Munksgaard.

EADélos

Exploration Archéologique de Délos, faites par l'École française d'Athènes, Paris 1909- .

EBGR

A. Chaniotis *et al.*, "Epigraphic Bulletin for Greek Religion 1987", *Kernos* 4 (1991).

Edmonds 1999

R.G. Edmonds III, "Tearing Apart the Zagreus Myth: A Few Disparaging Remarks on Orphism and Original Sin", *ClAnt* 18, 35-73.

Edmonds 2004

R.G. Edmonds III, *Myths of the Underworld Journey: Plato, Aristophanes, and the 'Orphic' Gold Tablets*, Cambridge.

Edmonds 2011

R.G. Edmonds III (ed.), *Further Along the Path: Recent Approaches to the 'Orphic' Gold Tablets*, Cambridge.

Edwards 1975

E. Edwards, *Corinth VII. Hellenistic Pottery*, Princeton.

Ehrhardt 1973

C. Ehrhardt, "The Coins of Cassander", *JNFA* 2, 25-32.

Ekroth 2001

G. Ekroth, "Altars on attic vases: the identification of *bomos* and *eschara*", in: C. Scheffer (ed.), *Ceramics in context. Proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery-Stockholm 1997*, 115-26.

Elias 1969

N. Elias, *Die Höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums (Soziologie und Geschichtswissenschaft. Soziologische Texte 54.4)*, Neuwied-Berlin.

Ellis 1988

S.P. Ellis, "The End of the Roman House", *AJA* 92, 565-76.

Ellis 1992

J.R. Ellis, «Μακεδονία του Φιλίππου», στο: Χατζόπουλος – Λουκόπουλος 1992, 146-65.

Erbse 1975

H. Erbse, *Studia Graeca in Homeri Iliadem*, IV, Berlin.

Erickson 2010

B. Erickson, "Roussa Ekklesia, Part 2: Lamps, Drinking Vessels and Kernoi", *AJA* 114, 217-52.

Fabricsius 1999

J. Fabricsius, *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabpräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten*, München.

Feissel – Sève 1979

D. Feissel – M. Sève, "La Chalcidique vue par Ch. Avezou (avril-mai 1914)", *BCH* 103, 229-326.

Filow 1927

B. Filow, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See*, Berlin-Leipzig.

Filow 1934

B. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia.

Fiorentini 1983

G. Fiorentini, "Gela Protoarcaica", *ASAtene* 61, 71-3.

Fittschen 1999

K. Fittschen, *Prinzenbildnisse antoninischer Zeit*, Mainz a.Rh.

Fittschen 2006

K. Fittschen, "Die Porträts am sogenannten Parthermonument", in: Seipel 2006, 71-87.

Fleischer 1984

LIMC II (Zürich – München), s.v. 'Artemis: Ephesia', coll. 755-763 (R. Fleischer).

Fol – Lichardus 1988

A. Fol – J. Lichardus (eds), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna. Catalogue for the exhibition at Saarbrücken*, Saarbrücken.

Follmann 1968

A.-B. Follmann, *Der Pan-Maler*, Bonn.

Forbes 1995

H. Forbes, "The identification of pastoralist sites within the context of estate-based agriculture in Ancient Greece. Beyond the 'Transhumance versus Agro-pastoralism' Debate", *BSA* 90, 325-38.

Foti – Pugliese Carratelli 1974

G. Foti – G. Pugliese Carratelli, "Un sepolcro di Hipponion e un nuovo testo orfico", *PP* 29, 91-126.

Fox 1996

L. Fox, «Ελληνιστικός πολιτισμός και λογοτεχνία», στο J. Boardmann – J. Griffin – O. Murray (εκδ.), *Η Ελλάδα και ο Ελληνιστικός κόσμος* (ελλ. μτφρ. Α. Τσοτσρού-Μύστακα), Αθήνα (Oxford 1986), 487-527.

Franke 1958

P.R. Franke, "Θεσσαλικά. Zwei signierte Werke des Bildhauers Euandros", *RhM* 101, 336-7.

Frantz – Thompson – Traulos 1969

A. Frantz – H.A. Thompson – J. Traulos, "The Temple of Apollo Pythios on Sikinos", *AJA* 73, 397-422.

Fredericksmeyer 1966

A.C. Fredericksmeyer, "The Ancient Rites of Alexander the Great", *CPh* 61, 179-84.

Frenz 1977

H.G. Frenz, *Untersuchungen zu den frühen römischen Grabreliefs*, Frankfurt a.M.

Frézouls 1977

Ed. Frézouls, "La toponymie de l'Orient syrien et l'apport des éléments macédoniens", in: T. Fahd et al. (eds), *La toponymie antique. Actes du Colloque de Strasbourg, 12-14 juin 1975 (Travaux du centre de recherche sur le Proche-orient et la Grèce antiques 4)*, Leyden.

Friesen 1993

S.J. Friesen, *Twice Neokoros. Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family*, Leiden-New York-Köln.

Fuchs 2009

M. Fuchs, "Zur Historizität des Parthermonuments von Ephesos", *JdI* 124, 347-78.

Fuchs W. 1969

W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München.

Furtwängler 1993

A. Furtwängler, "Zur Geldpolitik Philipps II. und der Antigoniden", in: *Αρχαία Μακεδονία V.1, Θεσσαλονίκη*, 459-70.

Futrell 1997

A. Futrell, *Blood in the Arena*, London.

Gaebler 1935

H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, III, Berlin.

Gaertringen von – Wilski 1904

H. von Gaertringen – P. Wilski, *Thera, III. Stadtgeschichte von Thera*, Berlin.

Galinsky 1996

K. Galinsky, *Augustan Culture. An Interpretative Introduction*, Princeton.

García Ramón 2007

J.-L. García Ramón, "Thessalian Personal Names and the Greek Lexicon", in: E. Matthews (ed.), *Old and New Worlds in Greek Onomastics (Proceedings of the British Academy 148)*, Oxford, 29-67.

Gardthausen 1964

V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, I-II, Stuttgart.

Garlan 1965

Y. Garlan, "Sondage Tokatlis G. Daux", *BCH* 89, 935-48.

Garraffori – Funari 2009

R. Garraffori – P. Funari, "Reading Pompeii's Walls, A Social Archaeological Approach to Gladiatorial Graffiti", in: T. Wilmott (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st Century Perspective*, Papers from an international conference held at Chester, 16-18th February, 2007 (*BAR-IS 1946*), Oxford, 185-91.

Gauthier 1989

Ph. Gauthier, *Nouvelles inscriptions de Sardis II*, Genève.

Gauthier – Hatzopoulos 1993

Ph. Gauthier – M.B. Hatzopoulos, La loi gymnasiarchique de Béroia (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 16), Athènes.

Gautier 1993

J. Gautier, “‘Les Cyclades antiques’. Caractérisation de centres de productions céramiques par microscopie optique”, in: Dalongeville – Rougemont 1993, 167-204.

Gehrke 2000

J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου* (ελλ. μτφρ. Άγγ. Χανιώτης), Αθήνα (München 1991).

Gesell 1976

G.C. Gesell, “The Minoan Snake Tube: A Survey and Catalogue”, *AJA* 80, 247-59.

Geyer 1930

F. Geyer, Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps, vol. II. [*HZ* 19], München.

Ghali-Kahil 1960

L. Ghali-Kahil, La céramique grecque (Fouilles 1911-1956) (*EtThas* VII), Paris.

Ghilardi 2007

M. Ghilardi, *Dynamiques spatiales et reconstitutions paléogéographiques de la plaine de Thessalonique (Grèce) à l’Holocène récent* Val de Marne, Paris.

Ghilardi *et al.* 2008

M. Ghilardi – E. Fouache – F. Queyrel – G. Syrides – K. Vouvalidis – S. Kunesch – M. Styllas – S. Stiros, “Human Occupation and Geomorphological Evolution of the Thessaloniki Plain (Greece) Since the Mid Holocene”, *JAS* 35, 111-25.

Gimatidis 2010

St. Gimatidis, Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze bis zur Klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 26), Rahden/Westfalen.

Gimatidis 2011

St. Gimatidis, “Counting sherds at Sindos: Pottery consumptions and construction of identities in the Iron Age”, in: S. Verdan – Th. Theurillat – A. Knezelmann-Pfyffer (eds), *Early Iron Age Pottery. A Quantitative Approach. Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece, Athens November 28-30, 2008* (*BAR-IS* 2254), Oxford, 97-110.

Giovannini 1977

Ad. Giovannini, “Le statut des cités de Macédoine sous les Antigonides”, in: *Αρχαία Μακεδονία II, Θεσσαλονίκη*, 465-72.

Girtzy 2001

M. Girtzy, *Historical Topography of Ancient Macedonia. Cities and other Settlements-sites in the late Classical and Hellenistic Period*, Thessaloniki.

Giuliano 1953-54

A. Giuliano, “Busti Femminili da Palestrina”, *MDAI(R)*, 60/61, 172-83.

Goldman 1950

H. Goldman, Excavations at Gözlü Kule. *Tarsus* I, Princeton.

Golvin – Landes 1990

J.C. Golvin – Chr. Landes, *Amphithéâtres and gladiateurs*, Paris.

Gomme 1956

A.W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides, II. Books II-III*, Oxford.

Grabow 1998

E. Grabow, *Schlangenbilder in der griechischen schwarzfigurigen Vasenkunst*, Münster.

Graepler 1997

D. Graepler, Tonfiguren im Grab. Fundkontexte hellenistischer Terrakotten aus der Nekropole von Tarant, München.

Graf 1993

F. Graf, "Dionysiac and Orphic Eschatology: New Texts and Old Questions", in: Carpenter – Faraone 1993, 239-58.

Graf – Johnston 2007

F. Graf – S.I. Johnston, Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets, London-New York.

Graham 2002

A.J. Graham, "The Colonization of Samothrace", *Hesperia* 71, 231-60.

Greco 1992

G. Greco, Archeologia della Magna Grecia, Bari-Roma.

Greenhalg 1973

P.A.L. Greenhalg, Early Greek warfare: horsemen and chariots in the Homeric and Archaic Ages, Cambridge.

Greenwalt 2007

W.S. Greenwalt, "The Development of Middle Class in Macedonia", in: *Αρχαία Μακεδονία VII, Θεσσαλονίκη*, 87-96.

Gr.Gr

E. Schwyzer, Griechische Grammatik, I. Allgemeiner Teil, Lautlehre, Wortbildung, Flexion, München 1953.

Grimanis *et al.* 1977

A.M. Grimanis – M. Vassilaki-Grimani – M. I. Karayannis, "Instrumental Neutron Activation Analysis of 'Melian' Potsherds", *Journal of Radioanalytical Chemistry* 39, 21-31.

Gropengiesser 1980

H. Gropengiesser, "Ein Achilleus-Becher in Mannheim", in: H.A. Cahn – E. Simon (eds), *Tainia. Festschrift für R. Hampe*, Mainz a.Rh., 307-32.

Gruen 1974

E. Gruen, "The Last Years of Philipp V", *GRBS* 15, 221-46.

Guarducci 1974

M. Guarducci, "Laminette auree orfiche: alcuni problemi", *Epigraphica* 36, 7-32.

Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006

A.-M. Guimier-Sorbets – M. Hatzopoulos – Y. Morizot (eds), Rois, cités, nécropoles: institutions, rites et monuments en Macédoine, actes des colloques de Nanterre, décembre 2002 et d'Athènes, janvier 2004 (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 45), Athènes.

Guimier-Sorbets – Morizot 2006

A.-M. Guimier-Sorbets – Y. Morizot, "Construire l'identité du mort: L'architecture funéraire en Macédoine (pl. 45-53)", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 117-30.

Guldager Bilde 1996

P. Guldager Bilde, "Moldmade bowls, Centers and peripheries in the Hellenistic world", in: P.G. Bilde *et al.* (eds), Centre and periphery in the Hellenistic world, Aarhus, 192-209.

Günay Tuluk 2001

G. Günay Tuluk, "Hellenistische Reliefbecher im Museum von Ephesos", in: Fr. Krzinger (ed.), Studien zur hellenistischen Keramik in Ephesos, Wien.

Guthrie 1993

W.K.C. Guthrie, Orpheus and Greek Religion: A Study of the Orphic Movement, Princeton, N.J.

Gutsfeld 2000

A. Gutsfeld, "Hadrian als Jäger. Jagd als Mittel kaiserlicher Darstellung", in: Martini 2000, 79-99.

Habicht 1987

Chr. Habicht, *Demetrias*, V, Bonn.

Hafner 1965

G. Hafner, "Frauen-und Mädchenbilder aus Terracotta im Museo Gregoriano Etrusco", *RhM* 72, 41-61.

Hafner 1980

G. Hafner, "Das Brustbildnis eines Mannes in Berlin", in: R.A. Stucky – I. Jucker (eds), *EIKONES*, Studien zum griechischen und römischen Bildnis. Hans Jucker zum sechzigsten Geburtstag gewidmet (*Antike Kunst*, Beih. 12), Bern, 130-4.

Hajnal 2007

I. Hajnal (ed.), *Die altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden. Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin, 19.-22. September 2001*. Unter Mitwirkung von B. Stefan herausgegeben (*Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 126), Innsbruck.

HAL

Hesychii Alexandrini Lexicon, III. Π-Σ, Recensuit et emendavit Peter Allan Hansen (*Sammlung Griechischer und Lateinischer Grammatiker* 11/3), Berlin-New York 2005.

Halfmann 1986

H. Halfmann, *Itinera Principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, Stuttgart.

Hall 1997

J.M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge.

Hall 2002

J.M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago.

Hall E. 1989

E. Hall, *Inventing the Barbarian. Greek Self-definition through Tragedy*, Oxford.

Halm-Tisserant 1994

M. Halm-Tisserant, "Les Yeux d'Argos", *AA*, 375-81.

Hammond 1967

N.G.L. Hammond, *Epirus*, Oxford.

Hammond 1972

N.G.L Hammond, *A History of Macedonia, I*, Oxford.

Hammond 1982

N.G.L Hammond, «*Ίδρυση και εδραίωση του μακεδονικού βασιλείου*», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (εκδ.), *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα. 64-80.

Hammond 1989

N.G.L. Hammond, *Alexander the Great*, Cambridge.

Hammond 1989α

N.G.L. Hammond, *The Macedonian State*, Oxford.

Hammond 1994

N.G.L. Hammond, «*Ο πνευματικός βίος*», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (εκδ.), *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 88-91.

Hammond 1995

N.G.L Hammond, *Το θαύμα που δημιούργησε η Μακεδονία*, Αθήνα.

Hammond – Griffith 1979

N.G.L. Hammond – G.T. Griffith, *A History of Macedonia, II*, Oxford (ελλ. μτφρ. Γ. Φωτιάδης, Θεσσαλονίκη 1995).

Hammond – Walbank 1988

N.G.L. Hammond – F.W. Walbank, *A History of Macedonia, III*, Oxford. (ελλ. μτφρ. Θ. Γεωργιάδης, Θεσσαλονίκη 1995).

Hannestadt 2001

L. Hannestadt, “Greek Pottery and Greek Identity”, in: Ch. Scoffer (ed.), *Ceramics in Context: proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery, held at Stockholm, 13-15 June 1997 (Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm Studies in Classical Archaeology 12)*, Stockholm, 9-17.

Hansen – Nielsen 2004

M.H. Hansen – T.H. Nielsen (eds), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford.

Hardwick 2001

N. Hardwick, “The Coins”, in: A. Cambitoglou – J. K. Papadopoulos – O. T. Jones (eds), *Torone I. The excavations of 1975, 1976 and 1978 (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 206-208)*, Αθήνα, 773-83.

Haspel 1936

C.H.E. Haspel, *Attic Black figured Lekythoi*, Paris.

Hasselin Rous – Laugier – Martinez 2009

I. Hasselin Rous – L. Laugier – J.-L. Martinez (eds), *D’Izmir à Smyrne. Découverte d’une cité antique*, Paris.

Hatzopoulos 1986

M.B. Hatzopoulos, “Succession and Regency in Classical Macedonia”, in: *Αρχαία Μακεδονία IV, Θεσσαλονίκη*, 279-92.

Hatzopoulos 1987

M.B. Hatzopoulos, “Strepsa: a reconsideration or new evidence on the road system of Lower Macedonia”, in: *id.* – L.D. Loukopoulou (eds), *Two Studies in Ancient Macedonian Topography (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3)*, Athens, 21-60.

Hatzopoulos 1993

M.B. Hatzopoulos, “Epigraphie et villages en Grèce du Nord”, in: A. Calbi – A. Donati – G. Poma (eds), *L’ epigrafia del villaggio*, Faenza, 151-72.

Hatzopoulos 1994

M.B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 19)*, Athènes.

Hatzopoulos 1996

M.B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings. I. A Historical and Epigraphic Study (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 22)*, Athènes-Paris.

Hatzopoulos 1997

M.B. Hatzopoulos, “L’Etat macédonien antique: un nouveau visage”, *CRAI*, 7-25.

Hatzopoulos 2000

M.B. Hatzopoulos, “‘L’histoire par les noms’ in Macedonia”, in: S. Hornblower – E. Matthews (eds), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, Oxford, 99-117.

Hatzopoulos 2001

M.B. Hatzopoulos, *L’organisation de l’armée macédonienne (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 30)*, Athènes.

Hatzopoulos 2003

M.B. Hatzopoulos, “Polis, Ethnos and Kingship in Northern Greece”, in: K. Buraselis – K. Zoumboulakis (eds), *The idea of European Community in History, II*, Athens, 51-64.

Hatzopoulos 2004

M.B. Hatzopoulos, "Macedonia", in: Hansen – Nielsen 2004, 794-809.

Hatzopoulos 2005

M.B. Hatzopoulos, "Cités en Macédoine", in: M. Reddé *et al.* (eds), *La naissance de la ville dans l'Antiquité*, Paris, 127-40.

Hatzopoulos 2006

M.B. Hatzopoulos, "De la vie à trépas: Rites de passage, lamelles dionysiaques et tombes macédoniennes (pl. 57)", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 131-41.

Hatzopoulos 2007

M.B. Hatzopoulos, "Μακεδονικά παραλειπόμενα: le cheval, le loup et la source", in: *id.* (ed.), *Φωνής χαρακτήρ ἔθνικος*. Actes du Ve Congrès International de Dialectologie Grecque (Athènes 28-30 septembre 2006) (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 52), Athènes, 227-35.

Hatzopoulos 2011

M.B. Hatzopoulos, "A List of Sales from Mieza and the Constitution of Extensive Landed Properties in the Central Macedonian Plan", *Τεκμήρια* 10, 47-69.

Hatzopoulos – Loukopoulou 1987

M.B. Hatzopoulos – L.D. Loukopoulou, Two Studies in Ancient Macedonian Topography (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 3), Athènes.

Hatzopoulos – Loukopoulou 1992

M.B. Hatzopoulos – L.D. Loukopoulou, Recherches sur les marches orientales des Téménides, I (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 11), Athènes.

Hausmann 1959

V. Hausmann, Hellenistische Reliefbecher aus attischen und böotischen Werkstätten, Stuttgart.

Hayes 1996

J. Hayes, "Recent Work on Roman Imported and Local Pottery from the Athenian Agora and the Isthmian Sanctuary", in: M. Herfort-Koch *et al.* (eds), *Hellenistische und kaiserliche Keramik des östlichen Mittelmeeres Gebietes*, Frankfurt a.M. 1995, Frankfurt a.M., 7-17.

Hayes 2008

J. Hayes, Roman Pottery. Fine Ware Imports (*Athenian Agora XXII*), Princeton.

Haynes 1975

S. Haynes, "Eine Bronzeattasche in Form eines Frauenkopfes", *RhM* 82, 257-61.

Helly 1992

B. Helly, "Stèles funéraires de Démétrias: Recherches sur la chronologie des remparts et des nécropoles méridionales de la ville", in: *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, Πρακτικά Βόλος, 29/10-1/11/1987. Αθήνα, 349-65.

Helly 2006

B. Helly, "La Thessalie au 3e siècle av. J.C.", *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 2, 339-68.

Helly 2007

B. Helly, "Le dialecte thessalien, un autre modèle de développement", in: Hajnal 2007, 198-200.

Helmann 1994

M.-Ch. Helmann, "La maison grecque: les sources épigraphiques", *Τόποι* 4/1, 131-46.

Hepding 1910

H. Hepding, "Die Arbeiten zu Pergamon 1908-1909, II. Die Inschriften", *MDAI(A)* 35, 401-88.

Hermansen 1982

G. Hermansen, Ostia. Aspects of Roman City Life, Edmonton.

Herrmann 1990

J.J. Herrmann, Jr., "Thasos and the Ancient Marble Trade: Evidence from American Museums", in: M. True – J. Podany (eds), *Marble. Art Historical and Scientific Perspectives on Ancient Sculpture*, Symposium Held at the J. Paul Getty Museum, April 28-30, 1988, Malibu, 73-100.

Herrmann 1992

J.J. Herrmann, Jr., "Exportation of dolomitic Marble from Thasos", in: M. Waelkens – N. Herz – L. Moens (eds), *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance* [Second Meeting of the Association for the Study of Marble and Other Stones Used in Antiquity, Leuven, October 16-20th, 1990 (ASMOSIA 2)], Leuven, 93-9.

Heuß 1962

A. Heuß, "Hellas", in: G. Mann – A. Heuß (eds), *Griechenland. Die hellenistische Welt, Propyläen Weltgeschichte III*, Berlin-Frankfurt a.M.-Wien, 69-400.

Higgins 1967

R.A. Higgins, *Greek Terracottas*, London.

Higgins 1980

R.A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London².

Higgins 1986

R.A. Higgins, *Tanagra and the Figurines*, London.

Hochstetter 1984

A. Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 3)*, Berlin.

Hoffmann 1906

O. Hoffmann, *Die Makedonen. Ihre Sprache und ihr Volkstum*, Göttingen.

Holleaux 1933

M. Holleaux, "Une inscription de Séleucie-de-Piérie", *BCH* 57, 6-67.

Holleaux 1938-1968

M. Holleaux, *Etudes d'épigraphie et d'histoire grecque, I-IV*, Paris (1969²).

Hönle – Henze 1981

A. Hönle – A. Henze, *Römische Amphitheater und Stadien, Gladiatorenkämpfe und Circusspiele*, Basel.

Hornblower 1991

S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides, I*, Oxford.

Hornblower 2008

S. Hornblower, "Greek Identity in the Archaic and Classical periods", in: K. Zacharia (ed.), *Hellenisms. Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Hampshire, 37-58.

Højte 2005

J.M. Højte, *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus (Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity 7)*, Aarhus-Oxford.

Howgego 1995

C. Howgego, *Ancient History from Coins*, London.

Howland 1958

R.I. Howland, *Greek Lamps and Their Survivals (Athenian Agora IV)*, Princeton.

HPN

F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917.

Iakov 2010

D. Iakov, "Milk in the Gold Tablets from Pelinna", *Trends in Classics* 2, 64-76.

IC

Inscriptiones Creticae ed. M. Guarducci, opera et consilio Friderici Halbherr collectae, I-IV, Rome 1935-1950.

IG

Inscriptiones Graecae, editio altera, Berolini 1903- .

IGCH

M. Thompson – O. Mørkholm – C.M. Kraay, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, N. York 1973.

Ilieva 2007

P. Ilieva, “Thracian-Greek συμβίωσις on the Shore of the Aegean”, in: A. Ιακωβίδου (εκδ.), *Η Θράκη στον Ελληνο-ρωμαϊκό Κόσμο. Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας* (Thrace in the Graeco-Roman world. Proceedings of the 10th International Congress of Thracology), Αθήνα/Athens, 212-26.

Ilieva 2009

P. Ilieva, “‘G 2-3 Ware’ and the non-Greek Populations on the North Aegean Coast. (Some Preliminary Notes on its Distribution Pattern and Contextual Characteristics)”, in: Ζ. Μπόνιας – J.Y. Perreault (εκδ.), *Έλληνες και Θράκες. Έλληνες και Θράκες στην παράλια ζώνη και στην ενδοχώρα της Θράκης στα χρόνια πριν και μετά τον μεγάλο αποικισμό. Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου, Θάσος, 26-27 Σεπτεμβρίου 2008*, Θάσος, 109-21.

Immerwahr 1990

H.R. Immerwahr, *Attic Script. A Survey*, Oxford.

Isthmia

Isthmia. Excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School at Athens, Princeton, N.J.

Jacopi 1929α

G. Jacopi, Scavi nella necropolis di Jalisso, 1924-1928, *Clara Rhodos* III, Rhodi.

Jacopi 1929β

G. Jacopi, Scavi nella necropoli Camiresi, 1929-1930, *Clara Rhodos* IV, Rhodi.

Jameson – Runnels – van Andel 1994

M.H. Jameson – C.N. Runnels – T. van Andel, *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Pre-history to the Present Day*, Stanford.

Jeammet 2007

V. Jeammet (ed.), *Tanagras. De l’objet de collection à l’objet archéologique*, Paris.

Jeammet – Mathieux 2010

V. Jeammet – N. Mathieux, “The figurines as a reflection of beliefs and rites”, in: V. Jeammet (ed.), *Tanagras. Figurines for Life and Eternity. The Musée du Louvre’s Collection of Greek Figurines*, Balencia.

Jennison 1937

G. Jennison, *Animals for show and pleasure in ancient Rome*, Manchester 1937.

Jevtovic 1990

J. Jevtovic (ed.), *Masters of Silver. The Iron Age in Serbia*, Belgrade.

Jockey 1979

Ph. Jockey, “Neither School or Koine: The Local Workshops of Delos and their Unfinished Sculpture 177-184”, in: O. Palagia – W. Coulson (eds), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture*, Exeter.

Johnson 1938

F.P. Johnson, “Red-figured Pottery at Chicago”, *AJA* 42, 345-61.

Josifovska 1958

B. Josifovska, “Грчки натпис со сикниатура на уметникот “Αδυμος Εὐάνδρου”, *ŽAnt* 8, 295-300 (p. 300, ‘resumé’: “Inscription grecque avec la signature de l’artiste ΑΔΥΜΟΣ ΕΥΑΝΔΡΟΥ”).

Jucker 1961

H. Jucker, Das Bildnis im Blätterkelch, Geschichte und Bedeutung einer römischen Porträtform, Lausanne-Freiburg.

Jung 2002

R. Jung, Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11 (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 18), Kiel.

Kabus-Preisshofen 1989

R. Kabus-Preisshofen, Die hellenistische Plastik der Insel Kos (*MDAI[A]* Beih. 14), Berlin.

Kahil – Icard 1984

LIMC II (Zürich – München), s.v. ‘Artemis’, coll. 618-753 (L. Kahil – N. Icard).

Kähler 1965

H. Kähler, Der Fries vom Reiterdenkmal des Aemilius Paulus in Delphi (*MAR* 5), Berlin.

Kakoulli 2009

I. Kakoulli, Greek Painting Techniques and Materials from the Fourth to the First Century BC, London.

Kalaïtzi 2007

M. Kalaïtzi, Figured Tombstones from Macedonia, Fifth-First Cent. BC (unpubl. diss. – Oxford).

Kalléris 1988

J. Kalléris, Les Anciens Macédoniens, I-II.1 (*Collection de l’Institut français d’Athènes* 81), Athènes 1954, 1976 (repr.).

Kaltsas – Shapiro 2008

N. Kaltsas – A. Shapiro (eds), Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athens (Catalogue of the Exhibition), Athens.

Kamptz 1982

H. von Kamptz, Homerische Personennamen: Sprachwissenschaftliche und historische Klassifikation, Göttingen.

Kankeleit 1994

A. Kankeleit, Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland (Diss. München), München.

Kanowski 1984

M.G. Kanowski, Containers of Classical Greece. A Handbook of Shapes, St. Lucia-London-New York.

Karali-Giannakopoulou 1999

L. Karali-Giannakopoulou, Shells in Aegean Prehistory, Oxford (*BAR-IS* 761), Oxford.

Karamitrou-Mentessidi 2007

G. Karamitrou-Mentessidi, “The Late Bronze Age in Aiani”, in: B. Athanassov – R. Krauß – Vl. Slavčev (eds), Aegeo-Balkan Prehistory, publicized in 16th March (www.aegeobalkanprehistory.net).

Kassab Tezgör 2007

D. Kassab Tezgör, Tanagréennes d’Alexandrie. Figurines de terre cuite hellénistiques des nécropoles orientales (*Etudes Alexandrines* 13), Paris-Caire.

Kasulke 2000

T. Kasulke, “Hadrian und die Jagd im Spiegel der zeitgenössischen Literatur”, in: Martini 2000, 101-27.

Kefalidou 2001

E. Kefalidou, “Late archaic polychrome pottery from Aiani”, *Hesperia* 70, 183-219.

Keil – Swoboda 1935

J. Keil – H. Swoboda, Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien, Wien.

Kennel 2001

N. Kennel, "Most Necessary for the Bodies of Men: Oil and its By-products in the Later Greek Gymnasium", in: M. Joyal (ed.), *In Altum. Seventy-Five Years of Classical Studies in Newfoundland*, St. John Newfoundland, 119-33.

Kienast 1982

D. Kienast, *Augustus. Princeps und Monarch*, Darmstadt.

Kienast 1990

D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*, Darmstadt.

Kistler 1998

E. Kistler, Die 'Opferrinne-Zeremonie': Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen, Stuttgart.

Kleiner 1984

G. Kleiner, *Tanagrafiguren. Untersuchungen zur hellenistischen Kunst und Geschichte (JdI Erg. 15, 1942' Neuauflage durch K. Parlasca – A. Linfert, 1984)*, Berlin.

Kleinknecht 1966

H. Kleinknecht, "Herodot und die makedonische Urgeschichte", *Hermes* 94, 134-46.

Koch 1975

G. Koch, *ASR XII 6. Die mythologischen Sarkophage. Meleager*, Berlin.

Koch – Sichtermann 1982

G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München.

Kockel 1993

V. Kockel, *Porträtreiefs stadtrömischer Grabbauten*, Mainz a.Rh.

Koeppel 1986

G. Koeppel, "Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit, 4", *BjB* 186, 1-90.

Kondoleon 1999

Chr. Kondoleon, "Timing Spectacles: Roman Domestic Art and Performance", in: B. Bergmann – Chr. Kondoleon (eds), *The Art of Ancient Spectacle*, New Haven-London.

Korkut 1999-2000

T. Korkut, "Überlegungen zum Aufkommen der Halbfiguren auf kleinasiatischen Grabstelen vom Hellenismus bis zur römischen Kaiserzeit", *Adalya* 4, 181-94.

Kosmidou 2006

E. Kosmidou, "Greek Coins from the Eastern Cemetery of Amphipolis", *NC* 166, 415-31.

Kostial 1997

M. Kostial, *Kelten im Osten. Gold und Silber der Kelten in Mittel und Osteuropa (Sammlung Lanz)*, München.

Kotitsa 1996

Z. Kotitsa, *Hellenistische Tonpyxiden*, Mainz a.Rh.

Kotitsa 1998

Z. Kotitsa, *Hellenistische Keramik im Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg*, Würzburg.

Kottaridi 2002β

A. Kottaridi, "Discovering Aegae, the old Macedonian Capital", in: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (eds), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, 75-81.

Kottaridi 2004β

A. Kottaridi, "The Lady of Aigai", in: D. Pandermalis (ed.), *Alexander the Great. Treasures of an Epic Era of Hellenism*, New York, 139-47.

Kottaridi 2006

A. Kottaridi, "Couleur et sens: L'emploi de la couleur dans la tombe de la reine Eurydice (pl. 59-62)", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 155-68.

Koukouli-Chrysanthaki 1970

Ch. Koukouli-Chrysanthaki, "Sarcophages d'Abdère", *BCH* 94, 327-60.

Koukouli-Chrysanthaki *et al.* 1992

LIMC VI, s.v. 'Heros Equitans', coll. 1019-73 (Ch. Koukouli-Chrysanthaki – V. Machaira – P.A. Pantos).

Koukouli-Chrysanthaki 2002

Ch. Koukouli-Chrysanthaki, "Excavating Classical Amphipolis", in: Stamatopoulou – M. Yeroulanou (eds), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, 57-73.

Koukouli-Chrysanthaki 2006

Ch. Koukouli-Chrysanthaki, "Les nécropoles de la Pérée thasienne: Oisymé et Galepsos", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 169-84.

Koukouvou – Stefani 2002

A. Koukouvou – E. Stefani, "Archaeological research and major public works", in: 8th EAA Annual Meeting (24-29 September 2002), Abstracts book, 152.

Kouremenos – Parássoglou – Tsantsanoglou 2006

Th. Kouremenos – G.M. Parássoglou – K. Tsantsanoglou, *The Derveni Papyrus*, edited with introduction and commentary (*Studi e Testi per il Corpus dei Papiri Filosofici Greci e Latini* 13), Florence.

Kourempanas 2009

Th. Kourempanas, "The Chronology of the Hellenistic Coinage in the Name of the Macedonian Cities Thessaloniki, Pella and Amphipolis", in: N. Holmes (ed.), *Acts of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow 2009* (in pr.).

Kourempanas 2011

Th. Kourempanas, "Les monayes de bronze en Macédoine après la fin de la monarchie", in: Th. Faucher – M.-Chr. Marcellesi – O. Picard (eds), *Nomisma: La circulation monétaire dans le monde grec* (*BCH Suppl.* 53), Paris, 199-211.

Kozenkova 1992

V.I. Kozenkova, *Serzen'-Jurt. Ein Friedhof der späten Bronze- und Eisenzeit im Nordostkaukasus* (*AVA-Materialien* 48), Mainz.

Kramer 1994

S. Kramer, "Das Grabmonument des T. Flavius Mikkalus aus Perinth", *KölnJb* 27, 99-116.

Kroll 1993

J.H. Kroll, *The Greek Coins* (*The Athenian Agora* XXVI), Baltimore, Princeton.

Künzl 1988

E. Künzl, *Der Römische Triumph*, Bonn.

Kurtz 1975

D.C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, Oxford.

Kyle 2001

D. Kyle, *Spectacles of Death in ancient Rome*, London-New York².

Kyrieleis 1975

H. Kyrieleis, *Bildnisse der Ptolemäer* (*Archäologische Forschungen* 2), Berlin.

Lagogianni-Georgakarakos 1998

M. Lagogianni-Georgakarakos, *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien* (*CSIR Griechenland* III.1 – Akademie von Athen), Athen.

Laks – Most 1997

A. Laks – Most (eds), *Studies on the Derveni Papyrus*, Oxford.

Landskron 2006α

A. Landskron, “Repräsentantinnen der orbis Romanus auf dem sog. Partherdenkmal von Ephesos”, in: Seipel 2006, 103-27.

Landskron 2006β

A. Landskron, “Das ‘Partherdenkmal’ von Ephesos. Ein Monument für die Antoninen”, *JÖAI* 75, 143-83.

Landucci Gattinoni 2003

F. Landucci Gattinoni, *L’ arte del potere. Vita e opere di Cassandro di Macedonia (Historia Einzelschr. 171)*, Stuttgart.

La Rocca *et al.* 2010

E. La Rocca *et al.* (eds), *I Giorni di Roma. L’ età della Conquista*, Roma.

Larousse 1874

P. Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, XIV, Paris.

Laubscher 1975

H.P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Berlin.

Laumonier 1977

A. Laumonier, *La céramique hellénistique à reliefs I. Ateliers Ioniens (EADélos XXXI)*, Paris.

Lavan – Özgenel – Sarantis 2007

L. Lavan – L. Özgenel – A. Sarantis (eds), *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, Leiden-Boston.

Lavin 1962

I. Lavin, “The House of the Lord. Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Middle Ages”, *The Art Bulletin* 44, 1-27.

Lazaridis 1971

D. Lazaridis, *Thasos and its Peraia*, Athens.

Leake 1835

M.W. Leake, *Travels in Northern Greece*, III, London.

Le Bohec-Bouhet 2006

S. Le Bohec-Bouhet, “Réflexions sur la place de la femme dans la Macédoine antique”, in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 187-98.

Lejeune 1972

M. Lejeune, *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*, Paris.

Lefkandi III

M.R. Popham – I.S. Lemos, *Lefkandi III. The Toumba Cemetery*, Oxford 1996.

Lemos 1991

A. Lemos, *Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles*, Oxford.

Lémos 1992

A. Lémos, “Un atelier archaïque chiote en Macédoine orientale”, in: J.-Y. Perreault – F. Blondé (eds), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique (BCH Suppl. 23)*, Paris, 157-73.

Lemos 1997

A. Lemos, “Rizari. A cemetery in Chios town”, in: O. Palagia (ed.), *Greek Offerings. Essays on Greek Art in Honour of John Boardman*, London, 73-85.

Lentini 2009

M.C. Lentini, *Mosaici Mediterranei*, Palermo.

Leriche 2003

P. Leriche, “Peut on étudier la Syrie séleucide”, in: F. Prost (ed.), *L’Orient méditerranéen: de la mort d’Alexandre aux campagnes de Pompée; cités et royaumes à l’époque hellénistique*. Actes du colloque international de la SOPHAU à Rennes en avril 2003, PUR-Pallas, Rennes, 117-48.

Le Roux 2009

Le Roux, “L’empereur romain et la chasse”, in: Trinquier – Vendries 2009, 23-35.

Leschhorn 1984

W. Leschhorn, *Der Gründer der Stadt*, Stuttgart.

Lesuisse 1961

L. Lesuisse, “Le titre de *Caesar* et son évolution au cours de l’histoire de l’empire”, *LEC* 29, 271-87.

Lesure 2003

R.G. Lesure, “Archaeologists and The Site”, in: J.K. Papadopoulos – R.M. Leventhal (eds), *Theory and Practice in Mediterranean Archaeology: Old World and New World Perspectives (Cotsen Advanced Seminars 1)*, Los Angeles, 199-202.

Lewis 1986

D.M. Lewis, “Temple Inventories in Ancient Greece”, in: M. Vickers (ed.), *Pots and Pans. A Colloquium on Precious Metals and Ceramics in the Muslim, Chinese and Graeco-Roman Worlds*, Oxford 1985 (*Oxford Studies in Islamic Art* 3), Oxford, 71-82.

Leyenaar-Plaisier 1979

P. Leyenaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques*. Catalogue de la collection du Musée des Antiquités de Leiden, Leiden.

LGPN IV

P. M. Fraser – E. Matthews (eds), *A Lexicon of Greek Personal Names, IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford 2005.

Lhôte 2007

E. Lhôte, “Typologie des anthroponymes en -υς”, in: M. B. Hatzopoulos (ed.), *Φωνῆς χαρακτήρ ἑθνικός*. Actes du Ve Congrès International de Dialectologie Grecque, Athènes 28-30 septembre 2006 (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 52), Athènes, 271-94.

Liampi 1994

K. Liampi, “Argilos. History and Coinage”, *NomKhron* 13, 7-36.

Liampi 1998α

K. Liampi, *Der makedonische Schild*, Bonn-Athen.

Liampi 1998β

K. Liampi, “A Hoard of Bronze Coins of Alexander the Great”, in: R. Ashton – S. Hurter (eds), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price*, London, 247-53.

Liampi 2000

K. Liampi, “The circulation of bronze Macedonian royal coins in Thessaly”, in: C.C. Mattusch – A. Brauer – S.E. Knudsen (eds), *From the parts to the whole*, vol. 1, Acta of the 13th International Bronze Congress, held at Cambridge, Massachusetts, May 28 – June 1, 1996, Portsmouth, Rhode Island, 220-25.

Liampi 2002

K. Liampi, “Die Einführung des Kultes des Zeus Eleutherios in Makedonien. Die numismatischen Zeugnisse aus dem Hortfund von Serres”, *MDAI(A)* 117, 203-20.

Liampi 2005

K. Liampi, *Argilos. A Historical and Numismatic Study*, KERMA I, *Λυδία Λίθος*, Society for the Study of Numismatics and Economic History, Athens.

Liedtke 2005

C. Liedtke, *Ρώμη και Όστια: μια πρωτεύουσα και το επίνειό της*, στο: W. Hoepfner (εκδ.), *Ιστορία της κατοικίας 5000π.Χ. – 500μ.Χ.* (ελλ. μτφρ. Η. Τσιριγκάκης), *Θεσσαλονίκη*, 709-63.

Lim 1999

R. Lim, "In the 'Temple of Laughter' Visual and Literary Representations of Spectators at Roman Games", in: B. Bergmann – Chr. Kondoleon, *The Art of Ancient Spectacle*, New Haven-London, 343-65.

LIMC

J. Boardmans (ed.), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Graecae*, I-X, Zürich 1981-2009.

Ling 1992

R. Ling, *Roman Painting*, Cambridge².

Lönnqvist 1997

K. Lönnqvist, *Studies on the Hellenistic Coinage of Athens: The Impact of Macedonia on the Athenian Money Market in the 3rd Century B.C.* (*Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* 6), Athens.

LSJ

H.G. Liddel – R. Scott – H. Stuart Jones, *A Greek – English Lexicon*, Oxford 1940⁹; With a Supplement (1968); Revised Supplement, ed. P.G.W. Glare, Oxford.

Lund 2005

J. Lund, "An Economy of Consumption. The **Eastern Sigillata. An Industry in the Late Hellenistic Period**", in: Archibald – Davies – Gabrielsen 2005, 233-52.

Lullies 1971

R. Lullies, "Der Dinos des Berliner Malers", *AntK* 14, 44-55.

Lyons 1996

C.L. Lyons, *The Archaic Cemeteries* (*Morgantina Studies* 5), Princeton.

Maderna 2004

C. Maderna, "Die letzten Jahrzehnte der spätklassischen Plastik. Form und Raum", in: P.C. Bol (ed.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik*, Mainz a.Rh., 303-82.

Malamidou 2005

V. Malamidou, *Roman Pottery in Context. Fine and Coarse wares from fine sites in north-eastern Greece* (*BAR-IS* 1386), Oxford.

Malfitana 2002

D. Malfitana, "Eastern Terra Sigillata in the Eastern Mediterranean. Notes on an initial quantitative analysis", in: F. Blondé *et al.* (ed.), *Céramiques hellénistiques et Romaines*, Lyon, 133-57.

Malkin 1998

I. Malkin, *The Returns of Odysseus. Colonization and Ethnicity*, Berkeley-Los Angeles.

Mallios 2004

G.K. Mallios, "A Hellenistic Sanctuary at Ano Poli, Thessaloniki. The Terracotta Figurines", *Εγνατία* 8, 239-66.

Maniatis *et al.* 2010

Y. Maniatis – D. Tambakopoulos – E. Dotsika – Th. Stefanidou-Tiveriou, "Marble provenance investigation of Roman sarcophagi from Thessaloniki", *Archaeometry* 52.1, 45-58.

Marangou 1975

L. Marangou, "Collection Dolly Goulandris I. Bijoux en or", *BCH* 99, 365-78.

Marasco 1988

G. Marasco, *Economia, commerci e politia nel Mediterraneo fra il III e il II secolo A.C.*, Firenze.

Marcadé 1969

J. Marcadé, *Au Musée de Délos. Etude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île*, Paris.

Marchet 2008

G. Marchet, "Mittere mapam", in: J. Nelis-Clément – J.-M. Roddaz (eds), *Le cirque romain et son image*, Bordeaux.

Marinatos 1967

S. Marinatos, *Kleidung. Haar- und Basttracht. ArchHom I, A-B*, Göttingen.

Martini 2000

W. Martini (ed.), *Die Jagd der Eliten in den Erinnerungskulturen von der Antike bis in die frühe Neuzeit*, Göttingen.

Martini – Schernig 2000

W. Martini – E. Schernig, "Das Jagdmotiv in der imperialen Kunst hadrianischer Zeit", in: Martini 2000, 129-55.

Massar 2008

N. Massar, "Les thymiatèria dans le monde grec. Etat des lieux", in: A. Verbanck-Pierard *et al.* (eds), *Parfums de l'Antiquité*, Marienmont, 191-205.

Masson 1959

O. Masson, "Notes d'anthroponymie grecque et asianique", *BeitrNamF* 10, 159-81 (= *OGS I*, 19-37).

Masson 1990

O. Masson, "Remarques sur la transcription du *w* par *beta* et *gamma*", in: H. Eichner – H. Rix (eds), *Sprachwissenschaft und Philologie. Jacob Wackernagel und die Indogermanistik heute. Kolloquium der Indogermanischen Gessellschaft*, Basel 13. 15. Okt. 1988, Wiesbaden, 202-12.

Masson 1992

O. Masson, "L'apport de l'anthroponymie grecque à l'étymologie et à l'histoire des mots", in: F. Letoublon (ed.), *La langue et les textes en grec ancien, Actes du colloque Pierre Chantraine*, Amsterdam, 257-65 (= *OGS III*, 140-8).

Masson 1993

O. Masson, "Quand le nom Πτολεμαῖος était à la mode", *ZPE* 98, 157-67 (= *OGS III*, 149-59).

Matheson 1994

S.B. Matheson, *An Obsession with Fortune. Tyche in Greek and Roman Art (Yale University Art Gallery Bulletin 1994)*, New Haven.

Maul-Mandelarzt 1990

E. Maul-Mandelarzt, *Griechische Reiterdarstellungen in agonistischem Zusammenhang*, Frankfurt a.M.

McGing 2008

Br. McGing, "Subjection and Resistance to the Death of Mithridates", in: A. Erskine (ed.), *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford, 71-89.

Mauri 1953

A. Mauri, *La peinture romaine*, Genève.

Megaw 1936

H. Megaw, "Archaeology in Greece 1935-1936: Macedonia", *JHS* 56, 147-9.

Meloni 1953

P. Meloni, *Perseo e la fine della Monarchia Macedone*, Roma.

Mendel 1914

G. Mendel, *Musées impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinople.

Messerschmidt 2003

W. Messerschmidt, *Prosopopoiia. Personifikationen politischen Charakters in spätklassischer und hellenistischer Kunst*, Köln-Weimar-Wien.

Metzger 1944-45

H. Metzger, "Dionysos Chthonien d'après les monuments figurés de la période classique", *BCH* 68-69, 296-339.

Meyer 1980

H. Meyer, "Die Frieszyklen am sogenannten Triumphbogen des Galerius in Thessaloniki", *JdI* 95, 374-444.

Meyer 1991

H. Meyer, Antinoos, München.

Meyer M. 1998

M. Meyer, "Eine hellenistische Marmorstatuette mit Mauerkrone. Tyche oder Kybele", in: R. Rolle – K. Schmidt (eds), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Göttingen, 287-90.

Meyer M. 2006α

M. Meyer, *Die Personifikation der Stadt Antiocheia. Ein neues Bild für eine neue Gottheit (JdI ErgH. 33)*, Berlin-New York.

Meyer M. 2006β

M. Meyer, "Der Kaiser, Apollon-Helios und die Stadt", in: Seipel 2006, 129-41.

Meyer-Schlichtmann 1988

C. Meyer-Schlichtmann, *Die Pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon (PergF 61)*, Berlin.

Mikkola 2008

M. Mikkola, "Heroa as Described in the Ancient Written Sources", in: L. Pietilä-Castrén - Vesa Vahtikari (eds). *Grapta poikila II. Saints and Heroes (Papers and monographs of the Finnish Institute at Athens 14)*, Helsinki, 1-32.

Millar 1987

F. Millar, "The Problem of Hellenistic Syria", in: A. Kurt – S. Sherwin-White (eds), *Hellenism in the East: the Interaction of Greek and non Greek Civilization from Syria to Central Asia after Alexander*, London.

Miller 1974

S. Miller, "A Family of Halikarnassians in North-Central Greece", *AJA* 78, 151-2.

Miller 1988

S. Miller, "The Theorodokoi of the Nemean Games", *Hesperia* 75, 147-63.

Miller 1993

S.G. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles: a Painted Macedonian Tomb*, Mainz a.Rh.-New York.

Miller 2000

S.G. Miller, "Macedonians at Delphi", in: A. Jacquemin (ed.), *Delphes cent ans après la Grande fouille. Essai de bilan. Actes du colloque international organisé par l'EFA, 17-20 septembre 1992 (BCH Suppl. 36)*, Paris, 263-81.

Miller-Ammerman 2002

R. Miller-Ammerman, *The Sanctuary of Santa Venera at Paestum II. The Votive Terracottas*, Ann Arbor-Michigan.

Mitford 1991

T.B. Mitford, "Inscriptiones Ponticae-Sebastopolis", *ZPE* 87, 192.

Mitrevski 2005

Dr. Mitrevski (ed.), *Vardarski Rid I*, Skopje.

Mitsopoulos-Leon 1991

V. Mitsopoulos-Leon, Die Basilica am Staatsmarkt in Ephesos, Teil I. Keramik hellenistischer und römischer Zeit, Wien.

Mitsopoulos-Leon 1993

V. Mitsopoulos-Leon, “The Statue of Artemis at Lousoi: Some Thoughts”, in: O. Palagia – W. Coulson (eds), Sculpture from Arcadia and Laconia. Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992, Oxford, 33-9.

Mitsopoulos-Leon – Lang-Auinger 2007

V. Mitsopoulos-Leon – Cl. Lang-Auinger, Die Basilica am Staatsmarkt in Ephesos, Teil 2. Funde klassischer bis römischer Zeit, Wien.

Mollard-Besques 1963

S. Besques, Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains, II. Myrina, Paris.

Mollard-Besques 1972

S. Besques, Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, III. Epoques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure, Paris.

Mollard-Besques 1986

S. Besques, *op.cit.*, IV.1.

Mollard-Besques 1992

S. Besques, *op.cit.*, IV.2.

Mollard-Besques 1994

S. Besques, Figurines et reliefs grecs en terre cuite, Paris.

Mommsen – Hertel – Mountjoy 2001

H. Mommsen – D. Hertel – P. Mountjoy, Neutron Activation Analysis of the Pottery from Troy in the Berlin Schliemann Collection, *AA*, 169-211.

Moret 1990

J.-M. Moret, “Ἰὼ ἀποταυρουμένη”, *RA*, 3-26.

Moretti 1982

L. Moretti, “Sulle legge ginnasiarchica di Berea”, *RIFC* 110, 62.

Moretti M. 1962

M. Moretti, Il Museo Nazionale di Villa Giulia, Roma.

Morris 1997

I. Morris, Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα (ελλ. μτφρ. Κ. Μαντέλη), Ηράκλειο.

Morris S. 1984

S. Morris, The Black and White Style. Athens and Aigina in the Orientalizing Period, New Haven.

Muellner – Nagy – Papadopoulou – Schironi 2008

L. Muellner – G. Nagy – I. Papadopoulou – F. Schironi (eds), Center for Hellenic Studies Derveni Papyrus Conference Proceedings, Washington DC, July 7-9, 2008, Washington, DC, Cambridge, Mass. (in pr.).

Muller 1996

A. Muller, Les terres cuites votives du Thesmophorion. De l’atelier au sanctuaire (*EtThas* XVII), Paris.

Muller 1999

A. Muller, “‘Copillage’ et ‘bidouillage’ d’images dans l’antiquité. L’exemple de la terre cuite grecque”, in: D. Mulliez (ed.), La transmission de l’image dans l’antiquité (*Cahiers de la Maison de la Recherche, Université Charles-de-Lille 3*), Ateliers 21, 65-77.

Müller-Karpe 1974

H. Müller-Karpe, Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunde (*PBF* 20.1), München.

Musche 1992

B. Musche, Vorderasiatischer Schmuck von der Anfängen bis zur Zeit der Achaemeniden, Leiden-Köln.

Mustili 1932

D. Mustili, "La necropoli tirrenica di Efestia", *ASAtene* 15-16, 1-278.

Naumann 1983

F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst (*MDAI[Ist]* Beih. 28), Tübingen.

Neeft 1991

C.W. Neeft, *Addenda and Corrigenda* to D. A. Amyx, *Corinthian Vase-painting in the Archaic Period*, Amsterdam.

Neeft 1996

C.W. Neeft, "Ceramica di imitazione corinzia", in: E. Lippolis (ed.), *I Greci in Occidente. Arte e artigianato in Magna Grecia*, Napoli, 280-91.

Neumann 1965

G. Neumann, *Gestern und Gebärden in der griechischen Kunst*, Berlin.

Neumann 1988

G. Neumann, "Ein späthellenistisches Tondo-Bildniss", *MDAI(A)* 103, 221-38.

Nigdelis 1995

P.M. Nigdelis, "Oberpriester und Gymnasiarchen im Provinziallandtag Makedoniens: eine neue Ehreninschrift aus Beroia", *Klio* 77, 170-83.

Noble 1965

J.V. Noble, *The Techniques of Attic Painted Pottery*, New York.

Novi Pazar 1969

D. Mano-Zisi – Lj.B. Popovic, *Novi Pazar* (Beograd).

Oberleitner 2006

W. Oberleitner, "Zum Partherdenkmal: drei Problemkreise", in: Seipel 2006, 13-23.

Oberleitner 2009

W. Oberleitner *et al.*, *Das Partherdenkmal von Ephesos (Schriften des Kunsthistorischen Museums 11A)*, Wien.

OGS I, II

O. Masson, *Onomastica Graeca Selecta, I, II*, Paris 1990.

OGS III

O. Masson, *Onomastica Graeca Selecta, III, Hautes Etudes du monde Gréco-romain*, Genève 2000.

Oliver 1977

A. Oliver, *Silver for the Gods*, Toledo.

Oppermann 2006

M. Oppermann, Der thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von *Graecitas*, *Romanitas* und lokalen Traditionen, Langenweißbach.

Osborne 1985

R. Osborne, "Buildings and Residence on the Land in Classical and Hellenistic Greece: the Contribution of Epigraphy", *BSA* 80, 119-28.

Osborne 1992

R. Osborne, "Is it a Farm? The Definition of Agricultural Sites and Settlements in Ancient Greece", in: B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece*, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990, Stockholm, 21-5.

Osborne 1996

R. Osborne, *Greece in the Making 1200-479 BC*, London.

Outschar 1990

U. Outschar, "Zum Monument des C. Memmius", *JÖAI* 60, 57-85.

Özgan 1995

R. Özgan, *Die griechischen und römischen Skulpturen aus Tralleis (Asia Minor Studien 15)*, Bonn.

Panayotou 2007α

A. Panayotou, "The Position of the Macedonian Dialect", in: A.-F. Christidis (ed.), *A History of Ancient Greek. From the Beginnings to Late Antiquity*, Cambridge 433-43, 507-8.

Panayotou 2007β

A. Panayotou, "Macedonian among Ancient Literary Tradition, 19th century Debates and the New Texts", in: Hajnal 2007, 385-92.

Pantermalis 1997

D. Pantermalis, *DION, The Archaeological Site and the Museum*, Athens.

Pantermalis 2005

D. Pantermalis (ed.), *Alexander the Great. Treasures from an Epic Era of Hellenism*, New York.

Panvini – Giudice 2004

R. Panvini – F. Giudice (eds), **Τα Αρτυνά. Veder Greco a Gela ceramiche attiche figurate dall' antica colonia**, Gela, Siracusa, Rodi.

Panvini – Sole 2009

R. Panvini – L. Sole (eds), *La Sicilia in età arcaica. Dalle apoikiai al 480 a.C. Catalogo della mostra, Caltaniseta-Catania, Palermo*.

Papadopoulos 1989

J.K. Papadopoulos, "An Early Iron Age Potter's Kiln at Torone", *MeditArch* 2, 9-44.

Papadopoulos 2003

J.K. Papadopoulos, *Ceramicus Redivivus. The Early Iron Age Potter's Field in the Area of the Classical Athenian Agora (Hesperia Suppl. 31)*, Princeton.

Papadopoulos 2005

J.K. Papadopoulos, *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, Los Angeles.

Papastamos 1970

D. Papastamos, *Melische Amphoren (Orbis Antiquus 25)*, Münster.

Papazoglou 1988

F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine (BCH Suppl. 16)*, Athènes-Paris.

Pape 1975

P. Pape, *Griechische Kunstwerke aus Kriegsbeute und ihre öffentliche Aufstellung in Rom*, Marburg.

Parker 2000

R. Parker, "Theophoric Names and the History of the Greek Religion", in: S. Hornblower – E. Matthews (eds), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence (Proceedings of the British Academy 104)*, Oxford, 53-80.

Paspalas 1995

St.A. Paspalas, *The Late Archaic and Early Classical Pottery of the Chalkidice in its Wider Aegean Context (unpubl. diss. – Oxford University)*, Oxford.

Paspalas 2006

St. Paspalas, "Persian Type Furniture in Macedonia: The Recognition and Transmission of Forms", *AJA* 104, 531-60.

Paspalas 2006-2007

St.A. Paspalas, "A Group of Late Geometric Pottery from Torone and its wider Aegean Context", in: *id.* – J.-P. Descoeudres (eds), Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens, Athens 10-12 October 2005 (*MeditArch* 19/20), 25-43.

Patanè 1988

R. Patanè, "Ricerche e problemi di archeologia centuripina", *Sicilia Archeologica* XXI, Fasc. 66-68, 93-100

Pelekidis 1921

S. Pelekidis, "Chronique des Fouilles", *BCH* 45, 541.

Pemberton 2003

E. Pemberton, "Classical and Hellenistic Pottery from Corinth and its Athenian Connections", in: C.K. Williams – N. Bookidis (eds) *Corinth XX: Centenary 1896-1996*, Princeton, 167-79.

Pensabene 2009

P. Pensabene, "I mosaici della villa romana del Casale: distribuzione, programmi, iconografici, maestranze", in: M.C. Lentini (ed.), *Mosaici Mediterranei*, Palermo 2009, 87-116.

Perlzweig 1971

J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period*, Princeton.

Perreault 1999

J.Y. Perreault, "Céramique et échanges: la production de 'coupes-cratères à décor subgéométrique' et de 'coupes à points' thasiennes et le commerce thasien en mer Noire", in: H. Koukouli – A. Muller – S. Papadopoulos (eds) *Thasos, matières premières et technologie de la Préhistoire à nos jours. Actes du Colloque de Liménaria-Thasos (26 au 29 sept. 1995)*, Kavala-Athènes, 253-60.

Perreault – Bonias 2006

J.Y. Perreault – Z. Bonias, "L'habitat d'Argilos: les céramiques archaïques, un aperçu", in: J. de la Genière (ed.), *Les clients de la céramique grecque (Cahiers du Corpus Vasorum Antiquorum)*, Paris, 50-4.

Perron 2006

M. Perron, *Argilos: La céramique peinte de Chalcidique des VIe et Ve siècles av. J.-C.* (unpubl. MA – Montréal), Montréal.

Petsas *et al.* 2000

Ph. Petsas – M.B Hatzopoulos – L. Gounaropoulou – P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des dieux autochtone de Leukopetra (Macédoine) (MEΛETHMATA 28)*, Athènes.

Pflug 1988

H. Pflug, *Antike Helme. Sammlungen Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Berlin.

Pflug 1989

H. Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien, Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz a.Rh.

Pfrommer 1989

M. Pfrommer, *Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik*, Berlin.

Pfuhl – Möbius 1977

E. Pfuhl – H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs, I*, Mainz a.Rh.

Pfuhl – Möbius 1979

E. Pfuhl – H. Möbius, *op.cit.*, II, Mainz a.Rh.

Philippaki 1967

B. Philippaki, *The Attic Stamnos*, Oxford.

Pleket 1984

H.W. Pleket, "Urban elites and the Economy in the Greek cities of the Roman Empire", *MBAH* 3, 3-36.

Pollitt 1979

J. J. Pollitt, "Kernoi from the Athenian Agora", *Hesperia* 48, 205-33.

Pollitt 1986

J.J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge.

Popham *et al.* 1982

M.R. Popham – K. Touloupa – L.H. Sackett, "Further excavations of the Toumba cemetery at Lefkandi, 1981", *BSA* 77, 213-48.

Prange 1990

M. Prange, "Das Bildnis Arsinoes II. Philadelphos", *MDAI(A)* 105, 197-211.

Price 1991

M.J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, Zürich-London.

Price P. 1984

P. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge.

Prokopov 1990

I. Prokopov, "The Circulation of Bronze Coins in South-Western Thrace from the End of the 3rd to the End of the 1st Century BC", in: *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics, London 1986 (International Association of Professional Numismatist, Special Publication 11)*, London, 89-93.

Prottung 1995

P. Prottung, *Darstellungen der hellenistischen Stadttyche*, Münster.

Psoma *et al.* 2008

S. Psoma – C. Karadima – D. Terzopoulou, *The coins from Maroneia and the classical city at Molyvoti. A contribution to the history of Aegean Thrace (MEΛETHMATA 62)*, Athens.

Pugliese-Carratelli 1987

G. Pugliese-Carratelli (ed.), *Magna Grecia. Lo sviluppo politico, sociale ed economico*, Napoli.

Pugliese Carratelli 2001

G. Pugliese Carratelli, *Le lamine d'oro orfiche: Istruzioni per il viaggio oltremondano degli iniziati greci (Biblioteca Adelphi 419)*, Milano.

Rackham – Moody 1992

O. Rackham – J.A. Moody, "Terraces", in: B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990 (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4, XLII)*, Stockholm, 123-30.

Reinders 2004

H.R. Reinders, "Coinage and coin circulation in New Halos", in: *Οβολός 7. Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο, Πρακτικά Γ' επιστημονικής συνάντησης*, Αθήνα, 185-206.

Reinders 2009

H.R. Reinders, "The Hellenistic city of New Halos. A creation of Demetrios Poliorketes?", in: *Το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, Βόλος 16.3-19.3.2006, I: *Θεσσαλία*, Βόλος, 369-79.

Reinsberg 1980

C. Reinsberg, *Studien zur hellenistischen Toreutik*, Hildesheim.

Rengakos 1993

A. Rengakos, *Der Homer und die hellenistischen Dichter* (*Hermes Einzelschr.* 64), Stuttgart.

Rey 1921

L. Rey, *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine. Recueilles par le Service Archéologique de l'armée d'Orient, 1916-1919, (région de Salonique)* (*BCH Suppl.* 41-3), Paris.

Reynolds 1996

J. Reynolds, "Honouring Benefactors at Aphrodisias: A New Inscription" (*JRA Suppl.* 20), 121-6.

Rhomiopoulou 2006

K. Rhomiopoulou, "Nécropoles macédoniennes du littoral et de l'arrière-pays (pl. 39)", in: Guimier – Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 301-9.

Rhomiopoulou – Kilian-Dirlmeier 1989

K. Rhomiopoulou – I. Kilian-Dirlmeier, "Neue Funde von Vergina", *PZ* 64, 86-151.

Rhomiopoulou – Schmidt-Dunas 2010

K. Rhomiopoulou – B. Schmidt-Dunas, *Das Palmettengrab in Lefkadia* (*MDAI[A]* Beih. 21), Mainz a.Rh.

Richter 1965

G.M.A. Richter, "The Origin of the Bust Form for Portraits", in: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον* (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 54), Α', Αθήναι, 59-62.

Richter 1967

G.M.A. Richter, *Attic Red-Figured Vases. A Survey*, New Haven.

Richter 1984

G.M.A. Richter, *The Portraits of the Greeks*, Oxford.

Richter – Milne 1935

M.A. Richter – M.J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases*, New York.

Riedweg 1998

Ch. Riedweg, "Initiation – Tod – Unterwelt. Beobachtungen zur Kommunikationssituation und narrativen Technik der orphisch-bakchischen Goldblättchen," in: F. Graf (ed.), *Ansichten griechischer Rituale: Geburtstags-Symposium für Walter Burkert, Castelen bei Basel 15. bis 18. März 1996*, Stuttgart-Leipzig, 359-98 (= engl. transl., in: Edmonds 2011).

Riedweg 2002

Ch. Riedweg, "Poésie orphique et rituel initiatique: Éléments d'un 'Discours sacré' dans les lamelles d'or", *RHR* 219, 459-81.

Risser 2001

M.K. Risser, *Corinthian Conventionalizing Pottery*, *Corinth* VII.5, Princeton.

Rizakis 1998

A. Rizakis, *Achaie II. La cité de Patras* (*MEΛΕΤΗΜΑΤΑ* 25), Athènes.

Robert 1940

L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec* (*Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes, Fasc.* 278), Paris (Amsterdam 1971²).

Robertson 1983

M. Robertson, "The Berlin Painter at the Getty Museum and Some Others", *Greek Vases in J. Paul Getty Museum I*, Malibu, 55-72.

Robertson 1992

M. Robertson, *The art of vase-painting in Classical Athens*, Cambridge.

Robertson 1993

M. Robertson, "What is 'Hellenistic'. About Hellenistic Art", in: P. Green (ed.), *Hellenistic History and Culture*, Berkeley, 67-90.

Robinson 1931

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, III. The Coins Found at Olynthus in 1928, Baltimore.

Robinson 1931α

D.M. Robinson, "New Inscriptions from Olynthus and Environs", *TAPhA* 62, 40-56.

Robinson 1933α

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* V. Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931, Baltimore.

Robinson 1933β

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* VI. The Coins Found at Olynthus in 1931, Baltimore.

Robinson 1942

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* XI. **Necrolynthia. A Study in Greek Burial Customs and Anthropology.** Baltimore.

Robinson 1950

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* XIII. Vases Found in 1934 and 1938, Baltimore.

Robinson – Clement 1938

D.M. Robinson – P.A. Clement, *Excavations at Olynthus* IX. The Chalcidic Mint and the Excavation Coins Found in 1928-1934, Baltimore.

Robinson – Clement 1952

D.M. Robinson – P.A. Clement, *Excavations at Olynthus* XIV. Terracotas, Lamps and Coins Found in 1934 and 1938, Baltimore.

Robinson H. 1959

H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period (Athenian Agora V)*, Princeton.

Rochette 1997

B. Rochette, *Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l'Empire romain (Collection Latomus 233)*, Brussels.

Roccas 2000

L.J. Roccas, "Back-Mantle and Peplos: The Special Costume of Greek Maidens in 5th Century Funerary and Votive Reliefs", *Hesperia* 69, 235-65.

Rogl 1996

O. Rogl, "Hellenistische Reliefsbecher aus der Stadt Elis", *JÖAI* 65 Beibl., 112-58.

Rogl 1999

O. Rogl, "Homerische Becher aus der Stadt Elis", in: *Δ' ΕΠΣΕΚ*, 317-28.

Rogl 2001

O. Rogl, "Töpfersignaturen aus hellenistischen Reliefsbechern", *JÖAI* 70, 135-55.

Roller 1981α

L.E. Roller, "Funeral games in Greek art", *AJA* 85, 107-19.

Roller 1981β

L.E. Roller, "Funeral games for historical persons", *Stadium* 7, 1-18.

Roller 1999

L.E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley-Los Angeles-London.

Rolley 1965

C. Rolley, "Le sanctuaire des Dieux Patrôoi et le Thesmophorion de Thasos", *BCH* 89, 441-83.

Roscher 1965

W.H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig.

Rostovtzeff 1972

M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I, II, Oxford.

Rotroff 1997α

S. Rotroff, "From Greek to Roman in Athenian Ceramics", in: M. Hoff – *id.*, *The Romanization of Athens: Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996) (Oxbow Monograph 94)*, Oxford, 97-116.

Rotroff 1997β

S. Rotroff, *Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Wheel made Tableware and Related Material (Athenian Agora XXIX)*, Princeton.

Rotroff 2006

S. Rotroff, "Molds, Productions and Preparations", in: *Ε' ΕΠΣΕΚ*, 496-501.

Roussel 1942-3

P. Roussel, "Décret des peliganes de Laodicée-sur-Mer", *Syria* 23, 21-32.

Rouveret – Walter 2004

A. Rouveret avec la collaboration de Ph. Walter, *Peintures grecques antiques, la collection hellénistique du musée du Louvre*, Paris.

Rumscheid 2006

F. Rumscheid, *Die figürlichen Terrakotten von Priene*, Wiesbaden.

Said 2002

W.B. Said, *Τυπολογία της κατοικίας της ρωμαϊκής περιόδου στην Ανατολική Μεσόγειο (αδημ. δι-δακτ. διατρ. – ΕΚΠΑ)*, Αθήνα.

Salviat 1978

F. Salviat, "La céramique de style chiote à Thasos", in: *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident. Actes du colloque de Naples, 6-9 juillet Naples (Collection Internationale du CNRS 569)*, Paris 87-92.

Salviat 1983α

F. Salviat, "La céramique thasienne orientalisante et l'origine des vases 'méliens'", in: *Les Cyclades: Matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12 et 13 mars 1982*, Paris, 185-90.

Salviat 1983β

F. Salviat, "Les plats creux insulaires à décor orientalisant à Thasos", *op.cit.*, 201-16.

Salviat – Weill 1960

F. Salviat – N. Weill, "Un plat du VIIe siècle à Thasos: Bellérophon et la Chimère", *BCH* 84, 384-6.

Sandys 1969

J.E. Sandys, *Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions (S.G. Cambell²)*, Groningen.

Saripanidi 2010

V. Saripanidi, "Local and Imported Pottery from the Cemetery of Sindos (Macedonia): Interrelations and Divergences", in: H. Tréziny (ed.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, Paris, 471-80.

Sartre 2001

M. Sartre, *D'Alexandre à Zénobie. Histoire du Levant antique*, Paris.

Schama 1995

S. Schama, *Landscape and Memory*, New York-London.

Scheidel – Morris – Seiller 2007

W. Scheidel – J. Morris – R. Seiller (eds), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge.

Schleiermacher 1981

M. Schleiermacher, “Zu Ikonographie und Herleitung des Reitermotivs auf römischen Grabsteinen”, *Boreas* 4, 61-96.

Schliemann 1880

H. Schliemann, *Ilios. The City and Country of the Trojans*, London.

Schmidt 1939

J. Schmidt, *RE* XVIII.1 (1939), s.v. ‘Orestai’, coll. 960-5.

Schmidt S.G. 2006

S.G. Schmidt, *Boire pour Apollon (Eretria 16)*, Lausanne.

Schmitthenner 1969

W. Schmitthenner, “*Imperator Caesar*. Eine Studie zur Namengebung”, in: *id.* (ed.), *Augustus (Wege der Forschung 128)*, Darmstadt, 264-90.

Schuller 2004

ThesCRA II, s.v., 3d. ‘Heroisierung, Apotheose’ II.A 129 – 131 (W. Schuller), Los Angeles.

Schuller Chr. 2004

Chr. Schuller, “Die Gymnasiarchen in hellenistischer Zeit”, in: D. Kah – P. Schoz (eds), *Das hellenistische Gymnasium*, Berlin, 163-92.

Schürman 1989

W. Schürman, *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe, Göteborg*.

Schwenk 1985

C.J. Schwenk, *Athens in the Age of Alexander*, Chicago.

Seferiades 2000

M.L. Seferiades, “Spondylus Geaderopus: some observations on the earliest European long distance exchange system”, in: S. Hiller – V. Nikolov (eds), *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südost-europa*, Wien, 423-37.

SEG

Supplementum Epigraphicum Graecum, I (1923)- .

Segal 1990

C. Segal, “Dionysus and the Gold Tablets from Pelinna”, *GRBS* 31, 411-19.

Seipel 2006

W. Seipel (ed.), *Das Parherdenkmal von Ephesos, Akten des Kolloquiums, Wien, 27.-28. April 2003, Milano, 71-87*.

Shipley 2000

G. Shipley, *The Greek World after Alexander (323-30 BC)*, Oxford.

Sichtermann 1965

H. Sichtermann, *Die griechischen Vasen: Gestalt, Sinn und Kunstwerk*, Berlin.

Sideris 2000

A. Sideris, “Les tombes de Derveni: quelques remarques sur la toreutique”, *RA*, 3-36.

Siebert 1978

G. Siebert, *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Peloponnèse à l'époque hellénistique*, Paris.

M. Siganiidou 1989

M. Siganiidou, "Pélikè Attique à figures rouges du type de Kertsch: Mariage sacré", in: *Eros grec. Amour des Dieux et des Hommes*, Catalogue Exposition, Galeries Nationales du Grand Palais, 6 novembre 1989-5 février 1990, Athènes, 5 mars-5 mai 1990, Athènes, 106-8.

Simantoni-Bournia 2004

E. Simantoni-Bournia, *La céramique grecque à reliefs: ateliers insulaires du VIIIe au VIe siècle avant J.-C.*, Genève.

Simon 1985

E. Simon, "Zeus und Io auf einer Kalpis des Eucharidesmalers", *AA* 1985, 265-80.

Simon 1996

E. Simon, *Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων* (ελλ. μτφρ. Σ. Πινγκιάτογλου), *Θεσσαλονίκη*.

Simon 1997

LIMC VIII, Zürich-Düsseldorf, s.v. 'Kybele', coll. 744-66 (E. Simon).

Sindos Catalogue

Aik. Despoini (ed.), *Σίνδος. Catalogue for the exhibition at the Archaeological Museum of Thessaloniki*, Athens 1985 = *Δεσποίνη 1985* = *Σίνδος 1985* = *Κατ. Σίνδου 1985*.

Sinn 1979

V. Sinn, *Die Homerischen Becher*, Berlin.

Sismanidis 1998β

K. Sismanidis, *CVA Thessaloniki (Archaeological Museum 1)*, Athens.

Sismanidis 2008β

K. Sismanides, "Ancient Kalindoia", in: *Καλίνδοια*, 31-7.

Sistakou 2010

E. Sistakou, "Reading the Authorial Strategies in the Derveni Papyrus", *Trends in Classics* 2, 18-30.

Skarlatidou 2002

E. Skarlatidou, "Una tomba arcaica in Macedonia. Nuovi dati per un riesame della cronologia della ceramica corinzia", *ASAtene* 80, 281-307.

Snodgrass 1994

A.M. Snodgrass, "The Euboeans in Macedonia", *AION ArchStAnt* 1 (N.S.), 87-93.

Sodini 1995α

J.-P. Sodini, "La ville de Thasos à l'époque protobyzantine: Les lacunes de la topographie", in: *Διεθνές Συμπόσιο: «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.»*, *Θεσσαλονίκη*, 29-31 Οκτωβρίου 1992 (*Μακεδονική Βιβλιοθήκη της ΕΜΣ* 58), *Θεσσαλονίκη*, 279-24.

Sodini 1995β

J.-P. Sodini, "Habitat de l'antiquité tardive (1)", *Τόποι* 5/1, 151-218.

Sodini 1997

J.-P. Sodini, "Habitat de l'antiquité tardive (2)", *Τόποι* 7/2, 435-577.

Sokolovska 1994

V. Sokolovska, "Some Pottery Finds from Isar-Marvinci", στο: *Γ' ΕπΣΕΚ*, Αθήνα.

Sourvinou-Inwood 1975

C. Sourvinou-Inwood, "Who was the Teacher of the Pan-Painter?", *JHS* 95, 107-21.

Sourvinou-Inwood 1995

C. Sourvinou-Inwood, *Reading Greek Death to the End of the Classical Period*, Oxford.

Spieser 1974

J.-M. Spieser, "Note sur la chronologie des remparts de Thessalonique", *BCH* 98, 507-19.

Spieser 1984

J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 254)*, Paris.

Spiliopoulou-Donderer 2002

I. Spiliopoulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens*, Mannheim-Möhnensee.

Stanley 1990

Ph.V. Stanley, "The Value of Ergasteria in Attica: A Reexamination", *MBAH* 9, 1-13.

Stefanek 1990

P. Stefanek, "Die Leichenspiele für Patroklos auf einer protokorinthischen Vase von ca. 660 v. Chr.", *JÖAI* 60, 1-16.

Stefanidou-Tiveriou 2008

Th. Stefanidou-Tiveriou, "Tradition and romanization in the monumental landscape of Athens", in: Στ. Βλίζος (εκδ.), *Η Αθήνα κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες (Μουσείο Μπενάκη, παρ. 4)*, Αθήνα, 11-40.

Stefanidou-Tiveriou 2009α

Th. Stefanidou-Tiveriou, "Thasian marble: a connection between Thasos and Thessaloniki", in: Y. Maniatis (ed.), *ASMOSIA VII. Actes du VIIe colloque international de l'ASMOSIA, Thasos 15-20 septembre 2003 (BCH Suppl. 51)*, Paris, 19-29.

Stefanidou-Tiveriou 2010

Th. Stefanidou-Tiveriou, "Social Status and Family Origin in the Sarcophagi of Thessalonike", in: L. Nasrallah – Ch. Bakirtzis – St.J. Friesen (eds), *From Roman to Early Christian Thessalonike: Studies in Religion and Archaeology (Harvard Theological Studies 64)*, Cambridge, Mass., 151-88.

Steimle 2008

Chr. Steimle, *Religion im römischen Thessaloniki. Sakraltopographie, Kult und Gesellschaft 168 v. Chr. – 324 n. Chr. (Studien und Texte zu Antike und Christentum 47)*, Tübingen.

Steinhart 1995

M. Steinhart, *Das Motiv des Auges in der griechischen Bildkunst*, Mainz a.Rh.

Stewart 1979

A. Stewart, *Attika. Studies in Athenian Sculpture of the Hellenistic Age*, London.

Sturgeon 1975

M.C. Sturgeon, "Greek Funerary Busts", *Archaeology* 28.1, 230-7.

Struck 1907

A. Struck, *Makedonische Fahrten I. Chalkidike*, Wien-Leipzig.

Suchodolski 1983

St. Suchodolski, "Numismatique et Archéologie. Les avantages de la coopération", *RN*, 7-14.

Syme 1958

R. Syme, "Imperator Caesar: A Study in Nomenclature", *Historia* 7, 172-88.

Szilágyi 1995

J. Szilágyi, "Aus dem Umkreis des Lydos", *Eirene* 31, 44-57.

Taeuber 2006

H. Taeuber, "Das 'Parthermonument' – historische Grundlage", in: Seipel 2006, 25-31.

Tafrali 1913

O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris.

Tanagra

Tanagra. Mythe et Archéologie. Catalogue d'exposition du Musée du Louvre, 15 septembre 2003-5 janvier 2004, Paris.

Tarn 1948

W.W. Tarn, *Alexander the Great*, Cambridge.

Tataki 1988

A. Tataki, Ancient Beroea. Prosopography and Society (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 8), Athens.

Tataki 1998

A. Tataki, Macedonians Abroad. A Contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 26), Athens.

Tefnin 1967

R. Tefnin, "La tête B. 161 du Musée de Mariemont. Un portrait d'Arsinoé II?", *AntCl* 36, 87-98.

Thasos

J. Grandjean – F. Salviat, *Guide de Thasos (Sites et Monuments 3)*, Paris.

Theodossiev 2000

N. Theodossiev, "The Dead with Golden Faces", *OxfJA* 19, 175-205.

Thermi

E. Skarlatidou, Thermi. The ancient cemetery beneath the modern town, Athens 2007 = *Σκαρολατίδου* 2007.

Tilley 1994

Ch. Tilley, *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*, Oxford-Providence.

Tiverios 1997

M. Tiverios, "Die von Xenophantos Athenaios signierte grosse Lekythos aus Pantikapaion: Alte Funde neu betrachtet", in: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (eds), *Athenian Potters and Painters*, Oxford, 269-84.

Tiverios 1998

M.A. Tiverios, "The ancient settlement in the Anchialos-Sindos double trapeza. Seven years (1990-1996) of archaeological research", in: M. Bats – B. d'Agostino (eds), *EUBOICA. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Napoli, 243-53.

Tiverios 2005

M. Tiverios, "Der Streit um das attische Land. Götter, Heroen und die historische Wirklichkeit", in: V.M. Strocka (ed.), *Meisterwerke. Internationales Symposium anlässlich des 150. Geburtstages von Adolf Furtwängler. Freiburg im Breisgau 30. Juni- 3. Juli 2003*, München, 299- 319.

Tiverios 2008

M. Tiverios, "Greek Colonisation of the Northern Aegean", in: G.R. Tsatskheladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas, II (Mnemosyne Suppl. 193)*, Leiden-Boston, 1-154.

Tiverios – Tsiafaki 2002

M. Tiverios – D. Tsiafaki (eds), *Color in Ancient Greece. The role of color in Ancient Greek Art and Architecture 700-31 B.C., Proceedings of the Conference held in Thessaloniki, 12th-16th April 2000*, organised by the Paul Getty Museum and Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki.

Torelli 1999

M. Torelli, "Funera Tusca: Reality and Representation in Archaic Tarquinian Painting", in: B. Bergmann – Chr. Kontoleon (eds), *The Art of Ancient Spectacle*, New Haven-London, 147-61.

Torjussen 2008

S.S. Torjussen, "An Inscribed Gold Olive Leaf from Daphniotissa, Near Elis", *ZPE* 166, 151-2.

Tosi 2003

G. Tosi, *Gli edifici per spettacoli nell' Italia Romana*, Roma.

Touchais 1977

G. Touchais, "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1976", *BCH* 101, 513-666.

Touloumakos 1997

J. Touloumakos, "Historische Personenamen im Makedonien der römischen Kaiserzeit", *ŽAnt* 47, 211-26.

Touratsoglou 1968

I. Touratsoglou, «Μια 'Αρέθουσα' και άλλα πήλινα ειδώλια απ' τη Χαλκιδική στο Μουσείο Θεσσαλονίκης», *BCH* 92, 37-71.

Touratsoglou 1987

I. Touratsoglou, "Macedonia", in: A.M. Burnett – M.H. Crawford (eds), *The Coinage of the Roman World in the Late Republic. Proceedings of a Colloquium Held at the British Museum (BAR-IS 326)*, Oxford, 53-78.

Touratsoglou 1998

I. Touratsoglou, "Dated gold: The evidence from Hellenistic Macedonia", in: D. Williams (ed.), *The Art of Greek Goldsmith*, London, 30-8.

Touratsoglou 2000

I. Touratsoglou, "Numismatique et Archéologie", in: B. Kluge – B. Weisser (eds), *XII. Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin 1997, Akten I*, Berlin, 149-56.

Touratsoglou 2010

I. Touratsoglou, "Coin Production and Coin Circulation in the Roman Peloponnese", in: A.D. Rizakis – Cl.E. Lepenioti (eds), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture: Continuity and Innovation (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 63)*, Athens, 235-52.

Toynbee 1962

J.M.C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London.

Tracy 1984

S.V. Tracy, "Greek Inscriptions in the Athenian Agora", *AJA* 53, 369-77.

Trakosopoulou-Salakidou 2006-2007

E. Trakosopoulou-Salakidou, "Aspects of the Excavations at Acanthus: the Early Iron Age and the Early Archaic Period", in: J.-P. Descoedres – St. Paspalas (eds), *Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens, Athens 10-12 October 2005 (Medi-tArch 19/20)*, 45-54.

Treister 2001

M.Y. Treister, *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*, Leiden-Boston-Köln.

Trinquier – Vendries 2009

J. Trinquier – Ch. Vendries (eds), *Chasses antiques. Pratiques et représentations dans le monde gréco-romain (IIIe s. av.-IVe apr. J.-C.)*, Actes du colloque international de Rennes (Université Rennes II, 20-21 septembre 2007), Rennes.

Troxell 1997

H.A. Troxell, *Studies in the Macedonian Coinage of Alexander the Great (The American Numismatic Society, Numismatic Studies 21)* New York.

Tsakalou-Tzanavari 2007

K. Tsakalou-Tzanavari, "Des nécropoles aux sanctuaires: Les Tanagréennes de la Grèce du Nord", in: *Jeammet 2007*, 117-31.

Tsantsanoglou – Parássoglou 1987

K. Tsantsanoglou – G.M. Parássoglou, “Two Gold Lamellae from Thessaly,” *Hellenika* 38, 3-16.

Tscherikower 1927

V. Tscherikower, Die hellenistischen Städtgründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit (*Philologus Suppl.* XIX.1), Leipzig.

Tsigarida 1988

E.B. Tsigarida, Metal Wreaths in the Greek World (Diss. Oxford), Oxford.

Tsigarida 2006α

E.B. Tsigarida, “Gold Diadems from the Cemetery of Ancient Pydna”, in: G. Nicolini (ed), *Les Ors des Mondes Grec et ‘Barbare’*. Actes du colloque della Societé française d’archeologie classique du 18 novembre 2000, Paris, 153-63.

Tsigarida 2006β

E.B. Tsigarida, “Couronnes, diadems, colliers et boucles d’Oreille de la Macédoine Centrale à l’époque de Philippe II et d’Alexandre le Grand”, in: G. Nicollini (ed.), *op.cit.*, 139-51.

Tsigarida 2010

E.B. Tsigarida, “A New Gold Myrtle Wreath from Central Macedonia in the Collection of the Archaeological Museum of Thessaloniki”, *BSA* 105, 305-15.

Tsimpidou-Avloniti 2006

M. Tsimpidou-Avloniti, “La tombe macédonienne d’Hagios Athanasios près de Thessalonique”, in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 321-31.

Tuck 2005

S.L. Tuck, “The Origins of Roman Imperial Hunting Imagery”, *G&R* 52, 221-45.

Tzifopoulos 2010α

Y.Z. Tzifopoulos, ‘Paradise Earned’: the Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete (Center for Hellenic Studies, *Hellenic Series* 23), Washington, DC-Cambridge, Mass.

Tzifopoulos 2010β

Y.Z. Tzifopoulos, “The Derveni Papyrus (PDerveni) and the Bacchic-Orphic Epistomia”, *Trends in Classics* 2, 31-63.

Ulf 1996

C. Ulf, “Griechische Ethnogenese versus Wanderungen von Stämmen und Staamstaaten”, in: C. Ulf (ed.), *Wege zur Genese griechischer Identität. Die Bedeutung der frügriechischen Zeit*, Berlin, 240-80.

Valassiadis 2005

C. Valassiadis “A contribution to Cassander’s bronze coinage”, in: C. Alfaro – C. Marcos – P. Otero (eds), *Actas del XIII Congreso internacional de numismática*, Madrid 2003, I, Madrid, 405-13.

Vallet – Villard 1964

G. Vallet – F. Villard, *Mégara Hyblaea*, II. La céramique archaïque (*Mélanges d’Archéologie et d’Histoire*. Suppléments D), Paris.

Velenis 1979

G. Velenis, “Architektonische Probleme des Galeriusbogen in Thessaloniki”, *AA* 1979, 249-63.

Velenis 1983

G. Velenis, “Nachträgliche Beobachtungen am Oberbau des Galeriusbogens in Thessaloniki”, *AA* 1983, 273-5.

Vermaseren 1989

M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) (EPRO 50.6)*, Leiden-New York-København-Köln.

Vickers 1972

M. Vickers, "The Hippodrome at Thessaloniki", *JRS* 62, 25-32.

Vickers 1973

M. Vickers, "Observations on the Octagon at Thessaloniki", *JRS* 63, 111-20.

Vickers 1978

M. Vickers, *Greek Vases*, Ashmolean Museum, Oxford.

Villard 1993

F. Villard, "La localisation des ateliers cycladiques de céramique géométrique et orientalisante", in: Dalongeville – Rougemont 1993, 143-60.

Villard L. 1997

LIMC VIII (Zürich-Düsseldorf), s.v. 'Tyche', coll. 115-25 (L. Villard).

Vitti 1996

M. Vitti, Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της ως τον Γαλέριο (βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 160), Αθήνα.

Vlassopoulou 2007

C. Vlassopoulou, "Les figurines de l'Acropole d'Athènes", in: Jeammet 2007.

Vogeikoff-Brogan 2000

N. Vogeikoff-Brogan, "Late Hellenistic Pottery in Athens. A new Deposit and further thoughts on the association of pottery and social change", *Hesperia* 69, 293-333.

Vokotopoulou 1990

I. Vokotopoulou, "Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike", in: J.-P. Descoedres (ed.), ΕΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou (*MeditArch* Suppl. 1), Sydney, 79-86.

Völker-Janssen 1992

W. Völker-Janssen, *Kunst und Gesellschaft an den Höfen Alexanders d. Gr. und seiner Nachfolger*, München.

Voutiras 1998

E. Voutiras, *Διονυσοφώντος γάμοι. Marital Life and Magic in Fourth Century Pella*, Amsterdam.

Vouvalidis *et al.* 2005

K.G. Vouvalidis – G.E. Syrides – K.S. Albanakis, "Holocene morphology of the Thessaloniki Bay: Impact of Sea Level Rise", *Zeitschrift für Geomorphologie* 137 (Suppl.), 147-58.

Waage 1948

O. Waage, *Hellenistic and Roman Tableware of North Syria*, Princeton.

Wachter 1998

R. Wachter, "Griechisch χαίρει: Vorgeschichte eines Grusswortes", *MH* 55, 65-75.

Waiblinger 1978

A. Waiblinger, "Communication. La ville grecque d'Éléonte en Chersonèse de Thrace et sa nécropole", *CRAI*, 843-57.

Waiblinger 1999

A. Waiblinger, "Céramiques de la nécropole d'Éléonte", in: M.Cr. Villanueva Puig *et al.* (eds), *Céramique et peinture grecques. Modes d'emploi*, Paris, 97-103.

Walbank 1940

F.W. Walbank, *Philipp V of Macedon*, Cambridge.

Walbank 1967

F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius, II*, Oxford.

Wolters 2008

R. Wolters, "Triumph und Beute in der römischen Republik", in: F. Burrer – H. Müller (eds), *Kriegskosten und Kriegsfinanzierung in der Antike*, Darmstadt, 228-45.

Walter-Karydi 1973

E. Walter-Karydi, *Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr. (Samos 6.1)*, Bonn.

Webster 1964

T.B.L. Webster, *Hellenistic poetry and art*, London.

Weill 1959

N. Weill, "Un plat thasien à figures noires", *BCH* 83, 430-54.

Weitzmann 1947

K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex: A Study of the Origin and Method of Text Illustration*, Princeton.

Weitzmann 1959

K. Weitzmann, *Ancient Book. Illumination (Martin Classical Lectures 16)*, Cambridge, Mass.-London.

Whitbread – Jones – Papadopoulos 1997

I.K. Whitbread – R.E. Jones – J.K. Papadopoulos, "The Early Iron Age Kiln at Torone, Greece: Geological Diversity and the Definition of Control Groups", in: A. Sinclair – E. Slater – J. Gowlett (eds), *Archaeological Sciences 1995, Proceedings of a Conference on the Application of Scientific Techniques to the Study of Archaeology*, Liverpool, July 1995, Oxford, 88-91.

Wiegand 1958

T. Wiegand, *Didyma, II*, Berlin.

Wiemer 2005

H.U. Wiemer, *Alexander der Grosse*, München.

Wiesner 1968

J. Wiesner, *Fahren und Reiten, Archeologia Homerica 1 F*, Göttingen.

Wilkinson 2006

T.J. Wilkinson, "Landscape Archaeology", in: J. Bintliff (ed.), *A Companion to Archaeology*, Malden-Oxford-Victoria, 334-56.

Williams – Ogden 1994

D. Williams – J. Ogden, *Greek Gold. Jewellery of the Classical World*, London.

Wilmott 2007

T. Wilmott (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-Century Perspective*, Papers from an International Conference held at Chester, 16-18th February 2007 (*BAR-IS 1946*), Oxford.

Wilson – Donnan 1998

T.M. Wilson – H. Donnan, "Nation, State and Identity at International Frontiers", in: *eid.* (eds), *Border Identities. Nation and State at International Frontiers*, Cambridge, 1-30.

Winkes 1969

R. Winkes, *Clipeata imago. Studien zu einer römischen Bildnisform (Habelts Dissertationdrucke. Reihe klassische Archäologie, Heft 1)*, Bonn.

Winkes 1979

R. Winkes, "Pliny's Chapter on Roman Funeral Customs in the Light of *Clipeatae imagines*", *AJA* 83, 481-84.

Winter 1999

E. Winter, «Τα ίχνη των πόλεων της ανατολικής Χαλκιδικής», *AEMΘ* 13, 283-94.

Wuilleumier 1930

P. Wuilleumier, *Le trésor de Tarente*, Paris.

Xydopoulos 2007

I. Xydopoulos, "The Concept and Representation of Northern Communities in Ancient Greek Historiography: The Case of Thucydides", in: J. Pan-Montojo – F. Pedersen (eds), *Communities in European History: Representations, Jurisdictions, Conflicts*, Pisa, 1-22.

Young 1937

G.M. Young, "Archaeology in Greece: Macedonia", *JHS* 57, 133-4.

Zahrnt 1971

M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, München.

Zahrnt 1984

M. Zahrnt, "Die Entwicklung des makedonischen Reiches bis zu den Perserkriegen", *Chiron* 14, 325-68.

Zanker 1975

P. Zanker, "Grabreliefs Römischer Freigelassener", *JDI* 90, 267-315.

Zanker 1993

P. Zanker, "The Hellenistic Grave Stelai from Smyrna: Identity and Self-image in the Polis", in: A.W. Bulloch *et al.* (eds), *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World*, California.

Zanker 2006

P. Zanker, *Ο Αύγουστος και η δύναμη των εικόνων* (ελλ. μτφρ. Μ. Πεχλιβάνος), Αθήνα.

Zaphiropoulou 1970

Ph. Zaphiropoulou, "Vases peints du Musée de Salonique", *BCH* 94, 1970, 361-435.

Zaphiropoulou 1999

Ph. Zaphiropoulou, "I due polyandria dell' antica necropoli di Paros", *A.I.O.N.* N.S. 6, 13-24.

Zaphiropoulou 2000

Ph. Zaphiropoulou, "Paros archaïque et son rôle dans la colonisation du nord de la mer Egée", in: A. Avram – M. Babeş (eds), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques: hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 130-3.

Zaphiropoulou 2002

Ph. Zaphiropoulou, "Recent finds from Paros", in: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (eds), *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece (BAR-IS 1031)*, London-Oxford, 281-4.

Zaphiropoulou 2003

Ph. Zaphiropoulou, *La céramique 'mélienne'* (*EADélos* XLI), Paris.

Ziegenhaus – De Luca 1968

O. Ziegenhaus – G. De Luca, *Das Asklepieon (FPerg 11)*, Berlin.

Zoumbaki 2005

S. Zoumbaki, *Prosopographie der Eleer bis zum 1. Jh. V. Chr. (MEΛETHMATA 40)*, Athen.

Zuntz 1971

G. Zuntz, *Persephone: Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Oxford.

Κατάλογος Συγγραφέων / List of Contributors

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη / Polyxeni Adam-Veleni

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
pveleni@culture.gr

Ιωάννης Ακαμάτης / Ioannis Akamatis

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
akamatis@hist.auth.gr

Βικτώρια Αλλαμανή-Σουρή / Victoria Allamani-Souri

ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 16th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
victoria@allamanis.gr

Χρήστος Γκατζόλης / Christos Gatzolis

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
chgzatzoli@culture.gr

Αικατερίνη Δεσποίνη / Aikaterini Despini

gdespin@otenet.gr

Στυλιανή Δρούγου / Styliani Drougou

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
drougou@hist.auth.gr

Φλώρα Καραγιάννη / Flora Karagianni

Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (EKBBMM) / European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments (EKBBMM)
karagianni@ekbmm.gr

Ευρυδίκη Κεφαλίδου / Eurydice Kefalidou

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
zograf@phl.noc.gr

Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη / Maria Lilimbaki-Akamati

ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 17th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
izepka@culture.gr

Ελένη Μανακίδου / Eleni Manakidou

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
hmanak@hist.auth.gr

Βασιλική Μισαηλίδου-Δεσποτίδου / Vasiliki Misailidou-Despotidou

ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 16th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
vmisailidou@culture.gr

Παντελής Νίγδελης / Pantelis Nigdelis

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
pnigdeli@hist.auth.gr

Ιωάννης Ξυδόπουλος / Ioannis Xydopoulos

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
ixydopou@hist.auth.gr

Άννα Παναγιώτου-Τριανταφυλλοπούλου / Anna Panayotou-Triantaphyllopoulou

Πανεπιστήμιο Κύπρου / University of Cyprus
gpanay@ucy.ac.cy

Άννα Παντή / Anna Panti

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Βόρειας Ελλάδας / Ephorate of Paleoanthropology-Speleology of Northern Greece
pantianna@yahoo.gr

Νεκτάριος Πουλακάκης / Nektarios Poulakakis

ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 17th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
polakn@gmail.com

Κωνσταντίνος Σισμανίδης / Konstantinos Sismanidis

ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 16th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
istepka@culture.gr

Μπάριμπαρα Σμιτ-Δούνα / Barbara Schmidt-Douna

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
douna@hit.auth.gr

Ευαγγελία Στεφανή / Evangelia Stefani

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
stefmer@otenet.gr

Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου / Theodosia Stefanidou-Tiveriou

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
valeria@hist.auth.gr

Κατερίνα Τζαναβάρη / Katerina Tzanavari

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
katerina_tzanavari@yahoo.gr

Γιάννης Τζιφόπουλος / Yannis Z. Tzifopoulos

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
tzif@lit.auth.gr

Μιχάλης Τιβέριος / Michalis Tiverios

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
tiv@hist.auth.gr

Ιωάννης Τουράτσογλου / Ioannis Touratsoglou

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών / Numismatic Museum of Athens
nm@culture.gr

Ελισάβετ Μπεττίνα Τσιγαρίδα / Elisavet Bettina Tsigarida

ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 16th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
tsigarida@culture.gr

Μιλτιάδης Χατζόπουλος / Miltiades Hatzopoulos

Κεντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας / Center for the Greek and Roman Antiquity
mhatzop@eie.gr

Αναστασία Χρυσοστόμου / Anastasia Chrysostomou

ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 17th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
izepka@culture.gr

Πάυλος Χρυσοστόμου / Pavlos Chrysostomou

ΚΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 29th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
kthepka@culture.gr

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ. ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ» ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ Ι. ΑΝΤΩΝΙ-
ΑΔΗΣ – Θ. ΨΑΡΡΑΣ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2012
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ «ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΑΠΘ»

THE WORK “THREPTERIA. STUDIES ON
ANCIENT MACEDONIA” WAS PROCESSED
AND PRINTED BY THE ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ Ι.
ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ – Θ. ΨΑΡΡΑΣ IN OCTOBER
2012 ON BEHALF OF “AUTH EDITIONS”

 ΑΝΘ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ISBN: 978-960-9717-03-8